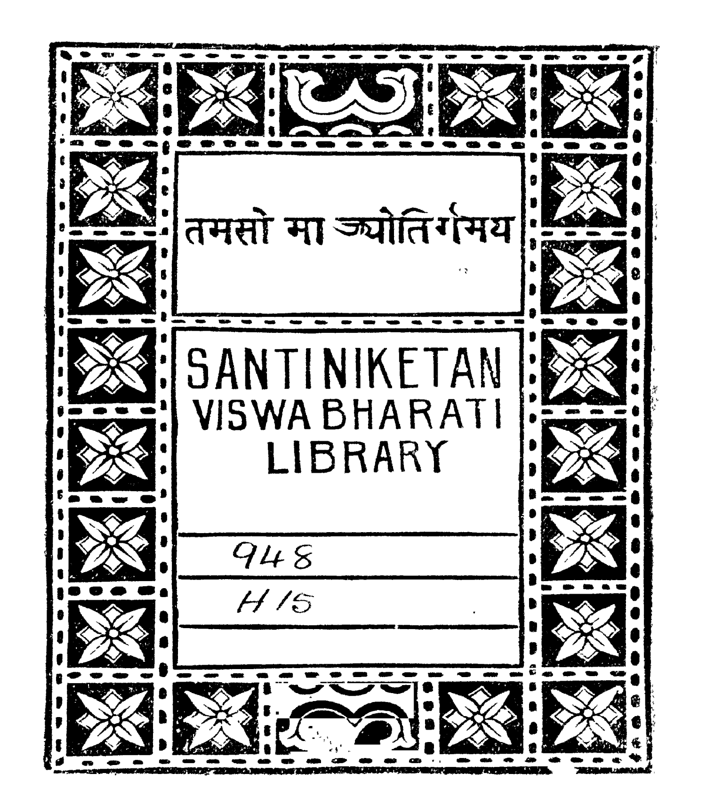

VÅRT FOLKS HISTORIA

II

C. HALLENDORFF

VÅRT FOLKS HISTORIA

EFTER 1660

SJUNDE UPPLAGAN

STOCKHOLM

P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

STOCKHOLM 1923
KUNGL. BOKTRYCKERIET. P. A. NORSTEDT & SÖNER
232303

INNEHÅLLSFÖRTECKNING.

Det svenska Östersjöväldet. 1660—1721.

Sverge under ständervälde och upplyst despotism.

1. Frihetstidens ständervälde. 1719—1772.

2. Gustav III:s upplysta despotism. 1772—90.

Sverge efter 1905.

Fig. 113. Drottningholms slott.

DET SVENSKA ÖSTERSJÖVÄLDET. 1660—1721.

1. SVERGE UNDER HÖGADLIG STYRELSE.

Sverges politiska läge år 1660. År 1660 hade ett sekel förgått, sedan Sverge genom förvärvandet av Reval med omnejd begynte utvidga sig utöver sina gamla gränser. Under detta århundrade, som nästan ständigt varit fyllt av krig, hade svenskarna dels återvunnit urgamla svenska landskap, som i historisk tid kommit till grannrikena (Gottland samt Jämtland och Härjedalen), dels nyförvärvat vidsträckta områden. På Gustav I:s tid torde till Sverges krona ha lytt ett område av omkring 680,000 kv.-km., varav bortåt $^{2}/_{3}$ räknades till det egentliga Sverge, det övriga till Finland; gränsen mellan båda anses då dragen vid Kemi älv. När freden återställdes år 1660 hade detta område ökats med omkring 270,000 kv.-km., därav omkr. 80,000 kv.-km. inom det nuvarande Sverge, omkr. 170,000 kv.-km. i Finland och Östersjöprovinserna samt 20,000 kv.-km. i Tyskland. Det svenska väldets hela omfång närmast efter år 1660 har sålunda skattats till omkr. 950,000 kv.-km., d. v. s. ungefär lika med nuvarande Tyska riket, Danmark, Nederländerna, Belgien och Storbritannien tillsammantagna.

Ännu starkare än ökningen i land var ökningen i folkmängd. Under Gustav I:s sista tid torde hela dåvarande svenska väldet knappast ägt en million invånare, varemot svenska kronans samtliga undersåtar under 1600-talets senare del säkerligen uppgått till 2 1/2 millioner. Denna siffra var då betydande nog, enär samtidigt Europas mäktigaste stat Frankrike blott räknade omkring 18 millioner invånare, de brittiska öarna 8 millioner, de protestantiska Nederländerna 2 millioner, Danmark med biländer mindre än 1 1/2 million o. s. v.

I det hela ägde det svenska väldet under 1600-talets senare hälft betydande geografiska fördelar. Det omfattade framförallt lågländerna längs Östersjöns kuster i väster, norr ock öster samt till någon ringa del även i söder. Medan riket åt ryggsidan mot grannarna Ryssland och Norge var skyddat genom stora öde skogsvidder, fjällregioner och halvt ofarbara kärrtrakter, vände det ansiktet mot Östersjön. Befolkningen var koncentrerad till de odlingsbara och delvis mycket bördiga kustnejderna, och havet erbjöd bekväm förbindelse mellan de olika huvudbygderna; denna samfärdsel befordrades genom rikedomen på goda naturliga hamnar. Så lågo kring Östersjön det svenska väldets uppblomstrande huvudorter, nämligen utom det centralt belägna Stockholm, Norrköping och Kalmar samt Malmö, Åbo och Viborg, Reval och Riga, Stralsund, Stettin och Vismar. Men det svenska väldet var ej begränsat till Östersjön; Göteborg och den nyvunna västkusten tryggade förbindelserna med Västeuropa, och i Bremen-Verden med huvudorten Stade ägde Sverge en värdefull besittning å Nordsjöns kust.

Det rätt naturligt avgränsade område, som utgjorde huvudmassan av det svenska Östersjöväldet, var i flera hänseenden ganska gynnat. Jordbruket avkastade under normala år tillräckligt brödsäd för rikets behov, och goda skördar tilläto även spannmålsexport från Livland. De uppblomstrande koppar- och järnverken möjliggjorde en betydande utförsel, och även skogsprodukterna, särskilt tjära och beck, voro eftersökta av Nederländernas och Englands skeppsbyggerier. Den sålunda drivna exporten betalade införseln av förnödenhetsartiklar (salt) och överflödsvaror. För övrigt strävade den svenska regeringen städse att uppamma en

inhemsk industri, som skulle göra importen av främmande lyxartiklar onödig.

Det svenska Östersjöväldet var emellertid även behäftat med rätt betydande svagheter. En sådan var befolkningens nationella söndring; på sin höjd halva invånarantalet i riket var av skandinavisk stam, det övriga utgjordes av tyskar samt av finska folk (finnar, karelare, ester och liver). Av dessa befunno sig dock de finska folken på en så låg odlingsståndpunkt, att de ej på något sätt kunde göra sig gällande i styrelsen; mellan svenskar och balter (d. v. s. tyskar i Östersjöprovinserna) åter var en viss sammansmältning tänkbar på denna tid, då nationella motsatser ännu betydde ganska litet. Någon direkt fara för svenska väldets bestånd innebar alltså icke folksöndringen. En vida allvarligare våda framkallades av Sverges läge till grannarna.

Krigsperioden hade, som ovan sagts, givit Sverge ett naturligt avslutat område öster och norr om Östersjön. Den enda egentligen tänkbara anledningen till framtida konflikter å detta håll var, att Sverge numera behärskade den slaviska slättens utfartsvägar åt väster och sålunda stängde slaverna från havet, men oordningen inom Ryssland och de faror, som söderifrån hotade såväl detta rike som Polen, gjorde icke sannolikt, att svenskarnas välde över Neva- och Dynamynningarna skulle allvarligen antastas. Vida mera ömtåliga voro Sverges besittningar på tysk botten. Dessa från varandra skilda områden ägnade sig förträffligt som utgångspunkter för en energisk krigspolitik efter Gustav Adolfs och Axel Oxenstjernas föredöme, men de bildade intet avslutat helt. Det var därför en naturlig konsekvens, när Karl X Gustav tänkte fullborda Sverges välde på detta håll genom att förvärva den övriga södra Östersjökusten samt möjligen även Danmark. Sedan de djärva planerna strandat och svenska regeringen nöjt sig med att rädda, vad den redan vunnit, utgjorde dessa besittningar alltfort ett hot mot grannarna men tillika ett lockbete för dessas erövringshåg. Brandenburg eftertrådde Vorpommern och Odermynningarna, furstarna av Braunschweig-Lüneburg (sedan Hannover) sammalunda Bremen-Verden. Under 1600-talets senare del utvecklade sig just dessa våra grannar starkt och nådde betydande makt. Väl var det ingen egentlig fara,

att de allena skulle gå till anfall emot Sverge, men deras tydliga erövringslust kunde bli farlig, ifall lägenhet erbjöd sig att i förbund med andra fiender skrida till angrepp.

Från en granne hade Sverge under den närmaste tiden intet annat än fientlighet att vänta, nämligen från Danmark. Det svenska förvärvet av de skånska landskapen och västkusten betydde för den danska kronan ej blott förlusten av några bland dess rikaste provinser med en idog talrik befolkning utan därjämte ett delat välde i Öresund; om då Danmarks bästa inkomstkälla, Sundstullen, i längden skulle kunna upprätthållas, var mycket ovisst. Allt detta manade den danska styrelsen att söka återvinna det förlorade; därtill manade ock harmen över, att man så grundligt besegrats av Sverge, som ända t. o. m. år 1613 städse varit underlägset. Adelsväldets fall och envåldsmaktens införande i Danmark betydde också, att man nu på andra sidan Öresund under energisk ledning ville samla krafter för att återigen upptaga kampen med svenskarna, när blott lägligt tillfälle erbjöde sig.

Förhållandet mellan de båda nordiska rikena kunde sålunda giva våra tyska grannar tillfälle att söka nå de eftertraktade vinsterna från Sverge. För övrigt följdes denna spänning i Norden med stor uppmärksamhet av Västeuropas huvudmakter, Frankrike och Nederländerna samt något senare England. Ludvig XIV sökte vid sin hänsynslösa erövringspolitik mot Habsburgarna och mot republiken Nederländerna vinna allierade, vilka han kunde kasta i ryggen på sina fiender. För detta ändamål syntes honom både Sverge och Danmark lämpliga, och därför såg han gärna, om freden upprätthölles mellan dem; men var fred omöjlig, föredrog han den starkares, Sverges, vänskap. För sjömakterna, Nederländerna och England, åter, vilka från denna tid allt oftare samverkade, ställde sig intresset annorlunda. De voro i främsta rummet bekymrade för sin indräktiga handel på Östersjöhamnarna och fruktade högeligen, att någondera av de nordiska staterna skulle bli så mäktig, att den ensam kunde dominera i Östersjön och i de dit ledande farvattnen. I regel funno de det alltså lämpligast att hålla de båda grannarnas osämja vid makt.

Det är tydligt, att allt detta innebar betydande vådor för Sverge, men också att en insiktsfull och vaken svensk regering

väl kunde finna medel att reda sig med de många opålitliga, sins emellan oense grannarna. Rätt farligt kunde det först då bliva, i fall ett allmänt förbund av grannmakterna skapades och Sverge finge allena möta dettas anfall.

Vid detta osäkra yttre läge var det ett livsintresse för Sverge, att dess försvarsmakt hölles väl beredd, såväl flottan, vilken skulle upprätthålla förbindelsen mellan väldets olika huvuddelar, som lanthären och gränsfästningarna. Men det låg icke mindre vikt på, att det fredliga sambandet mellan det svenska väldets kärnland och dess många nyvunna besittningar stärktes.

Den svenska statens inre styrka. Huru hade Sverge kunnat på så kort tid nå sin storartade utveckling? Det ligger nära till hands att besvara spörsmålet med hänvisning till gynnsamma yttre omständigheter. Sverge hade kunnat begagna sig av den framträdande svagheten hos grannmakterna: sålunda av upplösningstiderna inom Ryssland och Polen (Vårt folks historia, s. 174 och 225), av religionskampen inom Tyskland samt av Danmarks gradvisa förlamande genom oklok utrikespolitik och inre söndring. Vidare hade Sverge gynnats därigenom, att andra makter behövt och sökt dess hjälp: sålunda Frankrike under 30-åriga kriget och Nederländerna under danska kriget 1643—45. Men dessa gunstiga yttre tillfällen hade intet betytt, om icke den svenska staten själv besuttit tillräcklig inre styrka för de stora ansträngningarna, och om icke dess ledare ägt handlingskraft och djärvhet nog att gripa ögonblicket i flykten.

I själva verket ägde Sverge en betydande inre styrka i sitt fasta samhällsskick, ordnat genom urgammal lag. Grundtanken i detta samhällsskick var den, att alla medborgare gemensamt skulle medverka för god ordning inåt och skydd utåt. Vi ha förut sett, huru denna medborgareplikt i vardagslag framträdde i den enskildes skyldighet att deltaga vid tingens rättsskipning, men vi ha ock sett samma plikt driva svenskarna att gemensamt avvärja hotande yttre faror, såsom skedde under Engelbrekts, Gustav Vasas och hertig Karls ledning. Det var en enkel följd av medborgarplikten för det allmännas bästa, att ombud för hela folket vid viktiga tillfällen samlades för att med konungen och

hans förtrogna medhjälpare på herredagar eller riksdagar lägga råd om rikets angelägenheter och fatta beslut om gemensamma åtgärder. De ord, som tillskrivas Gustav Vasa, "med Gud och Sverges allmoge" hade sålunda sin fulla tillämplighet, ty allmoge betydde egentligen allmänhet, d. v. s. hela folket.

Men blott på en mycket lågt utvecklad kulturståndpunkt äro samhällsförhållandena så enkla, att det kan helt och hållet överlåtas åt allmänhetens samverkan att skipa rätt, verkställa näpsten av förbrytare och tillbakaslå främmande inkräktare. När jorden allt vidsträcktare uppodlas, när det kräves alltmer fulländade verktyg för det dagliga arbetet, och när en omfattande affärsverksamhet börjar sträcka sig över hela riket, då blir det omöjligt för den enskilde mannen att räcka till för stort mera än sina privata näringsomsorger. Bonden har svårt att mitt under skördearbetet lämna sin gård för att göra krigstjänst, och för övrigt passa hans vid plogen och lien vanda händer ej rätt att föra svärdet, än mindre att sköta mer konstfulla vapen. Icke heller kan han på tinget ha reda på alla de nya lagbestämmelser, som tillkommit för att ordna köpenskap, hantverk o. dyl. Tidigt nog hade också en uppdelning av livets allmänna plikter genomförts. Bonden ute på landet och borgaren inne i staden svarade för livets materiella nödtorft av mat och dryck, kläder och husgeråd, prästen sörjde för sin hjords andliga undervisning och ledning, men skyldigheten att ge det yttre värnet åt detta fredliga arbete övertogs av konungen och det världsliga frälset, adeln. Denna ståndsåtskillnad, grundad på olika livsuppgifter, ha vi sett klart framträda redan på 1200- och 1300-talen, och den hade sedan blivit allt starkare befäst. Därvid hade ett stånd alltmera vuxit i inflytande, nämligen adeln.

Adelns överlägsna makt hade sin grund däri, att detta stånd av ålder drog de tyngsta bördorna inom riket. Från början voro ju adelsmännen rikets förnämsta godsägare, och såsom sådana uppsatte de genom rusttjänsten den egentliga vid krig nödiga försvarsstyrkan. När sedan eldvapnen gjort rusttjänstens ryttarskaror tämligen värdelösa, togo konungarna adelsmännen i anspråk för befälsposter i de nya soldhärarna men framför allt för uppgifter vid rikets inre styrelse. Den förvaltningsordning, som begyntes av Gustav Vasa samt fullbordades av Gustav Adolf och Axel Oxen-

stjerna, krävde ett mycket stort antal dugande och bildade män, som i främsta rummet ägnade sig åt statens tjänst. Sådana kunde till en början egentligen blott vinnas ur adelsståndet, som alltfort var det rikaste och mest bildade inom landet; alla högre poster från riksråd, landshövdingar och lagmän samt nedåt

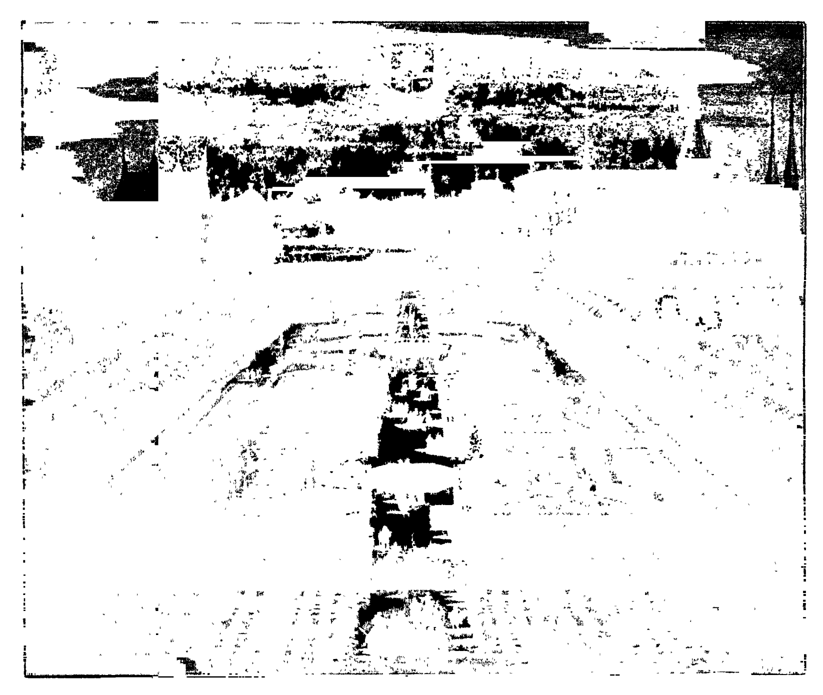

Fig 114 Bild av Stockholm under 1600-talets senare hälft.

Ur *Svecia antiqua et hodierna*

I förgrunden synes Magnus Gabriel De la Gardies i fransk stil anlagda tradgård (nu Kungstradgården), i bakgrunden (4) hans palats "Makalos' (senare arsenal och dramatisk teater). Till hoger (2) slottet enligt N Tessin d y s plan for ombyggnaden, till vanster (6, 7) ett par adelspalats

fylldes sålunda av adelsman. Nar forbättrad undervisning och ökat allmänt välstånd småningom satte ofrälse i stånd att nå nödig utbildning och plats inom förvaltningen, öppnades även för dem vägen till adlig värdighet och därmed tillträdet till rikets högsta tjänster. Adeln, bestående av de gamla jordägande släk-

terna och denna nya tjänsteadel, stod sålunda framför andra konungen bi i rikets styrelse. Härigenom vann naturligtvis frälset en större politisk förfarenhet än andra stånd, följaktligen ock större betydelse. Men därigenom upphörde ej skyldigheten för de ofrälse stånden att också de vid behov deltaga i riksvårdande ärendens behandling. Uppsala möte 1593 och Söderköpings riksdag två år senare gåvo det yppersta prov av alla stånds samverkan vid en stor nationell kris.

Fig. 115. Interiör från Skokloster.
Den s. k. kungssalen.

Sverge ägde sålunda under 1600-talet ett folk med vana att gemensamt dela omsorgen för rikets bästa samt tillika inom folket ett ledande stånd, som kraftigt kunde biträda konungen vid styrelsen. Den nationella styrka, som härav följde, ökades därigenom, att adeln under denna tid kunde uppvisa en rad av synnerligen betydande män. Den främste av dem, Axel Oxenstjerna, intog under en följd av år en värdig plats mellan Gustav II Adolf och Karl X Gustav såsom Sverges faktiske regent Ehuru

ej lika betydande förtjäna krigarna Gustav Horn, Johan Banér och Lennart Torstensson samt statsmännen Per Brahe, Johan Skytte, Johan Adler Salvius, Klas Fleming o. a. väl att nämnas som verkliga stormän. På mera underordnade poster myllrade det av dugliga män ur den gamla adeln och skickliga uppkomlingar, som själva tjänt sig upp från ofrälse stånd.

Ett folk med urgammal vana vid offentliga angelägenheter, nyss omskakat genom våldsamma inre brytningar och sålunda väckt till starkt intresse för tidens händelser, styrt och eldat av snillrika härskare, samt väglett genom ett duktigt första stånd — hade svenskarna under 1600-talets prövningar kunnat utveckla oanade krafter och nått en yttre glans, varom ingen vågat drömma.

Högadelns välde. Den svenska adelns storartade förtjänster om fäderneslandet under 1600-talets förra hälft kunna aldrig förnekas, men det låter ej heller förneka sig, att adeln vid århundradets mitt ernått en ställning, som icke i längden var riket gagnelig.

Till adelns av ålder ganska betydande jordegendomar (s. k. arv- och egne gods) hade genom förläningar, förpantningar samt köp från kronan kommit så stora nya områden, att vid 1600-talets mitt vid pass hälften av all brukad jord i riket lydde under frälset. Av denna adelns dominerande ställning ledo de övriga stånden betydligt. Bönderna hotades med ofrihet: inom greve- och friherreskapen, där bönderna skulle besitta sina gårdar men betala skatten till länsinnehavaren i stället för till kronan, kunde det hända, att greven (friherren) drev bort dem från deras ärvda jord under förevändning, att de vanskötte jorden och så förminskade hans skatteinkomst. Städernas borgare ledo avsevärt intrång därigenom, att adelsmännen ägde rättighet att direkt handla på utlandet, där sälja sina produkter och inköpa förnödenheter samt införa dessa tullfritt; likaså var dem besvärligt, att adeln å sina gods höll egna hantverkare, som stodo utanför skråorganisationen. Prästerskapet slutligen hölls i stort beroende genom den rätt, som adelsmännen hävdade, att allestädes, där sätesgårdar funnos, tillsätta sockenprästerna.

Samtidigt som adeln sålunda nedtryckte de övriga stånden, hotade den även att växa konungamakten över huvudet. Sedan

så stor del av rikets jord kommit i frälsehänder, var kronans fasta inkomst högeligen begränsad. År 1655 beräknades, att den på jorden vilande fasta kronoskatten (kronoräntan) borde utgöra 2,160,000 daler silvermynt, men därav avgingo 730,000 daler smt. för förlänta och bortskänkta områden samt 300,000 för sålda eller bortpantade, vadan icke mycket över hälften verkligen inflöt för kronans behov. Någon förbättring medförde visserligen fjärdepartsräfsten, men denna verkställdes ytterst långsamt och ofullständigt. Följden var en förlamande penningebrist för kronan, varigenom även de nödigaste regeringsåtgärder kunde hejdas, allt under det adeln satt med lysande inkomster.

Härtill kom en annan omständighet. Sådan förvaltningen ordnats genom 1634 års regeringsform, togs adeln i anspråk för rikets styrelse, men den erhöll då en så oavhängig ställning i riksrådet, de stora kollegierna och landskapsstyrelsen, att konungens personliga ingripande nästan gjordes överflödigt. Kristinas långa omyndighet, hennes eget nyckfulla och slappa regemente samt Karl X Gustavs bortovaro under krigen medförde också, att den regerande adeln kom att nästan helt och hållet behärska alla styrelsens grenar. Vi skola se, huru en ny långvarig förmyndarstyrelse lät adeln yttermera befästa denna ställning. Det skulle tydligtvis bli mycket svårt för en konung, helst om han var ung och oförfaren, att göra sin vilja gällande gent emot de i förvaltningstjänsten grånade herrarna inom riksrådet och kollegierna, vilka till på köpet genom sina stora jordagods voro ekonomiskt oberoende.

Nu var den svenska adeln vid år 1660 icke längre, vad den varit under Gustav Adolfs och Axel Oxenstjernas ledning. Det handlingsduktiga släkte, som då spänt alla krafter för rikets bästa och vunnit välförtjänt lön för sina ansträngningar, hade nu mestadels gått bort och lämnat plats för yngre män. Dessa yngre — en Magnus Gabriel De la Gardie, en Karl Gustav Wrangel o. a. — tänkte mest på att njuta segerns frukter och bekymrade sig föga med omsorger om morgondagen. Den stora uppgiften för närmaste tiden var ju, som ovan sades, att upprätthålla rikets militära makt samt stärka den inre sammanhållningen mellan de olika landskapen och mellan stånden. Men sådana åtgärder

krävde dels betydande statsutgifter, vilka blott kunde bestridas genom indragning av de kronogods och kronoinkomster, som gått till frälset, dels uppoffring av adelns stora företrädesrättigheter. Till intetdera var adeln hågad, såsom dess hållning mot fjärdepartsräfsten utvisade. Så ställde sig det mäktiga ståndet numera i viss mån hindersamt för rikets sunda utveckling.

I ett hänseende var emellertid adeln själv försvagad: inom den rådde mycken söndring. Adelns kärna utgjordes av de gamla förnäma och på jordagods rika släkterna; dessa — Oxenstjerna, Brahe, Bjelke, Bonde, Sparre, Horn, Fleming o. a. — fyllde, jämte en och annan nytillkommen ätt såsom De la Gardie, riksrådet. Men bredvid denna högadel stod den nya tjänste- eller ämbetsadel, som under det sista halvseklet blivit allt talrikare. Denna ämbetsadel ägde ringa jordagods och var således mest hänvisad att leva av tjänstens avkastning; därigenom hade den ett bestämt intresse, att riket stärktes, och att statens inkomster ökades. Ehuru dess medlemmar i bildning och förtjänster ingalunda stodo efter högadelns, hände det rätt sällan, att de släpptes fram till de högre posterna, ty dessa ville högadeln förbehålla åt sig; att borgarsonen Johan Adler Salvius blev riksråd, var sålunda ett uppseendeväckande undantag. Än mer, gamla högt förtjänta ämbetsmän ur lågadeln måste med harm se, huru unga grevar och friherrar, vilkas hela förtjänst låg i börden, ävlades att före dem taga försteget i rang. Allt detta vållade skarp spänning mellan den på jord rika högadeln och de jämförelsevis fattiga men talrika ämbetsmännen av lågadel. Det föll sig då rätt naturligt, att de sistnämnda gent emot högadeln sökte stöd hos konungen personligen men ock hos de ofrälse stånden, ur vilkas krets ju många av dem själva utgått.

Vi skola se, huru denna spänning växer under det högadliga regementet efter 1660 och påskyndar högadelns störtande.

* * *

Karl XI:s förmyndare, 1660—1672. På Sverges tron uppsteg efter Karl X Gustavs oväntade död hans ende arvinge, den då 4-årige *Karl XI* (1660—1697).. Karl Gustav hade på dödsbädden **1660—1697**

träffat anstalter för förmyndarregeringen, så att styrelsen skulle övertagas av änkedrottningen *Hedvig Eleonora av Holstein-Gottorp* samt av de fem höga riksämbetsmännen. Bland dessa senare skulle befinna sig såväl Karl Gustavs yngre broder *Adolf Johan* i egenskap av riksmarsk som reduktionsmannen *Herman Fleming* såsom riksskattmästare. Båda voro rådet och adeln mindre behagliga, och när
1660 ständerna på hösten år 1660 sammanträdde i Stockholm, genomdrevs därför, att de uteslötos och ersattes med andra. Till rättesnöre för styrelsen skulle enligt ständernas beslut 1634 års regeringsform lända med några nu gjorda tillägg *(additamentet av år 1660)*: voro förmyndarna oeniga i något regeringsärende, skulle avgörandet ske av hela riksrådet; förmyndarna gjordes ansvariga inför konungen och riksdagen; ständerna skulle under omyndighetstiden sammanträda vart tredje år. I allmänhet åsyftade dessa förändringar att förekomma en enda persons dominerande makt inom regeringen såsom fordom på Axel Oxenstjernas tid samt att göra hela styrelsen mera beroende av rådet och riksdagen, d. v. s. egentligen av det ledande ståndet, adeln.

Den nya förmyndarstyrelsen stod inför vanskliga uppgifter. Freden med grannarna återställdes utan svårare offer (sid. 230), men den inre ställningen var bedrövlig. De sista krigen hade ökat kronans finansnöd, och reduktionen, som skulle skaffa förbättring, hade avstannat. Dessvärre kunde förmyndarna icke enas om de grundsatser, som nu borde följas. Den nye riksskattmästaren *Gustav Bonde* påyrkade en strängt fredlig och sparsam politik: genom att minska utgifterna, hålla inne med alla förläningar samt fortsätta reduktionen hoppades han åter få ordning i statshushållningen; han utarbetade en noggrann hushållningsplan *(riksstat)*, som bragte statens utgifter och inkomster att gå ihop. Bondes åsikter delades i det hela av riksdrotsen *Per Brahe*, som emellertid mest sysslade med sina jordagods och långa tider ej befattade sig med styrelsen. Rikskansleren *Magnus Gabriel De la Gardie* förfäktade andra meningar. Själv en ståtlig, praktlysten magnat med slösande vanor, tyckte han ej om Gustav Bondes ständiga krav på besparingar, och då han saknade intresse för hushållningens detaljer, tog han aldrig finansnöden tillräckligt allvarsamt. Han ansåg, att Sverges vunna framgångar

förpliktade till en dess yttre ställning värdig djärv utrikespolitik och räknade på direkta vinster för statskassan av en sådan. I Frankrike regerade nu den mäktige Ludvig XIV, som för sina erövringsplaner mot Habsburgarna sökte genom subsidiefördrag

Fig. 116. Olov Rudbeck.
Efter samtida målning av den i Sverge bosatte holländaren Meijtens.

binda andra makter vid sig till att i fred och krig understödja hans avsikter. Förbindelsen mellan Sverge och Frankrike för att bekämpa huset Habsburg var ju redan gammal, och det låg nära till hands att fortsätta den. Förbund med Frankrike och därav franska subsidier blev sålunda målet för De la Gardies politik.

Förmyndarnas osämja vållade, att enligt beslutet av år 1660 avgörandet mest kom att ligga hos rådet. Genom sin rikedom, sina förbindelser inom högadeln och sin valtalighet besatt rikskansleren så stort inflytande på rådsherrarna, att han i allmänhet drev sina meningar igenom. Foljden blev, att Gustav Bondes riksstat sköts åt sidan och dratseln yttermera forsämrades genom nya förläningar. Härav okades kronans penningenöd, så att tidvis ämbetsmännens löner måste till stor del innehållas, och att rikets fästningar och orlogsflotta fingo forfalla.

Den dåliga hushållningen väckte stor harm hos de lågadliga ämbetsmännen, vilka hade intresse av en fredlig politik och väl ordnad statshushållning. Inom rådet och på riddarhuset kampade de skarpt mot rikskanslerens politik, liksom mot hogadelns makt i allmänhet*). Oppositionens främste man blev småningom den unge handlingskraftige *Johan Gyllenstjerna;* han insop under dessa år en misstro mot de högadliga förmyndarna, vilken snart fick viktiga foljder.

Sverges odling under adelsväldet. Under det finansnöden låg som en tärande kräftskada, foretedde det allmänna livet inom Sverge en glänsande yta. Högadeln kunde genom sina samlade rikedomar föra ett yppigt levnadssätt på de stora jordagodsen och i de lysande palats, varmed Stockholm pryddes (fig. 114). Hos Magnus Gabriel De la Gardie var praktlusten förenad med verkligt intresse för skön konst och vetenskap. Uppsala universitet hade i honom en frikostig gynnare, och delvis genom hans för-
1668 tjanst inrättades år 1668 ett *universitet i Lund* som medelpunkt för svensk andlig odling i de nyvunna danska landskapen. På sina stora jordagods lät rikskansleren bygga ståtliga slott efter ritningar av fransmannen *Jean de la Vallée,* som nu ock fullbordade Riddarhusets praktfulla byggnad. Samtidigt lät änkedrottningen stralsundaren *Nikodemus Tessin d. ä.* uppföra bl. a. Drottningholms slott (fig. 113), och hans frejdade son *Nikodemus Tessin d. y.* började nu utveckla sina glänsande konstnärliga anlag.

*) Betecknande äro tidens häftiga *rangtvister.* De gällde sporsmålet om förnämligare adlig värdighet eller högre statsämbete skulle bestämma företräde i rang Regeringen nödgades slutligen, att i vår forsta rangstadga, som nu utkom, avgöra tvisterna till ämbetenas förmån.

Hamburgaren *Ehrenstrahl* prydde palatsen med väldiga pompösa målningar. Ett äreminne i bild över denna till det yttre så glänsande tid blev Erik Dahlbergs nu planlagda stora praktverk *Svecia antiqua et hodierna* ("forna dagars och nutidens Sverge"; jfr fig. 106, 114, 122). Den snillrike mångfrestaren *Olov Rudbeck* skulle snart gripa pennan för att i sin fantastiska *Atlantika* uppvisa, att Sverge var all västerländsk odlings hemland och sålunda ägde en fornhistoria, som var fullt värdig de senaste årens glänsande bragder.

Blickade man åter djupare in i dåtidens liv, särskilt hos de lägre samhällsklasserna, blev intrycket ej så fördelaktigt. Väl ägnades mycken omsorg åt undervisningsanstalter (universitet och gymnasier), och väl arbetade många biskopar nitiskt för att sprida kunskap bland folket, men bildningen stannade mycket på ytan. Prästerskapets sträva *ortodoxi*, som lade ytterlig vikt vid ren lära, vållade, att man tog det jämförelsevis lätt med moraliska brister, och att varmare religiöst liv förhindrades. Samtidigt fanns gamla tiders vidskepelse i det hela obruten kvar; den fick vid denna tid fruktansvärda uttryck i *häxprocesserna.*

Av ålder misstänkte man ensamma gamla kvinnor, som sysslade med sjukdomars fördrivande ("kloka gummor"), för hemlig förbindelse med onda makter. Den stränga åskådning, som nu härskade inom kyrkan, krävde, att allt dylikt såsom trolldom skulle straffas med bålet. De flammande bålen och förbönerna från predikstolarna mot djävulens illistiga anslag framkallade hos den okunniga allmänheten en panisk förskräckelse. Många överspända kvinnor blevo så gripna, att de själva pådiktade sig att vara besatta av djävulen. Så utbredde sig häxväsendet som en andlig farsot kring hela landet; överallt brändes olyckliga, av sin egen fantasi vilseförda kvinnor (i Ångermanland en gång under två månader ej mindre än 71). Denna rörelse fortfor en rad av år, tills äntligen den skarpsynte läkaren *Urban Hjärne* uppdagade villans naturliga orsaker och genomdrev, att processerna upphörde.

Den ekonomiska ställningen inom landet var egentligen svagare, än den yttre glansen antydde. Alla stånd men särskilt bönderna ledo av adelns övermakt och privilegier. Därtill häm-

mades städernas utveckling genom de vidsträckta handelsförmåner, som Nederländerna tillskansat sig efter sista kriget. För att underlätta affärsföretag, upprättade man år 1668 en *riksbank* under ständernas särskilda styrelse, men dess verksamhet hade tillsvidare ringa betydelse.

Icke ens adelns rikedom var i allo pålitlig. Stora summor bortslösades på praktbyggnaderna, på glänsande hovhållning och på bullrande fester. Samtidigt sköttes jordbruket, som ju var högadelns främsta inkomstkälla, ofta med klen omtanke. Också yttrade en resande främling om Magnus Gabriel De la Gardie: "han är den sämsta hushållare och den största slösare i världen. Hans jordegendomar äro i högsta grad skuldsatta. Men detta gör honom föga bekymmer, därför att man i detta land icke har någon utväg att få betalt av en person i hans ställning".

De la Gardies förbund med Frankrike. Då styrelsens ledning mest låg i händerna på en rådskammare om bortåt fyrtio personer, mellan vilka till på köpet mycken osämja rådde, var ingen följdriktig politik tänkbar. Vådligast blev detta för vårt förhållande till utländska makter. När Ludvig XIV övertallit det spanska Belgien genomdrevo rikskanslerens motståndare, att Sverge med sjömakterna (Nederlanderna och England) avslöt den s. k. *trippelalliansen*, som år 1668 nödgade Frankrike till fred. Men kort därpå sände den franske konungen en skicklig diplomat till Stockholm och erbjöd genom denne stora subsidier; nu blev det De la Gardies tur att segra, och ett nära förbund med Frankrike avslöts. Ludvigs avsikt var att tukta nederländarna, och han ville nyttja Sverge för att hålla deras tyska vänner i tygeln. De la Gardie inbillade sig visserligen, att detta kunde ske allenast genom hot, men när kriget år 1672 utbrutit och kurfurst Fredrik Vilhelm av Brandenburg slutit sig till Frankrikes fiender, förmådde Ludvig den svenska regeringen att först överföra trupper till Pommern och att
1675 sedan vid nyåret 1675 låta dem inrycka i Brandenburg. Därigenom indrogs Sverge utan verklig orsak i ett ytterst farligt krig. Ansvaret för dessa åtgärder föll på förmyndarstyrelsen, fastän den, när fejden utbröt, redan hade upplösts.

Karl XI:s regeringstillträde. Kriget med Brandenburg. Karl XI fick under uppväxtåren väl mycken frihet att följa sina egna böjelser. Därför hade hans bokliga studier försummats, och i statssaker erhöll han ringa inblick, i stället ägnade han sig med lust åt tidens krigiska nöjen (riddarspel eller karuseller). Av denna uppfostran följde, att han närmast efter sin *myndighetsförklaring* år 1672 icke kunde kraftigare ingripa i styrelsen. Rikskansleren bibehöll därför sitt gamla inflytande, nu stödd genom den unge konungens tillit. Karl XI yrkade också på de krigiska åtgärder, som förbundet med Frankrike drog med sig. Det följande kriget bragte emellertid erfarenheter, som alldeles förändrade konungens åskådning och gjorde honom till en annan, än han varit. 1672

Fig 117. Magnus Gabriel De la Gardie.
Efter samtida kopparstick

Då svenskarna utan egentlig krigisk avsikt dragits in i fejden, blevo deras åtgärder lama och famlande. Men desto mera energiskt handlade kurfurst Fredrik Vilhelm. Den svenske överbefälhavaren mot Brandenburg, riksmarsken Karl Gustav Wrangel, var nu gammal och sjuklig, därtill var härens utrustning mycket dålig; så blev det lätt för kurfurst Fredrik Vilhelm att överraska svenskarna och nödga dem till reträtt, under vilken han vid *Fehrbellin* (i norra Brandenburg) år 1675 tillfogade dem åtskilliga förluster. Nu kastade sig grannarna över Sverges gränsprovinser, härtill eggade av

Ludvig XIV:s fiender nederländarna. Fredrik Vilhelm själv angrep Pommern, hertigarna av Lüneburg sökte taga Bremen-Verden, och Danmark ville återerövra de skånska landskapen.

Danmark under envåldskonungarna. De enväldiga danska konungarna Fredrik III och efter hans död sonen *Kristian V* (1670—1699) hade med hjälp av *gehejmestatsrådet*, som nu undanträngt det gamla aristokratiska riksrådet och var konungens verktyg, oförtrutet arbetat på att stärka riket. Den fordom så mäktiga adeln sjönk betydligt i välstånd, då dess skattefrihet och uteslutande rätt till kronans län upphävdes. Genom skonlös hårdhet mot oppositionella stormän — såsom mot den till Danmark återkomne Ulfeld och hans gemål, Kristian IV:s dotter Leonore Kristine — sökte man böja varje motstånd. Efter franskt mönster bildades en *hovadel* (grevar och friherrar), som alldeles berodde av konungens gunst: genom förläningar, höga ämbeten och andra utmärkelser (Elefanterorden och den nyinstiftade Dannebrogsorden) drogs hovadeln till hans person och fasthölls i hans tjänst. Ledande statsman var under Kristian V:s första tid den kunskapsrike och kloke *Peder Griffenfeld,* vilken genom sina talanger från ofrälse ställning svingat sig upp till greve och Danmarks storkansler. Då konung Kristian själv saknade egentliga regentanlag, vann Griffenfeld för några år obegränsat inflytande. Genom sin diplomatiska skicklighet förvärvade han till Danmark kungaättens gamla stamland *Oldenburg.* Under hans tid pågingo även för-

Fig. 118. Peder Griffenfeld.
Efter samtida kopparstick.

arbeten för det stora lagverk, varigenom landsändarnas gamla lagar skulle ersättas med en gemensam rikslag, och vars resultat blev den år 1683 utfärdade *Danske lov*. Krigshären och flottan stärktes betydligt med hjälp av skickliga officerare och sjömän. Detta Danmarks allmänna uppsving framkallade nytt käckare mod och lust att kräva hämnd för lidna förluster. Generalerna kring Kristian V yrkade Skånes återtagande. Griffenfeld åter såg helst vänskap med den svenske grannen men måste böja sig för konungens vilja, och Danmark slöt sig 1675 till Sverges fiender. Man misstänkte emellertid Griffenfeld att i hemlighet motarbeta konungens politik; han fängslades plötsligen år 1676, dömdes för besticklighet och ämbetsfel till döden men benådades till livstids fängelse. Trots de delvis berättigade anmärkningarna mot hans styrelse var hans avlägsnande mitt under krigstiden en stor förlust för Danmark. Men genom hans och envåldskonungarnas arbete hade riket hunnit samla så betydande krafter, att det nu var en vida farligare fiende för Sverge än på Karl Gustavs tid.

Striden om Skåne. Frederna 1679. Det krig, vari Sverge indragits, blottade oklokheten i riksförmyndarnas politik och deras förvaltnings brister. Själva krigsutbrottet visade, hur lättsinnigt rikskansleren skött våra angelägenheter. Motgången i Brandenburg angav, att Sverges forna militära styrka nu förfallit. När det sedan gällde att snabbt få ut flottan för att upprätthålla förbindelsen med de tyska provinserna och skydda moderlandet, befanns denna så bristfällig, att den efter en kort kryssning måste återvända till Stockholm. När flottan år 1676 verkligen utlöpte, blev den vid *Ölands södra udde* slagen och skingrad av den danske sjöhjälten *Nils Juel*. Härigenom avskars förbindelsen mellan Sverge och dess utländska provinser. Dessa voro nu hänvisade att reda sig med sina egna försvarsmedel, och efter segt motstånd från de fåtaliga försvararnas sida blevo de slutligen helt och hållet erövrade.

Såsom herrar över sjön kunde nu danskarna redan år 1676 övergå till Skåne. De togo Landskrona, som blev deras fasta landstigningspunkt, översvämmade hela landskapet och erövrade fästningen Kristianstad i öster. Snart återstod allenast Malmö i svenskarnas händer, fienden beredde sig att från Skåne och Bo-

huslän angripa Halland, medan den svenska härens rörelser försvårades av de krigiska Blekinge- och Göingebönderna på gränsen av Småland, som bildade friskaror *(snapphanar)*, överföllo smärre trupper och borttogo förråd.

Karl XI hade genom olyckorna med ens fått klart för sig, huru fruktansvärt Sverges styrelse försummats. Han fylldes med dyster förtvivlan och djup misstro mot sina rådgivare. Då lyckades han med hjälp av sina dugliga generaler *Simon Helmfelt* och *Rutger von Ascheberg* nära Halmstad besegra den danska styrka, som från Skåne infallit i Halland. Framgången gav honom nytt mod; han inbröt i Skåne och vågade en huvuddrabbning med Kristian V:s
4 dec. 1676 här. I *slaget vid Lund* den 4 december 1676 segrade han efter en ytterst blodig strid. Därefter kunde han med bättre hopp fortsätta kampen om Skåne, och hans tillförsikt stärktes genom Johan Gyllenstjerna, som nu infunnit sig i hans läger. Den snarrådige Gyllenstjerna förstod att finna utvägar för truppernas underhåll, näpste strängt snapphanarna och vann helt konungens förtroende. Under följande år drevos danskarna tillbaka tum för tum: deras belägring av Malmö misslyckades, och Kristianstad återtogs, däremot behöll den danska flottan genom segern i *Kjöge-bukt* 1677 sitt välde på sjön. Då skaffade Ludvig XIV Sverge gynnsammare fredsvillkor, än man kunnat vänta.

De franska vapnen hade i det hela varit framgångsrika under kriget, och på *fredskongressen i Nijmegen* (stad i Nederländerna) 1678—79 hemförde konung Ludvig betydande vinster. Han ansåg nu sin ära och fördel kräva, att bundsförvanten Sverge icke blev lidande för hans skull, och nödgade sålunda kurfursten av Bran-
1679 denburg att genom freden i *Saint Germain* (slott vid Paris) 1679 till Sverge återställa sina erövringar utom den svenska delen av Hinter-Pommern; Stettin, Damm och Gollnow med närmaste områden förblevo dock svenska. Ludvigs förmyndarskap behagade likväl ej Karl XI, och han skyndade att själv öppna underhandlingar med Danmark. Som Kristian V ej mäktade ensam fortsätta kriget, sedan hans bundsförvanter slutit fred och till Sverge återställt dess tyska besittningar, nöjde denne sig vid *freden i Lund* 1679 med en ringa penningsumma.

2. REDUKTIONEN OCH ENVÄLDET. 1680—1700.

Johan Gyllenstjernas politik. Viljelöst, taget i släptåg av Frankrike, hade Sverge dragits in i ett svårt krig; blott med yttersta möda hade det värnat sin egen mark och måste slutligen tacka Ludvig XIV:s nåd för en billig fred. Efter krigets slut voro kronans finanser i den största oordning, flottan var nästan förstörd och lanthären illa medtagen. Det var nödvändigt att vidtaga de kraftigaste åtgärder för att förbättra rikets ställning. Men dessa åtgärder måste tydligen innebära en fullkomlig brytning med det högadliga välde, som så illa vanskött rikets angelägenheter. De vägar, som man nu skulle inslå, angåvos av tidens ledande man, *Johan Gyllenstjerna.*

Fig 119 Johan Gyllenstjerna.
Efter samtida koppaisrick

Gyllenstjerna, som av gammalt var motståndare till De la Gardies politik, insåg, att dennas osjälvständighet var grunden till Sverges sista olyckor. Men då hela Europa oroades av Ludvig XIV:s politik, och då Sverges gamle ovän Fredrik Vilhelm av Brandenburg nu slöt sig till Frankrike i hopp om bättre lycka för sina planer, var Sverge för svagt för att stå allena. Därför ville Gyllenstjerna, att de svenska och danska grannkonungarna för framtiden skulle vänskapligt sluta sig tillsammans och uppträda gemensamt i alla viktigare yttre angelägenheter. Han genomdrev också, att samtidigt med freden *ett förbund* i sådant syfte slöts *mellan Sverge och Danmark,* samt att Karl XI till bekräftelse på vänskapen förmäldes med Kristian V:s syster *Ulrika Eleonora.* Om

denna förbindelse mellan de nordiska rikena skulle bli varaktig, var dock mycket osäkert, ty svenskar och danskar hyste i allmänhet gammal ovilja och inbiten misstro mot varandra. Gyllenstjerna närde emellertid gott hopp, att motståndet inom Sverge skulle övervinnas. Det hade sitt starkaste stöd inom högadeln och riksrådet, och mot bägge tänkte han rikta ett förkrossande slag. Han styrkte nämligen Karl XI att efter de danska konungarnas exempel göra sig enväldig, skarpt fullfölja den *räfst med riksförmyndarna,* som vid krigets början beslutats av ständerna på *riksdagen i Uppsala* 1675, samt genomföra en *grundligare reduktion.* Så skulle man äntligen komma ifrån de inre bristerna. Högadeln såg med oro, huru den hatade Gyllenstjerna ("Stor-Jan") behärskade den slutne konungen. Det blev honom ej förunnat att själv genomföra sina avsikter, ty han avled plötsligen år 1680.

Karl XI och hans medhjälpare. Efter Johan Gyllenstjernas död blev Karl XI sin egen ledande minister. Genom olyckorna vorden inbunden och misstänksam, litade han ej mera riktigt på någon. Som hans begåvning och kunskaper voro begränsade, förstod han sig ej mycket på tidens intrigfyllda utrikespolitik och avhöll sig därför helst från densamma. På detta område kunde han sålunda ej fullfölja Gyllenstjernas planer. För den inre styrelsens detaljer hade han däremot en skarp blick och livligt intresse. Med sällsynt arbetskraft och seg pliktkänsla arbetade han på att återställa ordning och reda. Utan skonsamhet hävdade han statens och det allmännas rätt. Tungt drabbade hans vrede alla dem, som han fann försumliga eller svekliga. Som det var att vänta, fick närmast högadeln erfarenhet härav.

Räfsten för det högadliga väldets försumlighet kunde icke utebli. Också medförde ständernas två närmaste möten efter fredens återställande en fullständig omändring av rikets inre förhållanden. Därvid kunde Karl räkna på de ofrälse ståndens hjälp samt på den ovilja, som ämbetsmannaadeln hyste mot den stolta högadeln. Ur de missnöjdas krets valde han sina betrodda medhjälpare — bland lågadeln särskilt *Erik Lindsköld* och *Hans Wachtmeister,* inom borgarståndet Stockholmsborgmästaren *Olov Thegner* o. a. Personligen framträdde konungen föga utan lät vid riksdagarna

sina pålitliga vänner framställa de önskade förslagen, och först om dessa väckte häftigare strid mellan stånden, ingrep han och tog som skiljedomare saken i sin hand.

Reduktionsriksdagarna 1680 och 1682. Huvuduppgiften för konung och ständer var nu att befria riket från den tunga skuldbörda, vari det kommit genom många års penningenöd samt genom det sista kriget. Vid *riksdagen i Stockholm 1680* hänvisade låg- 1680
adeln först till utvägen att kräva noggrann räkenskap av riksförmyndarna; ständerna fattade också beslut härom samt tillsatte med konungens gillande en stor *kommission* för att döma över förmyndarnas penningförvaltning. Detta slag mot högadeln tillfredsställde dock ej de ofrälse stånden. De ville undanrödja adelns överlägsna förmåner i allmänhet och begärde hos konungen en ny reduktion. Under den bestörtning, som detta väckte å riddarhuset, anvisade Hans Wachtmeister en möjlighet för adeln att på något så när lindriga villkor komma ifrån det oundvikliga. På hans förslag beslöt ståndet att såsom sin enskilda bevillning till kronan medgiva reducering av 1) alla greve- och friherreskap, 2) gamla kungsgårdar, 3) alla förläningar, som gåvo över 600 daler silvermynt i årlig ränta*; tillika utsåg adeln ur sin krets en *reduktionskommission* att verkställa beslutet. I denna form kom reduktionsbeslutet att främst drabba högadeln, som satt inne med de stora förläningarna. Men därmed var det icke slut. Hela riksrådet hade ju vanligtvis deltagit i riksförmyndarnas beslut; det blev också nu instämt att svara inför stora kommissionen. Rådet försvarade sig då med hänvisning till regeringsformens föreskrifter och påstod, att det ej kunde åtalas, då det utgjorde ett stånd i riket. Konungen begärde ständernas yttrande häröver; deras av konungen godkända beslut blev, att myndig konung ej vore bunden av regeringsformen utan blott av Sverges lag, samt att rådet icke bildade något riksstånd utan allenast vore konungens trogna under-

* Med *ränta* (kronans ränta) menas här den fasta skatt, som vilade på jorden. Det var sålunda fråga om de förläningar, från vilka den årliga fasta skatten översteg nämnda belopp. — Inom det svenska myntväsendet användes på denna tid dels silverdalrar och dels koppardalrar; 1 daler smt. räknades nu = 3 daler kopparmt. I nutida mynt skulle 1 d. smt. motsvara 2 kronor, varvid dock penningevärdets fall ej beräknats.

såtar, vilka han ägde åtspörja om råd, nar han sjalv fann för gott. Kort efter detta beslut, som tillintetgjorde riksrådets sjalvstandiga stallning, åtskildes standerna.

1682 Vid *riksdagen 1682* var frågan om riksskulden åter fore. De ofralse ständen yrkade, att medel skulle anskaffas genom ny utstrackning av reduktionen. Adeln, forvirrad och modlos, vågade

Fig 120 Karl XI till häst

Efter malning av Ehrenstrahl.

ej gora motstånd, utan skot sig under konungens nåd, och Karl XI tog med anledning harav frågan om reduktionens utsträckning i sin hand*. Samtidigt fingo standerna sjalva boja sig for den vaxande konungamakten. I foljd av yttranden på riddarhuset

* Karl XI hänvisade till sin makt enligt landslagens konungabalk I konungaeden enligt Magnus Erikssons landslag hette det bl. a "Konung ager gömma

sporde konungen ständerna, om han ej i sitt rike hade makt att ensam göra lag och stadgar. Ständerna svarade ödmjukt, att över stadgar för förvaltningen ägde han naturligtvis obegränsad myndighet; vid ändringar av Sverges allmänna lag hoppades de, att konungen läte dem få del av sina förslag, så att de, "om Kunglig Majestät så nådigt täckes", finge inkomma med sina oförgripliga tankar. Dessa tvetydiga ordalag lämnade konungen fritt att för framtiden allena stifta lag.

Förmyndarräfsten och reduktionen. Den stora kommissionens domar träffade minderårighetsregeringen ytterst strängt. Till grund för sin undersökning lade kommissionen Gustav Bondes sparsamma hushållningsplan (jfr sid. 246); för överflödiga utgifter utöver denna samt för förluster, vållade genom vårdslös förvaltning, krävdes ansvar av förmyndarna och av de riksråd, som deltagit i besluten. I allt måste de gamla rådssläkterna sålunda utbetala närmare 4 millioner d. smt. till statsverket.

Samtidigt begynte reduktionskommissionen sitt arbete under ledning av den kraftfulle *Klas Fleming,* Herman Flemings son. Närmast indrogos de stora greve- och friherreskapen (till antalet 15 och 26), alla gods, som ansågos vara gamla kungsgårdar, samt de större förläningarna. Efter 1682 års riksdag sträcktes indragningen även på ett tämligen godtyckligt sätt till talrika små förläningar. Vid *riksdagen 1686* utvidgades reduktionen, så att den drabbade jämväl det, som sålts eller pantats bort från kronan (köpe- och pantegodsen; jfr sid. 214). Man förklarade, att kronan av de nya innehavarna fått för litet betalt för det sålda och bortpantade. Därför gjordes en värdering av kronans förlust i varje fall; när de beräknade förlustsummorna avdrogos från det vid förpantningen eller försäljningen inbetalade kapitalet, så kunde det hända, att försträckningarna funnos redan vara gäldade, varför godsen genast utan varje lösensumma återtogos till kronan. Dessa åtgärder, som under Karl XI:s senare tid leddes av den hänsyns-

hus och land med årliga ingälder sina och landamäre deras värja efter sin makt, så att intet av dessa förenämnda [hus och land] minskas för den konung, som efter kommer, ty han äger makt det med rätta återtaga, förty att eljest varder snart konungsdöme grevedöme eller mindre".

löse *Jakob Gyllenborg,* inneburo en tydlig kränkning av gamla avtal med kronan, men konungen var obeveklig, så snart det gällde rikets fördel. — Ej mindre våldsamma voro de indragningar, som av särskilda kommissioner verkstalldes i de erövrade provinserna. Där nöjde man sig ej med att reducera forläningar, givna av svenska regenter, utan i Livland t. ex. indrogos gamla ordensgods, som långt före den svenska erövringen kommit i den tyska adelns händer. — Inom hela svenska väldet beräknas Karl XI:s re-

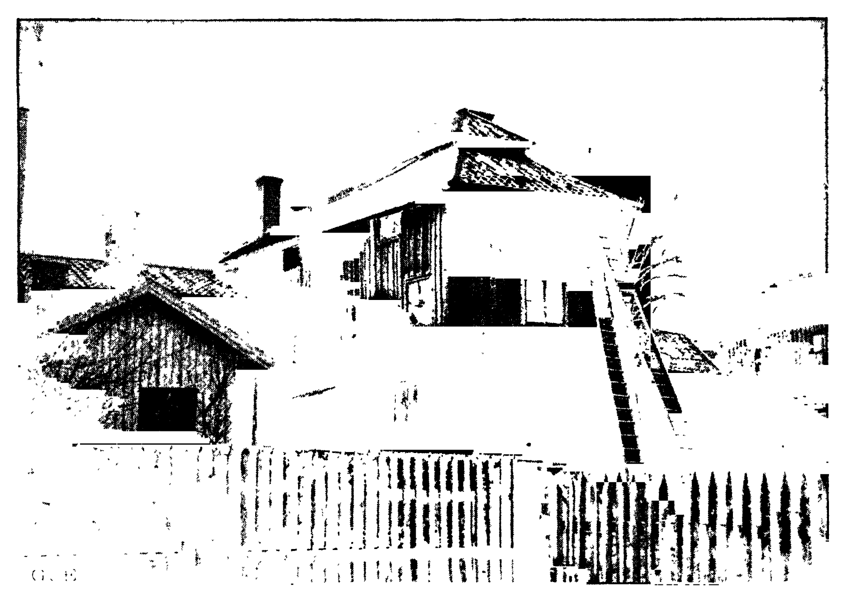

Fig. 121. Svensk stadsgård från 1600-talet
Den s k vaxblekaregården (eller ljusmakaregården) i Eksjö.

duktion och fjärdepartsräfsten, som nu sammansmälte med denna, hava ökat kronans årliga ränta med nära $2^{1}/_{2}$ millioner d. smt., varav över halva beloppet foll på de erövrade provinserna.

Det karolinska enväldet. Alla dessa räfster gjorde med ens slut på högadelns rikedom; den en gång så mäktige Magnus Gabriel De la Gardie blev sålunda före sin död genom förmyndarräfsten och reduktionen nästan ruinerad. Härmed var grundvalen för stormännens av ålder självständiga ställning bortryckt; ville

de för framtiden vinna inflytande och ekonomiskt välstånd, måste de som ämbetsmän träda i konungens tjänst och där tävla med de uppkomlingar av ofrälse börd (Olov Thegner, Jakob Gyllenborg, *Karl Piper* o. a.), som genom duglighet i förvaltningen vunnit hans förtroende. Efter riksdagen 1680 blev det snart slut med det gamla riksrådet. Dess flesta medlemmar måste avgå; de nya, som tillsattes, voro konungens lydiga tjänare, vilket även den nu brukliga titeln *kungliga råd* antydde. Alla viktigare ärenden avgjorde konungen ensam eller i samråd med fritt valda förtrogna. De höga riksämbetena försvunno, och blott rikskanslerens efterträdare *kanslipresidenten* fick såsom kansliets ledare och konungens självskrivne medhjälpare vid utrikespolitiken en något oberoende ställning.

Även riksdagen fick erfara, att nya tider kommit. Ständerna inkallades av Karl XI fortfarande rätt ofta, men de hade blott att giva sitt samtycke till hans förslag samt att på sin höjd framföra sina underdåniga önskningar. I lagstiftningen tog Karl ingen hänsyn till dem; den *nya kyrkolagen* av år 1686 stadfästades sålunda kort före riksdagens sammanträde nämnda år, och när det länge påyrkade utarbetandet av en ny allmän lag nu tog fart, skedde detta uteslutande på konungens uppdrag samt genom hans förtroendemän. Dittills hade ständerna likväl alltid kunnat därigenom göra sig hörda, att kronan behövde få skatter beviljade av dem. Förmyndarräfsten och reduktionen gåvo emellertid den strängt hushållsaktige Karl så betydligt ökade inkomster, att denna skattebevillning under fredliga år ej vidare krävdes; i sin hushållsplan eller *riksstat* av år 1696 hade han bragt det därhän, att rikets vanliga utgifter täcktes genom kronans fasta inkomster. Om ofred inföll, blev naturligtvis extra beskattning nödvändig; därför förmådde Karl ständerna att för krigstillfälle utlova en särskild årlig skatt (kontribution) samt att tillika ikläda sig ansvaret för de penningelån, som han därutöver kunde behöva upptaga för krigets skull. Så var den sista resten av riksdagens inflytande, dess beskattningsrätt, i verkligheten borta. "I herredagsmän, resen icke så fort! Vad göras skulle, är redan gjort", kunde en elak skämtare tillskriva ständerna vid början av en riksdag.

Karl XI:s förvaltning. Karl XI använde de ökade kronoinkomsterna i främsta rummet för att bringa ordning och fasthet inom förvaltningen. Penningenöden förut hade vållat, att ämbetsmännen levde under svårt betryck; ur detta sökte många av dem skaffa sig lindring genom att taga mutor eller begå oredligheter. Karl ordnade fasta lönestater för sina ämbetsmän samt anslog ("indelade") ofta bestämda kronoinkomster till deras underhåll

Fig. 122. Anläggningar vid Huskvarna på 1600-talet.*
Ur *Svecia antiqua et hodierna.*

och en del av kronans hemman till boställen (det *civila indelningsverket).* I gengäld kunde han fordra större noggrannhet och påpasslighet, och han var själv outtröttlig att övervaka sina tjänare. Allestädes märkte man hans kraftiga hand. Åtskilliga av de gamla rikskollegierna syntes honom för mäktiga och obekväma. Några av dem upplöste han alldeles och lät enskilda förtroendemän övertaga deras uppdrag: så skötte generalamiralen Hans Wachtmeister

* Vid Huskvarna drevs från år 1680 vapentillverkning för kronans räkning.

omedelbart under konungen det mesta av amiralitetskollegiets gamla befogenheter. Stundom skapade han för särskilda ärenden nya mindre ämbetsverk: sålunda utbrötos ur kammarkollegium *statskontoret,* som uppgjorde rikets utgifts- och inkomststater, samt *kammarrätten,* som skulle granska alla ämbetsmäns räkenskaper.

På liknande vis ordnade Karl XI den militära förvaltningen. Till fast underhåll åt officerarna anslog han boställen och en del kronoräntor (det *militära indelningsverket).* Ett fullrustat rytteri anskaffades därigenom, att en del hemman fingo sin skatteplikt förvandlad i skyldighet att underhålla en eller flera ryttare *(rusthåll).* För att ständigt hava även fotfolket i beredskap förmådde han 1682 och följande år lantbrukarna i de särskilda landskapen att åtaga sig det *fasta knektehållet,* som förut blott varit genomfört på några håll (jfr sid. 180). Varje svenskt län (landshövdingedöme) utrustade ett fotregemente (i regel 1,200 man). Rekryteringen av detta ålåg jordägarna, som indelades i fasta rotar; varje rote uppsatte en knekt och försåg honom med underhåll *(roteringen).* Skärgårdsbefolkningen underhöll på motsvarande sätt fast personal för örlogsflottan *(båtsmanshållet)**. Jämte denna s. k. indelta armé värvades trupper till de utländska provinsernas försvar. Fästningarna bragtes i gott stånd av den skicklige ingenjörgeneralen Erik Dahlberg. För att flottan vid krig skulle lättare utlöpa och snabbt komma till användning, anlade Karl i Blekingeskären en central, isfri örlogshamn, *Karlskrona,* där Hans Wachtmeister ledde flottans utrustning, och där senare den snillrike ingenjören *Kristoffer Polhem* bidrog med djärva uppfinningar.

Även inom den kyrkliga förvaltningen framträdde samma strängt ordnande verksamhet. Den av gammalt svävande frågan om kyrkans högsta styrelse löstes av envåldskonungen genom den nya kyrkolagen så, att han tog hela styrelsemakten i sin hand och biskoparna blott ägde sin myndighet genom uppdrag av honom. — Konungen och de ledande biskoparna lade stark vikt på, att i överensstämmelse med kyrkans bekännelseskrifter (jfr sid.

* Ofta betecknar man med ordet "indelningsverket" icke blott den egentliga militära "indelningen" utan också rusthållet, roteringen och båtsmanshållet.

162) endast den rena luterska läran finge förkunnas *(ortodoxismen)*. När ifrån Tyskland en andlig riktning, som mera betonade sträng fromhet i vandel än ren lära *(pietismen)*, började intränga, förbjöd Karl XI av "landsfaderlig omsorg om sina undersåtars eviga välfärd" alla enskilda sammankomster (konventiklar), varigenom dessa åsikter kunde spridas. — För övrigt tillhöllos prästerna att vårda sig om sina församlingars undervisning. Den nya kyrkolagen föreskrev bl. a., att klockaren i varje socken skulle lära barnen läsa, och att prästen skulle hålla förhör över deras framsteg. Ärkebiskop *Olov Svebilius* gav kristendomsundervisningen i landet en gemensam lärobok i sin katekes. Professorn *Jesper Svedberg* utarbetade en ny psalmbok samt förberedde en ny bibelöversättning (s. k. Karl XII:s bibel).

Samhällsförhållanden och näringsliv under enväldet. Därför att högadelns politiska makt bröts och hela frälseståndets jordrikedom förminskades, blev ej adelns privilegierade ställning ändrad. Adeln var ännu mera än förr att betrakta som rikets egentliga ämbetsmannastånd, vare sig för krigisk eller fredlig tjänst, och då Karl XI genom flitigt adlande upptog nya dugande män i dess krets, fann han ingen orsak att minska dess gamla förmåner. En ändring, som drabbade jordadeln, skedde visserligen, när denna måste för sina gårdar, utom säterierna, deltaga i det fasta knektehållet, men ett slags ersättning härför gavs genom *tjänstehjonsstadgan* av år 1686. Förut hade manliga arbetare gärna strömmat till frälsegårdarna, där man bättre var skyddad för utskrivningstungan; för att adeln, när den förmånen nu upphörde, skulle få tillräckliga arbetskrafter för lindrigt pris, fastställde denna stadga det högsta antal arbetare, som bonden fick använda på sitt hemman. — De gamla stormannasläkterna sågo emellertid med bitterhet sitt välstånd och inflytande krossade; många begåvade bland deras medlemmar lämnade Sverge för att i utländsk tjänst söka gynnsammare villkor*. Karl XI betraktade själv de gamla släkterna med en viss misstro. Av deras medlemmar åtnjöt blott den käcke krigaren *Nils Bjelke*, konungens stridskamrat från skånska kriget,

* Bland andra den berömde krigaren *Otto Vilhelm von Königsmark* som under kriget mot Brandenburg med lysande förtjänst fört befäl i Pommern.

hans personliga ynnest, men Bjelkes böjelse att likt stormännen från århundradets mitt uppträda med yttre prakt och driva politik på egen hand skilde honom under de senare åren alltmera från Karl. — De adliga ämbetsmännen åter hade all orsak att vara tacksamma mot den enväldige konungen, som givit dem tryggad ekonomi och noga bestämda tjänsteuppgifter samt brutit högadelns översitteri.

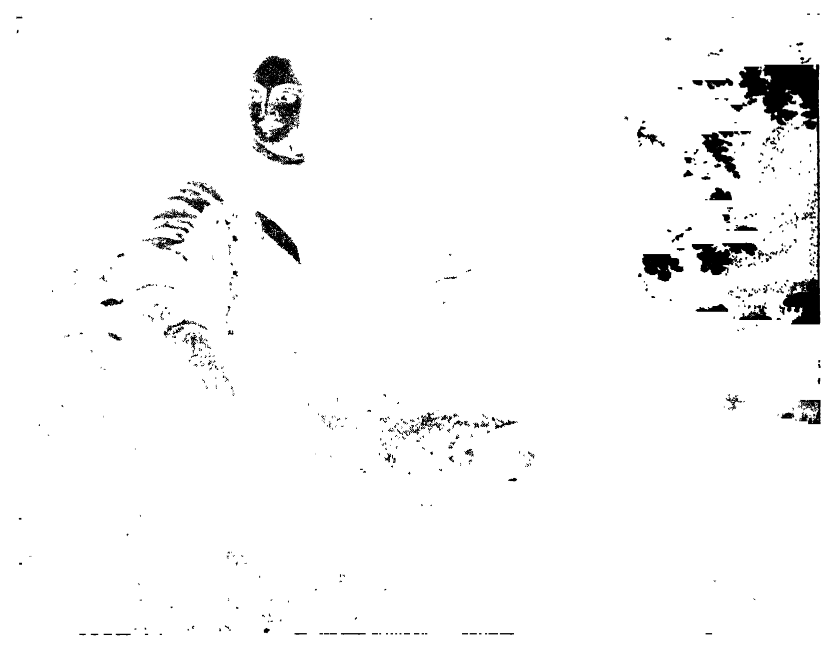

Fig. 123. Nils Bjelke.
Efter samtida målning av Meijtens.

För de ofrälse jordbrukarna medförde reduktionen, att adelns hotande övermakt försvann och ett självägande bondestånd bevarades. De långa fredsåren under Karl XI:s spira voro gynnsamma för jordbruket likasom för bergshanteringen och de borgerliga näringarna. Vapenfabrikerna hade livlig sysselsättning för den nyutrustade härens räkning, en betydande klädesindusti uppammades för att förse trupperna med kläde av inhemsk tillverkning, varemot konungens försök att skapa silkesodling och siden-

väverier inom landet misslyckades. När Sverge under de västliga makternas stora sjökrig på 1690-talet förhöll sig neutralt, blomstrade handeln i hög grad upp, och den svenska kofferdiflottan ökades starkt. Denna ökning var dock mera skenbar än verklig, ty många till namnet svenska fartyg tillhörde i verkligheten utländska köpmän, som nu funno det fördelaktigt att låta dem gå under Sverges neutrala flagga; också inträdde efter den allmänna freden (1697) en snabb minskning. — För hela näringslivet blevo Karl XI.s sista år bedrövliga; då hemsöktes riket upprepade gånger av stark missväxt, varav (särskilt 1696—97) följde svår hungersnöd, jordbrukets förfall och all rörelses avstannande.

Svagheter hos Karl XI:s Sverge. Karl XI bragte svenska statens finanser i gott skick. Han stärkte rikets försvarskraft genom sina reformer av armén och flottan. Han nedbröt det månghövdade adelsväldet och fostrade genom sitt exempel och sin skarpa kontroll en kår av dugliga ämbetsmän, som med redbarhet och omsorg utförde den enväldige konungens vilja. Från det ensliga *Kungsör* (en kungsgård vid Arbogaåns mynning i Mälaren), dit han gärna — enkel i levnadssätt och nästan blyg, som han var — drog sig tillbaka från huvudstaden, gjorde han ofta snabbritter, än till Stockholm, än till andra delar av riket. Under dessa färder ville han med egna ögon se och granska allt. Bl. a. bereste han de oländiga gränstrakterna mot Norge för att själv skärskåda dessa nejder. Så återställdes ordning och laglydnad inom riket. Skadorna från krigsåren helades fort, och till det yttre tedde sig Sverge snart starkare än någonsin. Emellertid saknades icke betänkliga svagheter.

Först och främst verkade de järnhårda räfsterna förlamande på den nationella handlingskraften. Med alla sina fel hade dock den gamla högadeln ägt förmåga och mod att vid kritiska tillfällen våga handla på egen risk. Efterräkningarna mot riksförmyndarna gjorde slut på det modet. Den ämbetsmannaklass, som hädanefter stod konungen närmast, saknade mestadels egen förmögenhet och berodde i ekonomiskt hänseende av sina löneinkomster, tordes därför sällan visa självständighet. Sålunda fann den det vara säkrast att alltid noga rätta sig efter Kunglig Majestäts

instruktioner och, om dessa emellanåt ej gåvo någon ledning, icke företaga något alls, "varigenom man själv varder bäst konserverad", som det hette. Hos de plikttrogna och arbetsamma ämbetsmän, som Karl XI älskade att se omkring sig, framträdde så en ängslig fruktan för att göra något på eget ansvar. Detta skulle visa sig ödesdigert, när regenten under stormiga tider ej räckte till för att överallt leda och instruera. Farligt var också att, trots Karl XI:s allvarliga avsikter, lycksökare genom kryperi och smicker kunde innästla sig i hans ynnest; det hände då lätt, att de missbrukade sin ställning till egen vinning. Vidare rubbade reduktionen såväl den inre endräkten som tilliten till regeringen. Stånden emellan rådde mycken split och ovilja. Den hårt ansatta jordägande adeln söndrades inom sig själv genom en massa rättegångar, då var och en med yttersta hetsighet sökte processa till sig några rester av det försvinnande välståndet. Den hårdhet, varmed reduktionen genomfördes, och särskilt de obilliga åtgärderna mot köpe- och pantegodsen, alstrade stor misstänksamhet och stark harm mot konungen och hans medhjälpare. Sedan de gamla låneavtalen så godtyckligt kränkts, skulle det tydligen ej bli lätt för kronan att i framtiden få kredit, i fall nya lån behövdes.

Särskilt farlig blev jasningen bland de infödda livländska adelsmännen, som ju fått röna mycken obillighet (ovan sid. 260). Då framställningar till konungen om lindring ej hjälpte, förde deras sändemän, ledda av *Johan Reinhold Patkul,* ett hotande språk, varför den vredgade Karl XI lät fängsla dessa och döma dem till döden. Patkul lyckades emellertid rymma ur fängelset och fly till utlandet. Därifrån eggade han sina ståndsbröder till fortsatt motstånd och sökte förmå främmande makter att överfalla Sverge.

Allt detta behövde dock ej inge allvarliga farhågor, så länge det inom riket fanns en kraftig och energisk ledning, som pådrev statsarbetet och höll de missbelåtna i tygeln. Värre var, att Karl XI:s utrikespolitik led av brister, som i sin mån befordrade de anslag mot Sverge, vilka snart skulle medföra Östersjöväldets fall under *det stora nordiska kriget.*

3. DET SVENSKA ÖSTERSJÖVÄLDETS FALL. 1700—1721.

Karl XI:s yttre politik. Den holsteinska tvisten. Europas allmänna politik vände sig vid slutet av 1600-talet alltjämt kring Ludvig XIV. Hans planer att utvidga Frankrike utgjorde ett ständigt hot mot grannarna, vilket hans energiske motståndare *Vilhelm III av Oranien,* Nederländernas ståthållare och Englands konung, sökte avvärja genom att skapa ett stort förbund (koalition) mot Frankrike. Av denna motsats begagnade sig åtskilliga ärelystna smärre furstar för att tillskansa sig förmåner och landvinningar. Huset Lüneburg sammanknöt närmare sina spridda besittningar i nordvästra Tyskland, ökade dem och förvärvade kurfurstevärdigheten av Hannover. Kurfurst Fredrik av Brandenburg, den store kurfurstens son, traktade att vinna konungatiteln samt önskade utvidgning å Sverges och Polens bekostnad (i Pommern och Västpreussen). Sachsens kurfurste, den djärve och opålitlige *August den starke,* strävade städse att vinna ära och land, varhelst det vara månde. I de slutna furstekabinetten spunnos sålunda allehanda underliga ränker, hänsynslösa statsmän och förslagna diplomater ansträngde sig städse att överlista varandra, allt för att tjäna furstarnas förvärvsbegär och utan hänsyn till folkens önskningar. En allmän osäkerhet utmärkte denna politik *(kabinettspolitiken),* som skulle behärska Europa till långt fram på 1700-talet. Ett typiskt uttryck för kabinettspolitiken voro förslagen om det spanska rikets delning, som åren 1698—99 uppgjordes mellan Ludvig XIV och sjömakterna England och Nederländerna, utan att Spaniens regering och folk tillspordes. Livländaren Patkul, holsteinaren Görtz, italienaren Alberoni äro goda representanter för tidens statsmän, som utan tvekan gingo ur den ena statens tjänst i den andras för att förvärva makt, ära eller privata fördelar.

För denna oroliga tid voro Karl XI och de regelrätta ämbetsmän, som han fostrade, illa rustade. Lika förträffligt, som Karl XI förstod sig på det inre förvaltningsarbetet, lika främmande kände han sig för den på äventyr fulla utrikespolitiken. Här hämnade

sig hans vanvårdade uppfostran, ty han saknade från början närmare kännedom om förhållandena ute i Europa, och när hans tid sedan mest upptogs av styrelseomsorger här hemma, fick han föga tillfälle att ersätta bristerna. Hans böjelse för det klara och enkla ingav honom jämväl bestämd motvilja mot den intriganta diplomatin. Därför drog han sig helst ifrån den, och efter Johan Gyllenstjernas förtidiga död ägde han icke heller i sin omgivning någon rådgivare med självständig blick för, vad Sverges bästa krävde. *Benkt Oxenstjerna*, som under många år var hans kanslipresident, var visserligen en rätt skicklig diplomat men bands av förutfattade meningar. Våra sändebud i utlandet voro mestadels korrekta ämbetsmän, som ängsligt följde konungens föreskrifter och liksom han själv helst höllo sig utanför de främmande kabinettens planer. Så erhöllo konungen och hans rådgivare i Stockholm ofta mycket ofullständig kännedom om, vad som rörde sig ute i Europa.

För Sverges framtid litade Karl XI mest på dess egen styrka och detta med allt skäl. Han förbisåg likväl icke, att våra grannar voro så pass opålitliga, att en farlig sammanslutning mellan dem kunde väntas. Denna fara strävade han att övervinna genom fast anslutning till några främmande makter, som vid behov kunde lämna Sverge hjälp. Därför slöt han förbund med sjömakterna, vilka han också understödde med trupper under deras krig mot Ludvig XIV på 1690-talet. Därjämte knöt han nära förbindelse med hertigen av Holstein-Gottorp. Härigenom kom han emellertid att fördjupa sig i *striden om Holstein-Gottorps ställning* till danska kronan och riskerade så alldeles det goda förhållande till Danmark, som Johan Gyllenstjerna en gång sökt upprätta.

Johan Gyllenstjerna hade ju yrkat samförstånd mellan Sverge och Danmark samt en gemensam nordisk politik. Efter Gyllenstjernas bortgång fanns emellertid varken i Sverge eller i Danmark någon statsman med förmåga att övervinna den gamla osämjan mellan grannarna. Själv tog Karl XI mindre intryck av sin gemål den ädla Ulrika Eleonora än av sin moder Hedvig Eleonora, vars familj, huset Holstein-Gottorp, av ålder stod på mycket dålig fot med det danska konungahuset (jfr sid. 130). Så blev den åskådningen alltmera härskande, att från Danmark vore blott

fientlighet att vänta, varför det vore bättre att hos den Gottorpske hertigen söka ett stöd mot Danmark.

När nu Kristian V sökte göra slut på den självständighet, som hertigen kort efter Roskildefreden fått sig tillerkänd, samt slutligen lät besätta hertigens del av Slesvig, upptradde Karl XI som hertigens beskyddare. Dels med krigshot, dels med diplomatiskt understöd av sjömakterna och Lüneburg, genomdrev Karl XI på *kongressen i Altona* 1689, att den danske konungen måste återinsätta hertigen i hans forna rättigheter. Så omöjliggjordes emellertid verklig vänskap mellan de nordiska konungahusen. Kristian V sökte förbund med den ryske tsaren för att äga ett stöd, ifall det skulle komma till öppen brytning mellan honom och Sverge. Det var för övrigt under denna osäkra tid ingen svårighet för honom att finna även andra allierade.

Olyckligt för Sverge blev då, att varken konungen och hans råd i Stockholm eller sändebuden i utlandet hade öppna ögon för de faror, som kunde hota.

Karl XII:s tronbestigning. Det intensiva regeringsarbetet och de strapatser, som Karl XI ofta underkastade sig, bröto tidigt hans aldrig starka hälsa. När han i april 1697 avled, efterlämnade han trenne barn, den femtonårige sonen *Karl* samt döttrarna *Hedvig Sofia* och *Ulrika Eleonora;* hans drottning hade fyra år
1697—1718 tidigare dött. Den unge *Karl XII* (1697—1718), som nu uppsteg på Sverges tron, hade under faderns omtänksamma ledning erhållit en god utbildning i såväl bokligt vetande som framför allt i krigiska angelägenheter. De senare intresserade honom mest, och likaså insöp han stark förkärlek för de kroppsliga ansträngningar och djärva ritter, som fadern älskade. I statssaker var han ännu oförfaren, men den *förmyndarregering* av änkedrottning Hedvig Eleonora och fem kungliga råd, som Karl XI insatt, skulle giva honom tillfälle att däri utbilda sig. Så blev emellertid icke förhållandet, ty när *riksdagen år 1697* på hösten sammanträdde i Stockholm, skyndade adeln att genomdriva den unge konungens *myndighetsförklaring.* Vid kröningen, som omedelbart företogs, satte Karl själv kronan på sitt huvud, ty den enväldige konungen borde ju icke mottaga maktens yttre tecken ur någon annans hand.

Genom sitt underdåniga nit vid riksdagen hade adeln räknat på att vinna den unge konungens ynnest och så utverka lindring i reduktionen. Det hoppet blev genast besviket. Karl XII ägde djup respekt för sin faders statsklokhet och sökte i allt följa hans grundsatser. Han lyssnade sålunda helst till hans betrodda tjänare — framför andra till den duglige ämbetsmannen *Karl Piper* — och det kunde därför ej bli tal om att hejda reduktionsarbetet. Först senare, när krigstiden inbröt, avstannade detta till det mesta.

Karl XII anslöt sig jämväl till faderns beprövade utrikespolitik och ville sålunda hålla vänskap med sjömakterna samt understödja Holstein-Gottorp mot Danmark. Den unge holsteinske hertigen *Fredrik IV* förmäldes med prinsessan Hedvig Sofia och vann vid besök i Sverge genom sina ytterst uppsluppna nöjen den ännu barnslige konungens odelade hängivenhet. För Danmark innebar denna intima sammanslutning mellan hertigen och Sverge en så allvarsam fara, att Kristian V med all iver bemödade sig att få sitt förbund med Ryssland fullbordat. Hans avsikter gynnades genom förhållandena i Östeuropa.

Det hemliga förbundet mot Sverge. Det *ryska riket,* som vid denna tid ännu kvarstod på sin gamla barbariska ståndpunkt, hade i *tsar Peter I* erhållit en härskare av sällsynt dugande art. En brutal natur, rå i seder och vild i sin vrede, var tsar Peter tillika ytterst uthållig i att nå det mål, han föresatt sig, nämligen att stärka Ryssland på grannarnas bekostnad. Danmarks förslag till förbund mot Sverge intresserade honom från början föga, ty de närmaste svenska provinserna voro ej vidare rika vinster att eftertrakta, och av ålder hade man i Ryssland stor respekt för den svenska krigsmaktens duglighet. Tsar Peters önskan var att göra erövringar i de bördiga trakterna kring Svarta havet från ryssarnas arvfiender tatarkhanen på Krim och dennes överherre den turkiske sultanen. Han deltog därför i det stora krig, som den tyske kejsaren och Polen förde mot turkarna. För att reformera sin här efter Västeuropas mönster samt skapa en bättre flotta och även för att skaffa sig direkt understöd i detta krig företog han åren 1697—98 en långvarig resa till Tyskland, Nederländerna och Eng-

land, varvid han personligen sökte inhämta alla slags nyttiga kunskaper. Emellertid erfor han under denna resa med oro, att kejsaren och Polen tänkte snarligen avsluta kriget och så lämna honom ensam i fejden med turkarna. På hemvägen till Moskva sammanträffade han i Galizien med Polens nye konung' August av Sachsen.

Fig. 124. Tsar Peter.
Efter samtida kopparstick.

Kurfurst *August den starke* av Sachsen hade år 1697 efter ett stormigt och oavgjort kungaval genom vapenmakt vunnit Polens krona. I sitt nya rike ville han med stöd av sin sachsiska här hålla den oroliga adeln i beroende och skapa åt sig själv och sitt furstehus ett starkt välde. De polska magnaterna fruktade hans planer och yrkade, att hans trupper efter det turkiska krigets slut skulle avlägsnas ur landet. Då förespeglade den landsflyktige

Patkul, som vunnit hans förtroende, konung August, att ett starkt missnöje mot den svenska regeringen rådde inom Livlands adel; om han i förbund med andra makter — Ryssland, Danmark och Brandenburg — plötsligen överfölle Sverge, skulle Livland lätt kunna erövras. Tanken tilltalade August, ty så skulle han icke blott vinna land och ära utan även kunna ha sina trupper till hands att tygla polackerna. Planen torde ha avhandlats mellan August och tsar Peter vid deras personliga möte, och underhandlingarna om Augusts och Danmarks förbund med tsaren fortsattes sedan i Moskva, där förbund år 1699 avslötos. Sedan *Fredrik IV* (1699—1730) efterträtt Kristian V på den danska tronen, slöt han också förbund med konung August i syfte att få hjälp vid angrepp på Holstein. Brandenburg och en del polska magnater, som invigdes i stämplingen, gillade anfallet men vågade ej själva vara med, förrän de sågo, huru det lyckades. Så hemligt bedrevos alla dessa underhandlingar, att de svenska sändebuden ingenstädes kommo dem på spåren utan läto bedraga sig av konung Augusts och tsarens hycklade vänskapsförsäkringar.

Fig. 125. Konung August den starke.
Efter samtida kopparstick.

Freden i Traventhal. Slaget vid Narva. Dünaövergången. De förbundnas plan var, att Sverge oförberett skulle angripas från Ryssland och Polen, medan Danmark främst skulle vända sig

mot Holstein. Denna plan rubbades från början därigenom, att tsar Peter ännu ej övergivit sin älsklingsuppgift, kriget mot turkarna, varför han först flera månader efter krigsutbrottet i Norden blev färdig att vända sig mot Sverge. Ett plötsligt överfall på
1700 Riga, som Augusts sachsiska trupper företogo i februari 1700, blev tillintetgjort av den gamle generalguvernören Erik Dahlberg, och den av Patkull utlovade livländska resningen uteblev. I Holstein hade däremot danskarna framgångar, men dessa stäcktes snart. Sverges bundsförvant konung Vilhelm III av England såg ogärna oron i Norden, ty ett stort krig med Ludvig XIV om Spanien och dess besittningar *(spanska tronföljdskriget)* hotade, och han ville vid detta vinna både Sverges och Danmarks understöd. Han avfärdade alltså sändebud till konung Fredrik IV för att bringa honom till fred och skickade samtidigt en holländsk och engelsk flotta till Öresund. Denna förenade sig med den svenska; en svensk här, vid vilken Karl XII själv befann sig, landsattes på Själland och hotade Köpenhamn. Så nödgades konung Fredrik att med hertigen avsluta *freden i Traventhal* (nära Lybeck) augusti 1700; han erkände Holstein-Gottorps suveränitet och lovade att ej understödja Sverges fiender.

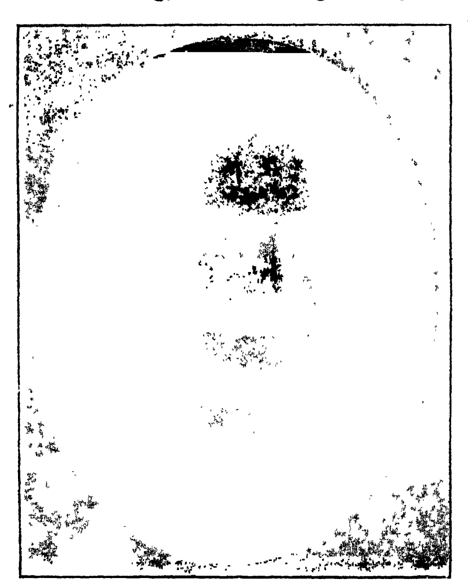

Fig. 126. Johan Reinhold Patkul
Efter samtida miniatyrmålning.

Sedan freden med Danmark återställts, ämnade Karl XII vända sig mot konung August, som under sommaren börjat belägra Riga. De viktigaste regeringsåtgärderna förbehöll han sig att själv avgöra och medförde därför sin förtrogne Karl Piper jämte ett fältkansli. Övriga ärenden överlämnade han åt rådet i Stockholm; några av rådsherrarna förordnades till en *defensions-*

kommission, som fick hand om truppernas utrustning. För att få penningmedel hade konungen genast vid krigsutbrottet utan ständernas hörande utskrivit en kontribution (jfr ovan sid. 261), och denna förnyades därpå årligen.

I Karlshamn, där Karl XII förberedde truppernas inskeppning, träffade honom underrättelsen, att även tsar Peter brutit freden och börjat belägra Narva. Samtidigt avstod konung August från sina fruktlösa ansträngningar mot Riga och drog sina trupper åter in i Kurland. Sedan Karl landstigit i Pernau, blev det därför hans närmaste uppgift att undsätta Narva Dit hade tsaren samlat väldiga härskaror, minst 80,000 man, men dessa voro till stor del oövade och dåligt beväpnade, de okunniga ryska soldaterna misstrodde de främmande officerare, som tsaren satt över dem, och generalerna kommo illa överens. När den svenska undsättningshären, som blott räknade 8,000 man, nalkades, kunde därför endast en ringa del av de ryska trupperna brukas till motvärn. Den 20 november 1700 stod *slaget vid Narva.* Svenskarnas **20 nov.**
häftiga anfall, som skedde under stark snöyra och leddes av **1700**
general *Karl Gustav Rehnsköld* samt Karl XII själv, genombröt lätt de ryska förskansningslinjerna och sprängde fiendens avdelningar i sär. Ryssarna kastade sig vilt på flykten, men ett stort antal av dem gjordes till fångar. — Den snabba och glänsande svenska segern blottade ryska härens stora svagheter. Tsar Peter, som själv ej vågat deltaga i striden, föresatte sig att göra sin armé stridsdugligare. För att ostört kunna arbeta härpå eggade han ivrigt konung August att fortsätta kriget.

På försommaren 1701 anryckte konung Augusts här åter mot Riga. Karl XII, som övervintrat i trakten av Peipus-sjön, skyndade att möta angreppet. Han förde i fiendens åsyn sina trupper *över Düna* nära Riga och drev efter het strid sachsarna på flykten. Trots nederlaget var den sachsiska krigsmakten alltjämt ett mycket farligt vapen i handen på en så opålitlig granne som konung August, och Karl XII föresatte sig att alldeles krossa den. De skenförslag om fred, som August framställde, lyssnade han ej på. Till sina rådgivares missbelåtenhet aktade han lika litet på Frankrikes och sjömakternas rivaliserande uppfordringar att inblanda sig i västmakternas stora strid. En sådan inblandning fann han

strida mot Sverges intresse, som enligt hans mening närmast krävde, att de farliga grannarna gjordes oskadliga. För det mål, han sålunda föresatt sig, kämpade han sedan hela sitt liv med samma oböjliga ensidighet, som utmärkt Karl XI i hans regentgärning. Liksom fadern litade han främst på sina egna maktmedel men ock på den vänskap med sjömakterna, vilken nyss gagnat honom mot Danmark.

Konung Augusts avsättning. I Polen hade konung Augusts ställning aldrig varit rätt säker mellan de oroliga magnathusen. Efter de första motgångarna ogillade polackerna allmänt kriget med Sverge och förklarade offentligen, att Polen ej toge någon del däri, och att det fördes av August personligen såsom kurfurste av Sachsen. Härav begagnade sig Karl XII. Sedan han besatt
1702 Kurland, inbröt han år 1702 i Polen men tillkännagav sig vara villig att genast sluta fred, ifall polackerna skilde sig från konung August och avsatte honom. Många polacker voro ej ohågade härför, men de önskade först se, vem av motståndarna som var mäktigast. Karl fortsatte emellertid sina framgångar, intågade utan motstånd i Warschau, slog sachsarna ånyo vid *Klissow* (på vägen till Krakau) 1702, tog Krakau och inträngde långt i Galizien. Under de följande åren voro han själv och hans skickliga generaler, Rehnsköld, *Magnus Stenbock* o. a., städse segerrika i olika delar av Polen. Under intrycket av de svenska segrarna bildade adeln i Stor-Polen (nordvästra Polen) en sammanslutning (*konfederation*), som vann understöd även från andra delar av riket och äntligen på *riksdagen i Warschau* år 1704 förklarade August avsatt. Därpå genomdrev Karls sändebud *Arvid Bernhard Horn*, att till Polens konung valdes den unge ädlingen *Stanislav Leszczynski*. Karl slöt år 1705 fred med Polen, varvid freden i Oliva bekräftades. För egen del krävde Karl ej någon vinst, men han utverkade religionsfrihet åt de polska protestanterna, och Polen måste även lova honom understöd mot Ryssland.

Konung Stanislavs välde var emellertid osäkert. Många polska magnater avundades hans upphöjelse; andra vågade ej erkänna honom, så länge konung Augusts sachsiska här och hans bundsförvanter de ryska trupperna lågo i landet. Sedan Karl XII på vintern 1706 under en ansträngande snabbmarsch jagat en rysk

styrka framför sig genom Poljesien, tills de stora träskmarkerna omkring Pinsk tvungo honom att stanna, beslöt han därför genom anfall på Sachsen tvinga August att erkänna den nya ordningen i Polen. Han genomtågade raskt Polen och drog över kejsarens område Schlesien in i Sachsen. Som detta land var värnlöst, måste August böja sig. Genom *freden i Altranstädt* (herrgård väster om Leipzig nära Lützen) 1706 avstod August Polens krona 1706
till Stanislav samt avsade sig varje förbund med Karls fiender. Så hade det långa polska kriget fått ett åtminstone till skenet betryggande slut. Dess förnämste upphovsman Patkul utlämnades av August till Karl och blev som landsförrädare efter tidens sedvänja på grymt sätt avrättad.

Karl XII i Altranstädt. Under de polska krigsåren hade Karl XII:s naturliga anlag för djärv och eftertrycklig krigföring fått ytterligare utveckla sig. I det vidsträckta polska landet gällde det vanligen att genom oförmodade överfall överraska och tillintetgöra konung Augusts anhängare, som inför en långsammare angripare lätt skingrades men lika snart åter samlade sig, när faran var förbi. Den svenska härens plötsliga långa marscher höllo den till antalet överlägsna men i rikets olika delar förspridda fienden i ständig osäkerhet. Under marscherna, men också när hären låg stilla i kvarter, var Karl XII ständigt i rörelse för att inspektera sina trupper, övervaka befälhavarna och i allmänhet lära känna härens tillstånd. Hans snabbritter, då han med ett fåtaligt följe av drabanter genom fientliga trakter drog från avdelning till avdelning, utsatte honom emellertid ofta för livsfara och syntes många av hans omgivning ytterst betänkliga, men hos soldaterna (hans "bussar" eller karolinerna) ingöt han genom sina outtröttliga omsorger och sitt enkla, något blyga uppträdande ett obegränsat förtroende och stark tillgivenhet. Därigenom blev också den svenska hären det yppersta verktyg i hans hand.

Kort efter krigets början räknade Sverges hela här på papperet omkring 80,000 man, förlagda dels i hemlandet och de tyska provinserna, dels till krigsskådeplatsen; i verkligheten var styrkan knappast så stor. Karl XII:s egen fälthär uppgick i allmänhet blott till omkring 20,000 man. Mindre kårer fördes av

hans generaler i Polen, Finland och Östersjöprovinserna (Estland, Livland och Kurland). Under vistelsen i Sachsens rika kvarter, där Karl XII dröjde ett helt år, bedrev han starka värvningar, så att han småningom stärkte sin fältarmé till omkring 40,000 man. Denna betydande här och dess konungs stora fältherrerykte drogo Europas uppmärksamhet till sig. Ludvig XIV, som lidit svåra nederlag i sitt krig med sjömakterna och kejsaren, sökte ivrigt locka Karl att nu uppträda till hans förmån. Dessa uppfordringar vunno åtskillig anklang hos de svenska statsmännen och generalerna, vilka föredrogo Västeuropas bekväma krigsskådeplatser framför de ödsliga och besvärliga nejderna i öster. Sjömakterna befarade även så pass allvarligt, att de franska planerna skulle lyckas, att deras ledande statsman och fältherre, den berömde *hertigen av Marlborough,* själv uppsökte högkvarteret i Altranstädt för att bekämpa dem. Men Karl XII, som, även häri lik sin fader, kände sig främmande för den invecklade storpolitiken och därför helst undvek de efterhängsna diplomaterna, gick oryggligt vidare på den väg, han utstakat för sig. Han begagnade visserligen sin hotande ställning i Sachsen att nödga kejsaren att giva Schlesiens betryckta protestanter religionsfrihet enligt Westfaliska fredens villkor, men i övrigt ville han icke vika från den beprövade vänskapen med sjömakterna utan avvisade alla franska förespeglingar. Hans mål var nu att upptaga kampen med tsar Peter.

Tsar Peters ställning vid år 1707. Medan Karl bekrigade konung August, hade hans generaler i Östersjöprovinserna haft att ensamma möta ryssarnas anfall. Tsar Peter arbetade oavlåtligt på att förbättra sin armé och framsände årligen starka skaror mot de svenska gränsländerna. Den duktige generalguvernören i Riga, *Adam Ludvig Lewenhaupt,* försvarade med lycka Kurland, men Ingermanland, Estland och Livland föllo till största delen i ryssarnas händer. År 1703 grundade tsaren vid Nevas mynning i Finska viken en blivande rysk huvudfästning och flottstation, *Sankt Petersburg.* Hans vinster här voro emellertid osäkra, så länge Karls huvudhär hotade, och därför motsåg han med oro den svenske konungens planer efter freden i Sachsen. Han hade

desto större skäl till bekymmer, som ett vidsträckt och farligt uppror rasade bland de oroliga kosackerna vid Don. Om den segerrike Karl, vars rykte trängt vida omkring, nalkades, var det fara värt, att oro utbröt flerestädes inom Ryssland, ty tsarens västerländska reformer och stora skattefordringar för kriget hade på många håll väckt anstöt. Därför ville tsar Peter i det längsta hålla fienden på avstånd från sina gränser och sände starka häravdelningar in i Polen för att där lägga hinder i hans väg. Ryska sändebud bearbetade jämväl ivrigt konung Fredrik i Danmark och konung August att falla Karl XII i ryggen, men ingendera vågade riskera ett nytt krig, så länge framgången alltjämt följde de svenska fanorna. Till sitt rikes skydd förfogade tsaren över en armé, som var den svenska flerdubbelt överlägsen. Delvis voro de ryska trupperna alltjämt föga krigsdugligare än vid Narva, men en stor del av dem hade under krigets erfarenheter väsentligen ombildats och voro numera inga föraktliga motståndare till de fruktade svenskarna.

Karl XII:s ryska tåg. Nederlaget i Ukraina. På eftersomma- 1707
ren 1707 lämnade Karl XII Sachsen och gick genom Schlesien åter in i Polen. Tydligen var hans avsikt att genom marsch mot Moskva nödga ryssarna till avgörande drabbning. Lika ivrigt, som tsar Peter ville uppehålla honom och utmatta hans trupper i Polen, sökte Karl därför undvika småstrider. Genom marsch längs Ost-Preussens gräns tvang han ryssarna att utrymma Polen. Vid början av sommaren 1708 vände han sig från trakten av Vilna mot Ryssland, samtidigt som Lewenhaupt fick befallning att från Kurland stöta till honom med sin kår (om 14,000 man) och med betydande förråd av vapen och ammunition. Alltjämt undvek Karl småstrider, blott vid *Holowczin* (väster om Mohilew) gick han till anfall och drev fienden på flykten. Emellertid nalkades hösten, och framträngandet genom de skogiga, glest befolkade trakterna mellan Smolensk och Moskva syntes bli allt svårare. Karl beslöt därför att sydligare söka en bättre väg, från Severien eller från Ukraina, där Dnjepr-kosackernas hövding (hetman) *Mazepa* i hemlighet lovat sluta sig till honom. Från trakten av Smolensk böjde Karl alltså mot söder, tågade under svåra lidanden för hären genom Severiens oländiga skogar och nådde Ukrania. Men nu följde snabbt den ena motgången efter den andra.

Lewenhaupt hade försenats på vägen och nådde ej huvudhären före dess avmarsch mot söder. Tsar Peter kastade sig därför med överlägsna trupper mot honom. Vid *Ljesna* (sydöst om Mohilew) avvisade Lewenhaupt visserligen med käckhet ryssarnas anfall men tvangs att med resten av sin medtagna här snabbt draga sig undan övermakten och ila efter konungen. Han lyckades också förena sig med denne, men sina stora och för armén välbehövliga förråd hade han nödgats uppoffra. — Vidare vann Mazepas resning mot tsaren ringa anslutning, så att han själv med ett par tusen man kom som flykting till Karl XII. I stället för att finna en vänskaplig befolkning nödgades svenskarna sålunda tilltvinga sig kvarter och nödigt underhåll. — Slutligen inbröt vintern 1708—09 med en kyla, vars make historien knappast vet att omtala. Kring hela Europa vållade kölden fruktansvärda lidanden men alldeles särskilt i det inre Ryssland. Den svenska hären led oerhört i sina bristfälliga kvarter, många omkommo eller blevo skadade för livet. Att konungen själv utan tanke på egen bekvämlighet delade manskapets umbäranden, eldade dock till uthållighet.

Fig. 127. Regementsfana från Karl XII:s tid.

Trots allt motsåg Karl XII framtiden med hopp. Han räknade på fullständig anslutning av kosackerna, ifall han vann någon avgörande framgång, och sökte därför på våren 1709 genom att belägra staden Poltava (vid Dnjeprs biflod Vorskla) locka ryssarna till öppen strid. Då emellertid tsar Peter undvek sådan och med en här av 55,000 man försiktigt befäste sig norr om Poltava, beslöt Karl XII föra sin här, som nu blott räknade 18,000 stridsdugliga, till anfall. Kort före angreppet blev han svårt sårad i ena foten och av smärtorna urståndsatt att föra befälet. Detta nedstämde soldaterna från början. Rehnsköld, som kom-

menderade i *slaget vid Poltava* den 28 juni 1709, ledde ej med sin vanliga omtänksamhet. En del av svenska hären blev efter, kringrändes och nödgades giva sig, de övriga drevos med stor förlust tillbaka. Rehnsköld och Piper blevo fångna, konungen räddades med knapp nöd, hären retirerade under stor förvirring mot söder. Karl XII hoppades nu kunna nå tatarerna på Krim, med vilka han redan haft hemliga förbindelser, samt där åter stärka sin här. När han nådde vinkeln mellan Dnjepr och Vorskla, funnos där inga anstalter att föra hären över, och i ryggen oroades man av ryska strövkårer. Generalerna förmådde Karl, som var utmattad av lidande och ansträngningar, att med några hundra **28 juni 1709**

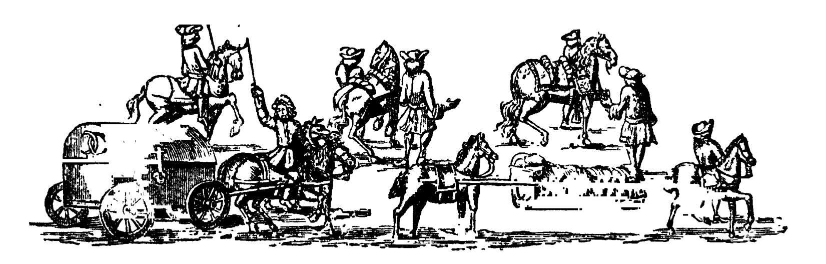

Fig. 128. Bild från svenska arméns utrustning under ryska tåget.

Till vänster en fältvagn med konungens monogram, till höger den hästbår, varpå Karl XII fördes under slaget vid Poltava.

man å flottar och anskaffade båtar genast gå över Dnjepr och begiva sig in på tatarernas område; med honom följde Mazepa och ett stort antal kosacker. Hären under Lewenhaupt skulle söka avvärja ryssarnas anfall och småningom föras efter. Emellertid rådde efter Karls bortfärd stor villrådighet och förvirring bland officerarna, de läto skrämma sig av de ryska strövkårerna, och så beslöto de att utan strid kapitulera. Genom *kapitulationen vid Dnjepr* d. 1 juli 1709 råkade sålunda hela återstoden av Karl XII:s här, 14,000 man, i rysk fångenskap. Vid tsarens triumfintåg i Moskva nödgades de fångna och avväpnade svenskarna genom sin närvaro förhärliga den ryska segern. Tsar Peter sökte förmå fångarna att gå i hans tjänst. Då de flesta av dem likväl icke ville svika sin plikt mot fäderneslandet, blevo de kringspridda

till det inre Ryssland och Sibirien, där de ofta behandlades hårt och med stor svårighet kunde livnära sig. Under Pipers ledning bildade det svenska befälet en fast sammanslutning mellan fångarna till inbördes understöd, och så förhindrades Peters planer. En del av befälet — så Rehnsköld — utväxlades efter några år; många dogo under fångenskapen, bland dem Piper och Lewenhaupt; när kriget äntligen slutade, återsåg en ringa kvarlevande återstod av den en gång så segerrika hären hemlandet.

Sverges politiska läge efter nederlaget. Genom nederlaget vid Poltava och härens kapitulation blev Sverges ställning högst förändrad. Visserligen var det svenska väldet ingalunda blottat på försvarstrupper, och visserligen var konung Karl själv alltjämt en farlig motståndare för tsar Peter genom sitt stora anseende hos dennes gamla fiender tatarerna och turkarna, men motgången gav konung August och Danmark mod att åter öppet sluta sig till Ryssland. Själv kunde tsar Peter nu med sådan kraft fullfölja kriget i Östersjöprovinserna, att dessas erövring avslutades med Rigas och Revals fall 1710, och samma år togs även Viborg, Finlands värn mot öster. I Polen gjorde August inom kort slut på Stanislavs svaga välde, och konung Fredrik IV överförde i slutet
1709 av år 1709 trupper till Skåne.

Samtidigt borjade vanskapen mellan Sverge och sjömakterna att svalna och upphöra. Att bevara denna hade varit en ledande grundsats för Karls politik. Men i sin obekantskap med diplomatin begick han felet att av sina allierade vänta samma fasta trohet, som han sjalv visade. Dittills hade sjömakterna gjort Sverge goda tjänster genom att hålla Danmark i tygeln; detta skedde dock mest i deras eget intresse, för att icke det nordiska kriget skulle utbreda sig och forlama deras egen strid mot Ludvig XIV. Nu började emellertid det spanska successionskriget lida mot slutet, och därmed ändade sjömakternas intresse för lugnet i Norden. När så tsar Peter genom betydande handelsförmåner lockade västerländska köpmän att segla till de erövrade svenska Östersjöhamnarna, uppkom häröver en allvarsam konflikt. Karl XII betraktade denna handelsfart som en tjänst åt hans fiender och lät utrusta kapare, som vållade köpmännen stort avbräck. Detta gjorde

sjömakterna allt kyligare mot Sverge, och något understöd från dem var ej vidare att vänta. Samtidigt förmärktes hos Hannovers kurfurste och Preussens konung en tydlig lust att nyttja Sverges trångmål till utvidgning å dess bekostnad.

Ännu en tid återhöllos dock dessa planer genom den försvarskraft, som Sverge alltfort utvecklade.

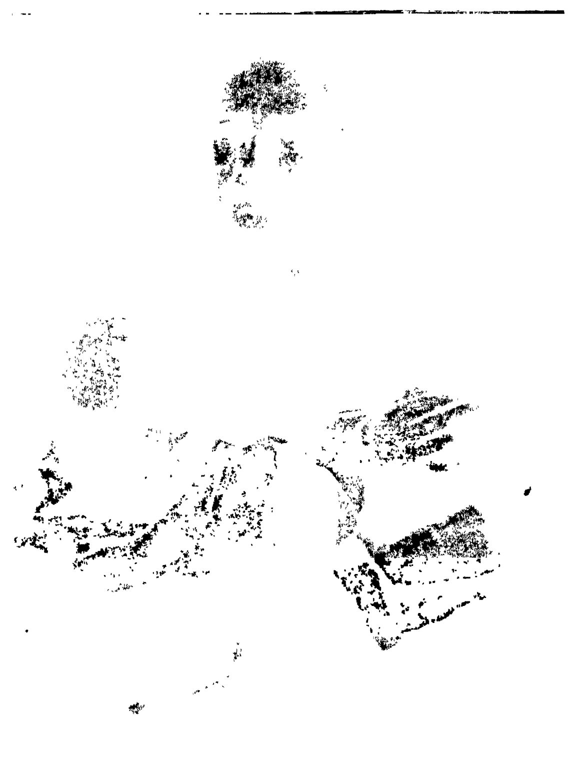

Fig 129 Magnus Stenbock.
Efter samtida målning.

Magnus Stenbock räddar Sverge. För att sätta större fart i den svenska styrelsen hade Karl XII från Sachsen hemsänt några av sina mest betrodda medhjälpare. *Arvid Bernhard Horn* blev sålunda kungligt råd samt efter några år kanslipresident; till generalguvernör i det från Danmark städse hotade Skåne sattes *Magnus Stenbock*. När nu danskarna verkligen beredde sig till krig, blev det Stenbock, som ledde försvarsåtgärderna. Därtill var han förträffligt ägnad, ty med samma kraft och klokhet ledde han förvaltningsbestyren som härens operationer i fält. På konungens befallning uppsattes genom hans, defensionskommissionens och landshövdingarnas kraftiga arbete och tack vare allmänhetens offervillighet fort nog nya regementen i stället för de i Ryssland förlorade. Av vapen

fanns gott förråd i de svenska arsenalerna, men utrustningen blev i övrigt så pass bristfällig, att Stenbock, när han fått sin här samlad, utbröt: "I tjugosex år, som jag tjänat, har jag aldrig sett en armé i slätare tillstånd, dock — tillfogade han — låter jag icke modet falla."

Medan svenskarnas förberedelser pågingo, kunde en dansk här på omkring 15,000 man de första dagarna av november 1709 oförhindrad landstiga strax söder om Hälsingborg samt utbreda sig över det värnlösa Skåne. Stenbock sammandrog sina trupper vid Växjö, och när hans nyskapade här i antal kunde mäta sig
1710 med fienden, bröt han i början av februari 1710 över skånska gränsen. Vintermarschen var besvärlig nog för de dåligt försedda svenskarna, men den eldige generalen förstod att hålla deras mod uppe, och när han den 28 februari förde dem till anfall, vann han i *slaget vid Hälsingborg* en glänsande seger. Därmed var det korta fälttåget avgjort. Tack vare den svenska styrelsens och särskilt Stenbocks kloka åtgärder hade befolkningen i Skåne i det hela förblivit Sverge trogen. I Hälsingborg skulle den försvagade danska hären ej förmå hålla sig länge, och för att den ej genom svenska flottan skulle avskäras hemifrån, lät Fredrik IV den inom kort åter gå över till Själland. Det egentliga Sverge var räddat.

Karl XII:s nya krigsplaner misslyckas. Karl XII, som med sitt följe slagit sig ner i den turkiska staden *Bender* (vid Dnjestr), förmådde sultanen att begynna krig mot tsar Peter. Då denne oförsiktigt ryckte fram på turkiskt område, blev han vid *Prutströmmen* fullkomligt kringränd av den överlägsne fienden. Ställningen syntes förlorad, och själv tappade Peter alldeles modet, men hans omgivning förmådde den turkiske överbefälhavaren att bevilja fred, 1711. Karl hoppades emellertid åter kunna utverka understöd av sultanen och befallde Stenbock övergå till Tyskland för att möta honom i Polen. Stenbock efterkom befallningen och landsteg i Pommern. Då han där på alla sidor hotades av överlägsna danska, ryska och sachsiska trupper, vände han sig snabbt mot danskarna i Mecklenburg och slog dem vid *Gadebusch,* 1712. Vägen åt öster var dock spärrad, och han tågade i stället mot nordväst till Holstein. Omringad

av fiender, försvarade han sig i fästningen *Tönning*, tills förråden tröto. Då nödgades han med sin här kapitulera mot löfte om utlösning, 1713. Kapitulationen bröts dock av danskarna, och 1713 Stenbock dog i en dansk fängelsehåla. Fredrik IV begagnade framgången till att besätta de Gottorpska länderna.

För andra gången under loppet av fyra år hade Sverges fältarmé kapitulerat. Nu hopade sig olyckorna. Tsar Peter fullbordade 1713—14 Finlands erövring och kunde efter svenska

Fig. 130 Hälsingborg på 1600-talet.
Efter samtida kopparstick.

skärgårdsflottans hjältemodiga men olyckliga *strid vid Hangö udd* (1714) med härjningar hemsöka den svenska kusten av Bottniska viken. Preussen och Hannover förde allt farligare språk. Och till allt detta hade Karl XII själv råkat i turkisk fångenskap.

Sedan hans hopp om hjälp från sultanen strandat, dröjde likväl Karl att begiva sig åter till Sverge, ty konung August och tsar Peter hade planlagt att på vägen uppsnappa honom. Ett av dem besoldat parti vid turkiska hovet genomdrev nu, att den envise svensken skulle bortdrivas. Mot den styrka av 10,000 man, som

för detta ändamål utsändes, försvarade sig Karl och hans fåtaliga följe med okuvlig tapperhet (*kalabaliken* eller folktumlet i Bender) men övermannades slutligen och gjordes till fångar, 1713. Händelsen väckte det uppseende i Konstantinopel, att de förrädiska anslagen upptäcktes och gjordes om intet. Karl ("järnhuvudet") hölls emellertid i aktningsfullt förvar, ty de turkiska statsmännen ville begagna sig av hans fruktade person vid sina uppgörelser med Ryssland och Polen.

Riksdagen 1713—14. Karl XII i Pommern. I Sverge började under trycket av krigsbördorna ett visst missnoje mot konungen röra sig. Detta vann mindre insteg hos den stora allmänheten, ty ehuru denna allra mest kände trycket av den tidvis fördubblade kontributionen och av de dryga rustningsbesvären, då gång efter annan nya regementen måste uppsattas, var dock beundran för konungens hjältemod och uthållighet så stark, att knotet lätt tystnade. Däremot hade missnojet sitt sate hos ämbetsmännen. Med belåtenhet hade dessa hälsat det fredliga enväldet (jfr ovan sid. 265), men nu, då den krigiske envåldskonungen tvangs att innehålla deras löner, tradde missnöje i stället. Denna missbelåtna stämning kom till uttryck, när rådet vid slutet av år 1713 på eget bevåg inkallade riksens ständer för att av dem få stöd och hjälp i det brydsamma laget. Vid *riksdagen 1713—14* uppträdde ständerna mindre undergivet än på Karl XI:s tid: de ropade högljutt på fred och genomdrevo en beskickning till konungen för att föreställa honom rikets nöd; även framträdde planer att vid Karls frånvaro göra prinsessan Ulrika Eleonora till regent.

Anledningarna för turkarna att kvarhålla Karl hade emellertid upphört, och på hösten 1714 kunde han sålunda under hedersbetygelser lämna sin vistelseort i närheten av Adrianopel, resterna av hans svenska följe stötte från Bender till honom, och han drog genom Valakiet och Siebenbürgen in i Ungern. Snart skilde han sig med några få följeslagare från de övriga, som långsamt drogo efter, ilade förklädd över Wien, Nürnberg, Frankfurt a. Main
1714 och Kassel mot Pommern samt anlände en novembernatt 1714 till Stralsund. Där dröjde han ett år, sysselsatt att värna

resterna av Pommern mot fiendernas förstärkta anfall. *Hannover*, vars kurfurste nu även blivit konung i England, och *Preussen* förklarade nämligen krig, sedan Karl strävt avvisat deras anspråk på de svenska gränsländerna. Mot övermakten dukade de fåtaliga försvararna under, och när Stralsunds kapitulation blev oundgänglig, begav sig Karl på en liten seglare över till Skåne, december 1715.

Görtz' styrelse. Karl XII var alltjämt fast besluten att värja sitt rike till det yttersta. Han räknade därvid på den osämja, som allt skarpare framträdde mellan tsar Peter och hans bundsforvanter. Rysslands krafter voro i sjalva verket nästan lika medtagna som Sverges; kunde de övriga angriparna förmås till fred på drägliga villkor, syntes därför en gynnsam vandning av striden med tsaren ej vara omöjlig. Från de tyska makterna var för tillfället faran ringa, sedan de tagit i besittning de landområden, som de närmast efterfikade. Så beslöt Karl att kasta sig över Danmark.

Fig. 131. Georg Henrik von Görtz
Efter samtida kopparstick.

För sina nya rustningar och sin utrikespolitik fick Karl XII en lika hänsynslös som skicklig medhjälpare i den holsteinske ministern *Georg Henrik von Görtz*, en av de många begåvade äventyrare från denna orosfyllda tid, vilka sökte sin lycka än hos den ene, än hos den andre fursten. Görtz märkte väl, hur förtvivlad Sverges ställning var, men hoppades kunna framkalla en förbättring dels genom djärva intriger i utlandet — bl. a. stämplingar med ett upprorsparti i England — dels genom att spänna rikets egna

krafter till det yttersta. Som rådet i Stockholm länge synts Karl alltför hågat att misströsta och göra invändningar, sköt han det nu åt sidan samt överlät till Görtz och en *upphandlings-deputation* hela finansförvaltningen. Nya skatter — t. ex. överflödsskatt — pålades. Utomlands underhandlades om lån, och inom riket utkrävdes genom tvångslån medel av alla välburgna. För att sätta bytesmedel i omlopp utsläppte man *mynttecken*, kopparslantar, som i allmänna handeln skulle gälla för silverdalrar (s. k. Görtzdalrar eller nödmynt); vid bättre tider skulle dessa återlösas av kronan. Allmänheten, som ännu var ovan vid varje slag av mynttecken, misstrodde från början de nya dalrarna, och när man oförsiktigt utsläppte dessa i stora massor, sjönko de inom kort långt under namnvärdet. Förut hade Sverges fiender gjort farvattnen osäkra och hämmat den yttre handeln, nu hejdade oredan i myntväsendet den inrikes omsättningen. Missnöjet över de stora fordringarna utbredde sig alltmera, särskilt bland högre och lägre ämbetsmän i Stockholm, vilka redan förut sett sina löneinkomster forminskade och nu förlorade det mesta av sitt inflytande, sedan Görtz och hans medhjälpare tagit ledningen.

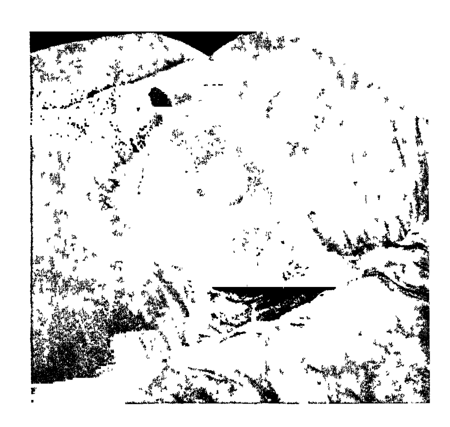

Fig. 132. Karl XII s dödsmask.

Karl XII:s död. Det stora nordiska krigets slut. Karl XII, som under dessa förberedelser vanligen vistades i Skåne, gjorde år 1716 med en liten här *infall i Norge*. Som hans trupper voro klent utrustade och den tappre norske sjömannen Peder Tordenskjold hindrade tillförsel av krigsförråd, misslyckades företaget. Karl måste vända om för att skydda Skåne mot ett ryskt-danskt

anfall, som hotade från Själland. Snart skildes dock tsar Peter och konung Fredrik under ömsesidig misstro, och Karl återupptog sin plan mot Norge. På hösten 1718 bröt han åter med en nyrustad här av 30,000 man över gränsen mot Kristiania, medan en mindre styrka under general *Armfelt* från Jämtland hotade Trondhjem. Karl belägrade *Fredrikstens fästning* (vid Fredrikshald). När han på aftonen den 30 november, som vanligt likgiltig 30 nov 1718
för sin egen säkerhet, övervakade de raskt framskridande belägringsarbetena, träffades han av en kula, som genomborrade båda tinningarna och ögonblickligen medförde döden.*

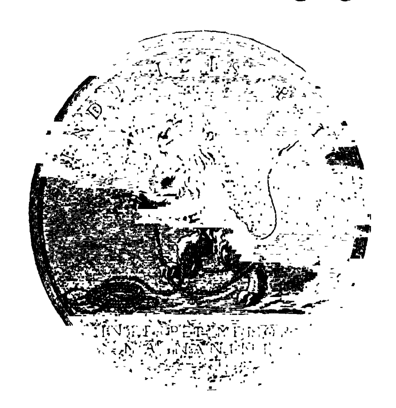

Fig. 133. Skådemynt över Karl XII. Inskriften i översättning: »Han kunde icke böja sig. Till oförgängligt minne av den högsinte.»

Genom skottet vid Fredriksten var den överlägsna personlighet borta, som med sin sega kraft förmått ingiva svenskarna en återstod av mod och segerförhoppningar. Karls död gjorde med ens slut på de eftertryckliga krigsföretagen. Härens högre officerare liksom rådet i Stockholm tänkte blott på snar fred för att i stället kunna ordna rikets styrelse och göra slut på det hatade enväldet. Huvudarmén drogs brådskande tillbaka från södra Norge, utan att de lovande framgångarna fullföljdes; Armfelts kar återvände även och sökte sig under fruktansvärda lidanden över de snötäckta fjällen till Jämtland. Den regering, som insattes (nedan sid. 295 f.), ansåg de tyska landen i det hela vara räddningslöst förlorade men hoppades kunna förmå flera av Sverges forna fiender till förbund mot Ryssland och så vinna billig fred åtminstone på det hållet. Där-

* Omedelbart efter Karls död kommo rykten i omlopp, att han mördats. En år 1917 företagen noggrann undersökning av konungens lik visade, att det dödande skottet, som gått in genom vänstra tinningen, otvivelaktigt avlossats på nära håll. Härmed har det gjorts ytterst sannolikt, att ett lönnmord ägt rum. — Fig. 132 visar Karls huvud efter fotografi vid undersökningen 1917. Såret i högra tinningen (utgångsöppningen) är täckt av en plåsterlapp; runt hjässan en vissnad lagerkrans.

för avslöts först *fred med Hannover (och England)*, i Stockholm
1719 1719, varvid Bremen och Verden mot en million riksdaler läm-
1720 nades till Hannover. Följande år gjordes *fred med Preussen* (också i Stockholm), som nu erhöll södra Pommern till Peene med Usedom och Wollin men betalade Sverge två millioner riksdaler, samt *med Danmark* (på Fredriksborgs slott norr om Köpenhamn): Sverge miste sin tullfrihet i Öresund, betalade en mindre penningsumma samt avstod för framtiden från att hjälpa hertigen av Holstein-Gottorp, varför konung Fredrik framgent kunde hålla dennes länder besatta.

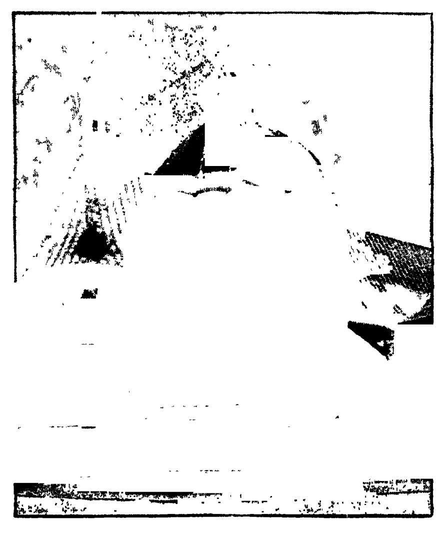

Fig. 134. Karolinska grafkoret vid Riddarholmskyrkan.
Uppfört efter ritning av Nikodemus Tessin d. ä.

Genom dessa uppoffringar vanns ej det åsyftade målet, hjälp mot Ryssland. För att tvinga svenskarna till fred sände tsar Peter år 1719 en flotta över Östersjön och lät denna med fruktansvärda härjningar hemsöka Upplands, Södermanlands och Östergötlands kuster. Som försvarsanstalterna där voro ytterst bristfälliga, kunde ryssarna avbränna alla kuststäder, förstöra de betydande uppländska järnverken samt bortröva boskap och förråd; endast när de hotade Stockholm, mötte de vid *Södra Stäket* kraftigare motstånd och måste vända med oförrättat ärende. Under åren 1720 och 1721 återkommo de ryska härjningsskeppen och ödelade på liknande sätt Norrlands kuster, oaktat en engelsk flotta sänts till Östersjön att hjälpa Sverge. När det sålunda visade sig, att förhoppningarna om kraftig frammande hjälp voro falska, måste svenska regeringen foga sig i de hårda villkor, som tsar Peter bjöd.

Genom *freden i Nystad* år 1721 avträdde Sverge till Ryssland 1721
Livland med Ösel, Estland och Ingermanland samt sydöstra Karelen (Viborg m. m.); tsaren betalade i stället till Sverge två millioner riksdaler. — Kriget med konung August hade tidigare upphört utan formligt fredsslut.

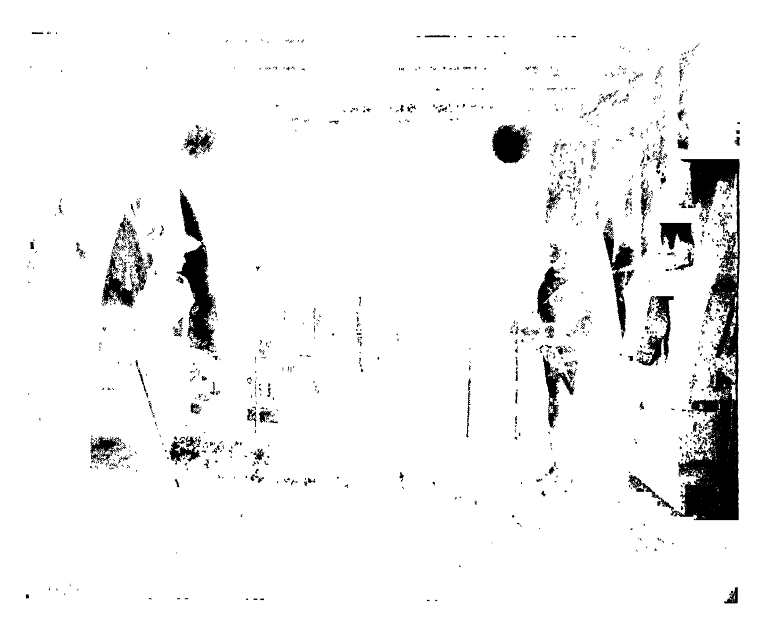

Fig. 135. Karolinska fanor, vapen och dräkter.
Från Artillerimuseum i Stockholm.

VIKTIGASTE DATA:

Sverge:

1660—97 Karl XI 1660—72 Förmyndarstyrelse.
1668 Lunds universitet. Riksens ständers bank
1676 Slaget vid Lund.
1679 Freder i S.t Germain och Lund.
1680 och 1682. Beslut om förmyndarräfst, reduktion och utsträckt konungamakt samt (1682) om fast knektehåll.
1686. Kyrkolag, tjänstehjonsstadga.
1697—1718. Karl XII. 1697 Förmyndarstyrelse.
1700. Stora nordiska krigets början. Slaget vid Narva.
1706—07 Karl XII i Altranstädt.
1709 Karl XII:s nederlag i Ukraina.
1709—14 Karl XII i Turkiet.
1718—20 Ulrika Eleonora Enväldets fall.
1720—51 Fredrik I.
1720 Regeringsform.
1721 Fred i Nystad.

Danmark-Norge:

1665 Kongeloven.
1670—99 Kristian V.
1683 Danske lov.
1689 Kongress i Altona.
1699—1730 Fredrik IV.
1700 Fred i Traventhal.
1702 Vornedskapet upphäves.
1720 Fred i Fredriksborg.
1721 Slesvig under danska kronan.

Det övriga Europa:

1660 Restaurationen i England.
1678—79 Freder i Nijmegen.
1680—84 Ludvig XIV:s reunioner.
1688—89 Englands inre strid avslutas.
1697 Fred i Rijswijk. August den starke konung i Polen.
1699 Fred i Karlowitz.
1701—13 Spanska successionskriget.
1701 Kurfursten av Brandenburg konung i Preussen.
1704 Ludvig XIV:s nederlag begynna. Stanislav Leszczynski Polens konung.
1714 Personalunion mellan England och Hannover.
1721 Tsar Peter antager kejsartitel („Imperator").

LITTERATUR:

G. R. Fåhræus, Karl XI och Karl XII (del VI av Sverges historia intill tjugonde seklet, utgiven av Emil Hildebrand). Sthlm 1907.
H. Hjärne, Karl XII, omstörtningen i Öst-Europa 1697—1703. Sthlm 1902.
Karl XII:s egenhändiga bref. Sthlm 1892. Utg. av *E. Carlson.*
E. Hildebrand o. *C. Grimberg,* Ur källorna till Sverges historia, 1520—1721. Sthlm 1911.

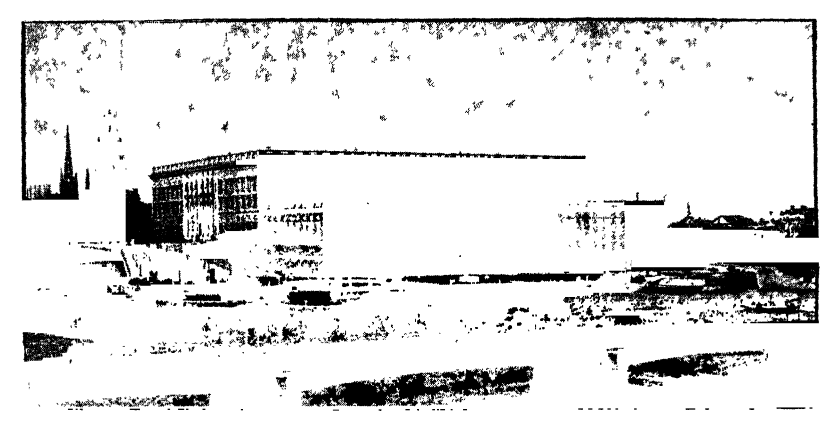

Fig 136 Stockholms slott.

SVERGE UNDER STÄNDERVÄLDE OCH UPPLYST DESPOTISM.

1. FRIHETSTIDENS STÄNDERVÄLDE. 1719—1772.

Sverge och dess grannar efter det stora nordiska kriget. For *Sverge* bragte det stora nordiska kriget oerhörda förluster av folk och område: flera av det svenska väldets rikaste provinser med en stark befolkningsstam införlivades med andra makters besittningar. Själva det nuvarande Sverges folkmängd hade från nära 1 1/2 million år 1700 sjunkit till omkring 1,350,000 år 1720. Särskilt hade under krigen den livskraftigaste delen av den manliga befolkningen starkt medtagits, så att ännu vid 1700-talets mitt mer än 1,100 kvinnor funnos for varje tusental man i landet. Av det svenska Östersjöväldet återstodo endast spillror: utom det något förminskade Finland, vars östra gräns efter Viborgs förlust låg öppen för anfall, voro norra delen av Vor-Pommern (med Rügen) samt Wismar allt, som behållits på andra sidan havet. Av de lyckliga erövrarna blev *Preussen* snart en militärisk stormakt, sedan

dess konung Fredrik Vilhelm I såsom en tysk Karl XI omdanat förvaltning och härväsende. *Hannover* åter stöddes av det på haven allt mäktigare England. För det i sitt inre grundligt försvagade Sverge kunde det alltså ej vara någon allvarlig tanke på att återtaga det förlorade; frågan var blott, om ens återstoden av det stolta väldet kunde varaktigt behållas. Att sörja därför genom fredligt arbete måste bli den närmaste uppgiften för rikets nya regering.

Till en granne, *Danmark*, kom Sverge genom krigets slut i bättre förhållande än förut. Sedan Bremen-Verden gått förlorat och svenskarna offrat sin gamla förbindelse med Holstein-Gottorp, voro de viktigaste orsakerna till krigiska sammanstötningar undanröjda. Samförståndet mellan Danmark och Sverge skulle emellertid snart försvåras genom Rysslands inflytande.

Den viktigaste följden av kriget var, att *Ryssland* nu stigit till den härskande makten i norra och östra Europa. Med ytterliga kraftansträngningar, som i våldsamhet fullt motsvarade Görtz' åtgärder i Sverge, hade tsar Peter härdat ut i kampen och hemfört Östersjöländerna från Finska viken och Ladoga till Kurlands nordgräns som vinster. Dessa erövringar drogo Rysslands blickar bort från de gamla målen, Svarta-havsländerna, och riktade dem i stället mot västra Europa. Ett uttryck för denna förändring var, att Peter flyttade sitt residens från den gamla huvudstaden Moskva till sin nygrundade stad vid Neva, S:t Petersburg. Till den segerrike tsaren strömmade företagsamma utlänningar, mest tyskar, som hoppades göra lycka i hans tjänst och såsom ledare av Rysslands politik eller generaler i dess härar ville skaffa sig namn och inflytande inom Europa. Detta av de gammaldags ryssarna illa tålda "främlingsvälde" drev den ryska politiken att alltmera inblanda sig i de västra grannarnas förhållanden. *Polen* var därvid ett lättvunnet byte, ty denna stat hade lidit fruktansvärt av den stora kris, vari konung Augusts obetänksamma maktlystnad inkastat den. Dess inre upplösning genom de ständigt avundsjuka adelspartierna, som redan framträtt på Karl X Gustavs tid, hade August ej kunnat hejda utan tvärtom ökat genom krigshändelserna. Efter Stanislavs fördrivande återvann han sin polska krona huvudsakligen med tsarens hjälp, och de ryska härskarna släppte icke

för framtiden sitt inflytande i Polen. De befordrade på allt sätt rikets sönderfallande, tills det som en mogen frukt skulle falla i deras händer.

På liknande sätt sökte man i Ryssland oskadliggöra den ännu farliga grannen Sverge. Den författning, som svenskarna efter freden skaffade sig, underlättade i hög grad främlingars inblandning i våra angelägenheter.

Statsförändringen 1719—20. De önskningar att förändra Sverges statsskick, som under den sista krigsperioden allt skarpare framträtt, fingo tillfälle att göra sig gällande efter Karl XII:s oförmodade bortgång därför, att intet var klart bestämt om tronföljden. Karl XII:s äldsta systers efterlevande son hertig *Karl Fredrik* av Holstein-Gottorp och konungens yngsta syster *Ulrika Eleonora,* gift med arvprinsen av Hessen *Fredrik,* gjorde båda anspråk på kronan med stöd av Norrköpings arvförenings bestämmelser om kvinnlig tronföljd. Deras rätt var dock osäker, om arvföreningens ordalag skulle fasthållas, ty dessa talade allenast om ogifta prinsessor som arvsberättigade. Karl XII syntes ha föredragit hertig Karl Fredrik, och denne hade ett kraftigt stöd i den allbetrodde ministern Görtz, men bådas ställning berodde helt och hållet på envåldskonungen personligen. Prins Fredrik av Hessen, som befann sig vid krigshären och fick första underrättelsen om Karl XII:s död, handlade ögonblickligt för att förekomma sin gemåls medtävlare. Han utdelade den samlade krigskassan bland officerarna och lovade, för att vinna deras fulla understöd, att Ulrika Eleonora som regerande drottning skulle avstå från enväldet; vidare lät han genast fängsla den hatade kungagunstlingen Görtz. Medan sålunda armén vanns, förmådde *Ulrika Eleonora* rådet i Stockholm 1718—
att erkänna henne som drottning, dock först sedan hon verkligen 1720
avsagt sig enväldet; kort därpå nödgades hon sammankalla riksens ständer för att låta dem närmare ordna rikets styrelse.

Vid *riksdagen 1719* var ämbetsmannaoppositionen mot en- 1719
väldet fullständigt härskande. För att ej inrymma Ulrika Eleonora något inflytande på beslutet om Sveriges nya författning underkände man hennes arvsrätt och valde henne till regerande drottning. Därpå utarbetade ständerna samt antogo en ny *regeringsform,* som mycket starkt kringskar konungamakten. Det allmänna

Fig. 137. Samtida satiriskt flygblad över Görtz.

hatet mot enväldet framträdde kanske skarpast i åtgärderna mot Görtz. Dennes öde var i själva verket avgjort i och med Karl XII:s död, men för att bevara skenet av rättvisa anställde man ett slags rättegång mot honom. Han ställdes inför en särskilt tillsatt kommission samt anklagades för landsfördärvliga åtgärder; utan att ha fått tillfälle att verkligen försvara sig dömdes han till döden och avrättades. — Vid *riksdagen 1720* rådde samma mot konunga- 1720
makten fientliga stämning. Som drottningen haft svårt att finna sig i sin begränsade myndighet, begagnade sig ständerna av hennes önskan att dela tronen med sin gemål för att bli henne kvitt. Man förmådde Ulrika Eleonora att alldeles avsäga sig kronan samt valde prinsen av Hessen till hennes efterträdare och hyllade honom såsom *konung Fredrik.* Tillika omarbetades regerings- 1720—
formen i sådan anda, att *1720 års regeringsform* yttermera in- 1751
skränkte konungens befogenheter. — Då konung Fredrik tydligt fikade efter allmogens gunst för att med dess hjälp stärka sin myndighet, blevo den nya ordningens vänner ännu mäktigare vid *riksdagen 1723.* De sammanslöto sig med hertig Karl Fredriks 1723
personliga anhängare till ett *holsteinskt parti,* som tvang konungen att med förödmjukelse avstå från sina planer. Den *riksdagsordning,* som då antogs, stadgade yttermera ständernas inflytande. För övrigt förspillde konung Fredrik snart allt anseende genom sin lättja och likgiltighet för statsarbetet. Han delade mest sin tid mellan jakter och galanta äventyr; "han jagar och jagar, tills han själv blir jagad ur riket", sades det om honom.

Frihetstidens statsskick. Regeringsformen av 1720 samt 1723 års riksdagsordning blevo de viktigaste lagar, som bestämde Sverges statsskick under de följande femtio åren. Då det var ämbetsmän, som genomdrevo statsförändringen, kom regeringsformen att innehålla utförliga bestämmelser om rikets förvaltande verk, om ämbetsmännens rättigheter, oavsättlighet o. dyl. Den kungliga suveräniteten var den fiende, som skulle bekämpas; därför skyndade man sig att beröva konungen nästan allt verkligt inflytande. Han blev för framtiden knappast mera än den främste i kretsen av de sexton *riksråd,* som bildade hans rådskammare. Några obetydligare ärenden och utnämningar fick han själv av-

göra, men över alla viktigare regeringsfrågor skulle beslutas i rådet, och vid omröstningar där ägde konungen allenast två röster. För att han ej skulle fylla rådet med sina lydiga anhängare, fråntog man honom rätten att bestämma över dess sammansättning; när en ny rådsherre skulle tillsättas, uppgjorde valmän ur de tre högre stånden (adel, präster och borgare) ett förslag, av vars tre namn konungen fick välja ett. Om riksrådet sålunda gjordes självständigt emot konungen, kunde det i stället bli desto mera beroende av riksdagen. Detta vållades genom själva valsättet men särskilt därigenom, att ständerna sjalva eller deras utskott hade makt att granska riksrådens styrelse, att ställa dem till ansvar för begångna fel samt att avsätta dem. När ständerna riktigt blevo medvetna om denna sin myndighet och konsekvent började använda den, framträdde det klart, att maktens tyngdpunkt nu var förlagd till riksdagen.

Riksdagen skulle framgent sammanträda vart tredje år och vid behov oftare samt bestå av de fyra stånden: *ridderskapet och adeln, prästeståndet, borgarståndet* och *bondeståndet*. Av dessa togo alltifrån början de tre förstnämnda det övervägande inflytandet. Deras medlemmar voro till allra största delen statens ämbetsmän, adelsmännen inom den civila eller militära förvaltningen, prästerna i statskyrkans tjänst, borgarna åter ofta i stadsstyrelsen såsom magistratspersoner. Dessa stånd inneslöto sålunda den största sakkunskapen i fråga om rikets allmänna ärenden; de hade också gemensamt intresse att upprätthålla den genom regeringsformen tryggade ämbetsmannaförvaltningen gentemot alla försök till ny suveränitet. Bondeståndet däremot, som av gammalt var konungskt sinnat, kunde lätt bli verktyg för kungliga maktplaner och hölls därför utanför de viktigaste förhandlingarna. Bland de tre högre stånden intog adeln den mäktigaste ställningen genom sina ledamöters stora antal och i allmänhet rikare bildning. Varje på riddarhuset inskriven ätt företräddes vid riksdagen av sin huvudman,* men denne kunde i sitt ställe lämna fullmakt åt annan adelsman; om samtliga ätter företräddes, räknade adeln bortåt 2,000 medlemmar, men i regel uppgick dess antal vid riksdagarna till 300—400 personer. Som adelns gamla klassindelning

* Huvudman (ättens *caput*) var äldste medlemmen av äldsta ättelinjen.

upphävdes, fick den talrika lågadeln nu mesta inflytandet inom ståndet. Av de övriga stånden hade prästeståndet omkring 50 ledamöter, borgarståndet omkring 80 och bondeståndet ungefär 150. Samtliga stånden valde själva ledare av riksdagsförhandlingarna, adeln sin *lantmarskalk*, de ofrälse sina *talmän*.

De viktigaste uppgifterna för riksdagen voro att med obegränsad makt giva lagar och stadgar för riket, att bestämma om rikets utgifter och inkomster, att hålla uppsikt med riksrådets styrelsesätt och ämbetsverkens förvaltning samt att mottaga och avhjälpa allmänhetens klagomål. En så talrik församling kunde emellertid svårligen handlägga så många viktiga ärenden. Därför överlämnades det betydelsefullaste — t. ex. frågorna om riksrådets styrelse och ansvar, utrikespolitiken, bestämmandet av rikets utgifter — åt *sekreta utskottet*, vars medlemmar — 50 av adeln, 25 präster och 25 borgare — valdes vid varje riksdags början. Genom att förklara så många ärenden som möjligt för hemliga (sekreta) förstod utskottet att ofta taga makten från ständerna, och dess hemliga förslag (testamenten), hur rikets yttre politik borde ledas under närmaste år, bundo riksrådets händer. Så blev sekreta utskottet småningom ett slags regerande församling, och dess ordförande, lantmarskalken, var under ständernas möten rikets mäktigaste man.

Genom dessa anordningar trodde man sig ha för alltid störtat envåldstidens "tyranni" och grundat en verklig allmän "frihet"; därav skedets namn *Frihetstiden*. Det skulle senare visa sig, att denna politiska frihet endast gällde för dem, som härskade inom "riksens maktägande ständer". Men till en början framträdde ständerväldet mindre. De aristokrater, som författade Frihetstidens grundlagar,* trodde sig hava återställt rådsväldet från Axel Oxenstjernas och Magnus Gabriel De la Gardies dagar. De förbisågo dock, att grundvalen för den gamla adelns makt, dess stora jordbesittning, hade upprivits genom reduktionen. Att rådet likväl till en början behöll mycket av sitt gamla inflytande, berodde på den kloke statsman, som från 1720 under aderton år var dess främste medlem, *Arvid Bernhard Horn*.

* Ordet *grundlag*, d. v. s. författningslag, kom i allmänt bruk först senare under Frihetstiden.

Arvid Horns politik. Då konung Fredrik ej orkade anstränga sig för rikets bästa, blev Arvid Horn under den närmaste tiden landets verklige styresman. Horn hade under Ulrika Eleonoras korta regering lämnat rådet men blev år 1720 på ständernas begäran åter kanslipresident. Till en början hade han dock ej så mycket att säga inom rådet, där det holsteinska partiet (ovan sid. 297) då ägde överhanden. Några av detta partis ivrigaste medlemmar drevo farliga planer i samförstånd med den ryska regeringen under tsar Peter och hans efterträdare, kejsarinnan *Katarina I.* Hertig Karl Fredrik av Holstein-Gottorp hade blivit gift med tsarens äldsta dotter; nu hoppades man med ryskt understöd kunna förhjälpa honom till tronföljden i Sverge och till sina rättigheter gentemot Danmark. Faran av Rysslands inblandning i Sverges inre angelägenheter var emellertid tydlig för alla betänksamma. Därför lyckades Horn slutligen genomdriva, att Sverge slöt sig nära till Rysslands motståndare England och Frankrike, samt att ständerna vid *riksdagen*

Fig. 138. Arvid Horn.
Efter samtida kopparstick.

1726—27 *1726—27* avlägsnade de ivrigaste holsteinarna ur rådet och där insatte hans egna anhängare. Från denna tid var Horns makt tryggad. Genom sitt imponerande väsen behärskade han de adliga ämbetsmännen vid riksdagarna, allra helst som han flera gånger såsom lantmarskalk ledde riddarhusets förhandlingar och där kunde kontrollera, huru hans underordnade röstade. Alla stånd kände ett starkt förtroende till hans fasta frihetskärlek och fredsälskande statskonst.

Grundtanken för Horns politik var given genom fäderneslandets tillstånd efter krigens slut: allt arbete måste riktas på att stärka riket efter den väldiga kraftförlusten. Därför krävdes

i första rummet ostörd fred med grannarna. Så oroliga och böjda för erövringar, som tidens statsmän ofta voro, hade det försvagade Sverge en mycket farlig ställning och kunde ej hoppas på verklig säkerhet, om det icke slöt sig till någon starkare, fredsälskande makt. En sådan makt var *England*, som under ministern *Walpoles* långa styrelse såg sitt näringsliv, särskilt handeln, kraftigt uppblomstra. Även *Frankrike* var efter de langa krigen under Ludvig XIV fredligt sinnat och befann sig för en kort tid i gott samförstånd med England. Genom förbundet med dessa båda makter fann Horn det yttre stöd, som Sverge behövde. Han kunde nu bevara vänskapligt förhållande även till Ryssland utan att bli beroende av dess övermakt och utan risk för dess inblandning i rikets inre styrelse.

Åtgärder för Sverges inre utveckling. I inre hänseende gällde det först att bringa Sverges förstörda statshushållning på fötter. År 1719 hade statsskulden värderats till 60 millioner daler silvermynt,. varav omkring hälften för de utsläppta mynttecknen. Denna skuld förminskade man på våldsamt sätt (statsbankrutt) därigenom, att "nödmynten" nedsattes långt under sitt namnvärde. Genom strängt sparsam hushållning — bl. a. minskning av försvarsutgifterna — samt fortsatt utkrävande av kontributionen lyckades man göra så betydande avbetalningar, att redan från år 1731 kontributionen ej mera behövdes. Stadga återvände inom penningväsendet, så att riksbankens sedlar med fullt förtroende mottogos i stället för klingande mynt. Då kunde de förfallna näringarna åter taga fart.

De merkantilistiska åskådningarna härskade nu allmänt i Europa. Överallt sökte furstar och regeringar draga penningar in i sina länder genom att kraftigt utveckla handel och industri. Införselförbud och höga importtullar utestängde andra staters produkter, industrin gynnades genom statslån och premier vid utförseln, mäktiga handelssällskap utrustades med monopol för handeln med vissa varor o. s. v. Det blev mer och mer en trossats, att genom dylikt statsunderstöd kunde varje slags industri bringas till blomstring inom landet utan hänsyn till dettas naturliga förutsättningar (jfr ovan sid. 265 f. Karl XI:s planer på silkes-

odling och sidenindustri). Jordbruket åter var föremål för mindre intresse, då det ej så snabbt gav rik avkastning.

Även den svenska styrelsen trodde sig kunna bringa landets näringsliv till snabb blomstring genom att tillämpa dessa grundsatser. *Produktplakatet* av år 1724 förbjöd enligt mönstret av Englands berömda navigationsakt främmande sjöfarare att till Sverge införa andra än sina hemlands eller dessas koloniers produkter. Harigenom skulle den inhemska rederinäringen befordras. Sedan Danmark nu åter kunde kräva Öresundstullen av de svenska seglarna, sökte man mer än förut göra Göteborg till den stora handelns huvudort, och det nyinstiftade *Ostindiska handelskompaniet* fick dar sitt säte. De av ryssarna förstörda järnverken erhöllo betydande skattelindringar, medan de åter repade sig. *Jonas Alströmer* — en borgarson från Alingsås, som i England samlat förmögenhet — anlade i sin födelsestad betydande väverier, färgerier o. dyl.; han hemförde från England och Nederlanderna moderna maskiner och skickliga arbetare för sina anläggningar, vilka gynnades genom statsunderstöd. For att skaffa råvaror åt den framväxande industrin sysslade Alströmer aven med schäferier (för fåravelns förbättrande) och tobaksodling. Så växte en ganska livlig industriell verksamhet upp.

Fig. 139 Jonas Alstromer.
Efter samtida kopparstick.

Jordbruket förblev emellertid allt fortfarande landets huvudnäring; dess ställning förbättrades genom goda skördeår samt genom skattelindringar för de av krigets olyckor mest hemsökta nejderna. Allmogens sed att använda en stor del av sin spannmål till brännvinsbränning vållade likväl ofta brist på brödsäd. Tillika verkade den ohejdade dryckenskapslasten menligt på folkets arbetsförmåga och moraliska styrka. Alströmers strävan att genom

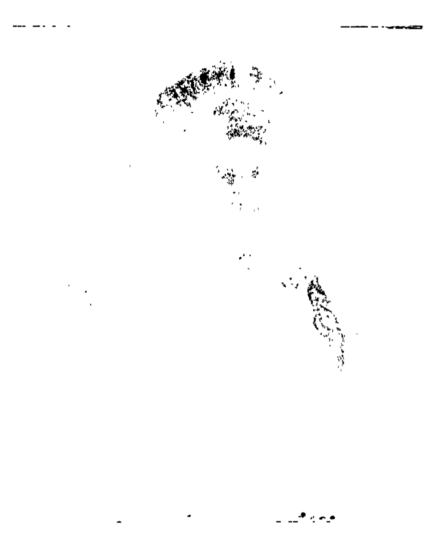
potatisens odling i landet giva befolkningen ett billigt och gott näringsmedel möttes länge med seg misstro från böndernas sida. "Oaktat potäternas välsmaklighet", skrevs det på 1750-talet, "skulle man ej få en av vår tids läckra tjänstefolk att smaka dem, om man ock ville giva dem penningar. Men den tid lär komma, då de vinna större anseende bland det syndiga folket".

Det för hela riket så viktiga lagförbättringsarbetet (jfr ovan sid. 261) fick nu sin avslutning, då ständerna i stället för de gamla lands- och stadslagarna till efterlevnad antogo *1734 års* 1734
allmänna lag ("Sverges rikes lag"). Denna nya lag, vid vars utarbetande *Gustav Cronhjelm* inlagt stor förtjänst, grundades på Sverges sedan uråldriga tider utbildade rättsstadgar samt utmärkte sig genom klara föreskrifter och kraftfullt språk. Dess gammaldags hårda straffbestämmelser, särskilt det myckna bruket av dödsstraffet, skulle emellertid rätt snart framkalla krav på förändringar.

Inverkan av upplysningens idéer. En ny, på fredliga värv och "nyttigt" arbete riktad tid hade begynt för Sverge. Dessa nya intressen framträdde skarpt även på det andliga området. Reformationstidens män hade ju här framför allt intresserat sig för de religiösa spörsmålen, men den livliga striden om dessa utslocknade till det mesta, när 1600-talets ortodoxism noga fastställde statskyrkans lära och strängt beivrade alla avvikande meningar (ovan sid. 264). Då hade i stället Sverges yttre storhet framkallat ett annat andligt intresse, nämligen en varm nitalskan för fornforskningen i Rudbecks storvulna patriotiska anda. Nederlagen nödgade svenskarna att tänka mera blygsamt om sig själva och sin forntid; Rudbeckianismens djärva idéer skötos nu småningom åt sidan. Däremot kommo de religiösa frågorna åter starkare fram, sedan pietismen trots alla styrelsens förbud genom sin varmare fromhet vunnit ett stort antal anhängare. Samtidigt började man offentligen och enskilt, i skrift och i tryck, livligt syssla med alla slags allmänna angelägenheter. Förebilder härför hade man i utlandet, i England, Frankrike och även i Danmark.

I England hade efter långa strider mellan konungen och parlamentet det senare segrat och folkfriheten sålunda bevarats. Striderna och segern framkallade inom det engelska folket ett starkt

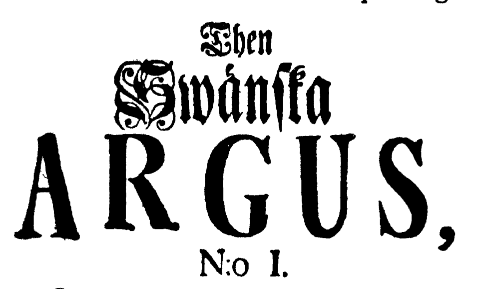
allmänintresse. I tidningar och tidskrifter behandlade man statens angelägenheter samt religiösa och moraliska frågor, än djupt allvarligt, än i en skämtsamt sedelärande (satirisk) form. Från England trängde dessa diskussioner över till grannlandet Frankrike, där den rättslärde *Montesquieu* sökte uppdraga de av förnuftet givna grundlinjerna för ett fritt folks statsförfattning, och där den snillrike *Voltaire* med sitt skarpa hån angrep det föråldrade och fördomsfulla i religion och samhällsskick. Från Ludvig XIV:s tid åtnjöt den franska litteraturen ett oerhört anseende inom Europa, och därför bredde det nyväckta allmänintresset från Frankrike ut sig över hela västerlandet. Man satte alla möjliga spörsmål under behandling, man sökte med forståndets hjälp få ljus i de religiosa problemen, i frågor om staternas styrelse och naringsliv; "upplysning" var tidens lösen, den har därför ock blivit kallad *upplysningstiden*. Till den avlagsna Norden trängde denna rörelse långsamt och småningom. Den nådde först Danmark, särskilt genom den snillrike norrmannen *Ludvig Holberg* († 1754), som i sina komedier skarpt gisslade samtidens oarter. Inom Sverge fick rörelsen sin förste märklige representant i *Olov von Dalin.* Som ung ämbetsman i Stockholm utgav Dalin år 1733—34 en tidskrift, "Then Swänska Argus", som i skämtsam form angrep dårskaper och fördomar på olika områden. Dalins motto *utile dulci* ("nytta genom nöje") kan anses som ett valspråk för tiden. Hans lekande behagliga skrivsätt och de behandlade ämnenas allmänna intresse gjorde tidskriften oerhört begärlig för den vid sådan läsning ovana svenska publiken. Så väcktes inom Sverge en vidsträckt lust för offentligt meningsutbyte i dagens frågor. Politiken fick man dock ej i tryck

Fig. 140. Ludvig Holberg.

befatta sig med — det förhindrade kanslikollegium genom sin granskning före tryckningen *(censur)* — men politiska meningar kunde i stället spridas genom handskrivna blad och genom politiska visor. Det nyvaknade intresset gjorde sig snabbt märkbart vid riksdagarna. "Riksens maktägande ständer" började få lust att verkligen utöva makten och ej allenast vara medhjälpare åt kanslipresidenten i hans försiktiga statskonst.

Hattpartiets krigspolitik. Det återvändande allmänna välståndet fostrade på många håll i landet känslor av övermod. Unga adelsmän, som sökte sin lycka inom hären eller förvaltningen, började anklaga den härskande styrelsen för överdriven fredsvänlighet. Om Sverge litet mer blandade sig i grannarnas strider, menade de, skulle det säkert kunna återvinna åtskilligt av sitt förlorade område. En del köpmän och industriidkare åter funno, att Horn och rådet gjorde alldeles för litet för näringarnas upphjälpande, varför de krävde starkare statsunderstöd åt industri och handel. Samtidigt som dessa oppositionella rörelser framträdde, brast vänskapen mellan England och Frankrike, och därmed föll det yttre stödet för Horns fredsvänliga politik. Från 1730-talet började Frankrike och England den kamp om kolonierna i Nordamerika och Indien, som skulle hålla dem i bitter fiendskap under nära ett århundrade. Av denna motsats följde stridigheter inom Europa. Bägge makterna sökte stärka sin ställning genom allianser, och så delades Europa i tvenne fientliga system. England slöt sig under den närmaste tiden till Frankrikes gamle fiende den tyske kejsaren (Österrike) samt knöt förbindelser med Ryssland. Den franska regeringen sökte emot dessa bl. a. Sverges förbund och ville indraga Sverge i sina krigiska företag. Det visade sig nu ödesdigert för oss, att styrelsen låg i händerna på ett månghövdat ständervälde, vilket lätt påverkades utifrån. Då Horn var motståndare till äventyrliga planer, arbetade den franske ministern i Stockholm *Casteja* för att samla de med hans styrelse missbelåtna, och så bildades ett verkligt oppositionsparti under Horns gamle ovän riksrådet *Karl Gyllenborg* såsom synlig ledare.

Redan vid *riksdagen 1734* framträdde detta franskvänliga parti men måste då böja sig för kanslipresidentens stora anseende hos ständerna. Till *riksdagen 1738—39* rustade det sig kraftigt. Den
1738—39 franske ministern tillhandahöll penningar för röstköp och underhåll åt fattiga välsinnade adelsmän. Politiska klubbar bildades för att sammanhålla partiet, motståndarna angrepos och förlöjligades på alla sätt: så betecknades de hånfullt som *Nattmössor* (= sömniga, vänner av ro), medan partiets egna nämnde sig *Hattar* (= dagens, handlingens och arbetets män). Emot de väl sammanhållna Hattarna kommo vännerna av Horn och hans politik snart till korta, enär de ännu icke bildade något verkligt parti. Hattarna behärskade fullständigt adeln och borgarståndet men voro även starka i de övriga stånden: lantmarskalk blev deras främste man inom adeln *Karl Gustav Tessin,* och sekreta utskottet besattes till det mesta med deras anhängare. Sekreta utskottet tog nu utrikespolitiken om händer; det avslöt ett subsidieförbund med Frankrike samt började underhandla med Turkiet, som just låg i krig med Ryssland. När Horn fann sig maktlös,

Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci. Horatius.

STOCKHOLM,
Tryckt hos Benjamin Gottlieb Schneider.

Fig. 141. Titelblad för "Then Swanska Argus".

begärde han självmant avsked och erhöll det under uttryck av erkänsla även från sina fienders sida; hans förnämsta vänner inom rådet däremot blevo av ständerna entledigade. Därpå invaldes idel Hattar i rådet; kanslipresident blev Gyllenborg.

Den krigiska stämning, som fört Hattarna till seger, blev inom kort ännu starkare. När majoren *Malcolm Sinclair*, som skickats till Turkiet för den hemliga underhandlingen där, befann sig på hemväg, blev han i Schlesien överfallen av en utsänd rysk skara, rånad på sina hemliga papper samt mördad. Detta våldsdåd väckte allmän harm, som spreds kring landet och ytterligare uppjagades genom den populära *Sinclairs-visan*. Hattarna ville genast år 1739 angripa Ryssland, men planen måste forfalla, då Turkiet just nu gjorde fred. Redan följande år syntes nytt tillfälle erbjuda sig.

Fig. 142. Karl Gustav Tessin.
Efter samtida kopparstick.

Ryska kriget och tronföljarvalet 1743. Under år 1740 tillspetsade sig den europeiska situationen så, att ett allmänt krig förestod mellan Frankrike och dess allierade Preussen å ena sidan samt Österrike med understöd av Ryssland och England å den andra. På hösten 1740 avled så ryska kejsarinnan *Anna*, och till Rysslands kejsare utropades en späd frände till henne, en gosse om allenast två månader. Peter I:s yngsta dotter, *Elisabet*, ville emellertid vinna tronen. Hon understöddes av Frankrike, som genom denna omvälvning hoppades förlama Ryssland, medan de franska härarna kastade sig över Österrike. Mellan Elisabet, Frankrike och Hattrådet i Sverge uppgjordes nu den planen, att

Sverge skulle anfalla Ryssland med krig och söka störta den nya
1741 ryska regeringen. Sekreta utskottet vid *riksdagen 1740—41* gillade planen, och så blev krigsförklaring mot Ryssland utfärdad under jublande segerförhoppningar på de maktägandes sida. Men hoppet sveks snart. Visserligen bröt svenska hären under befäl av general *Charles Emil Lewenhaupt* över gränsen mot S:t Petersburg, men den befanns snart vara för dåligt utrustad för verkliga fälttåg; man hade ju ock räknat mest på intrigerna i S:t Petersburg. I den ryska huvudstaden uppkom vid svenskarnas anmarsch stor förvirring, varav Elisabet begagnade sig att med förtrognas hjälp själv störta den rådande regeringen och låta utropa sig till kejsarinna. Därpå lät hon den svenske befälhavaren veta, att hans understöd nu vore överflödigt, varför han borde stanna, och Lewenhaupt, som blott var en riksdagsgeneral och väntade sig mera av Elisabets tacksamhet än av sin egen militära makt, efterkom uppmaningen samt avslöt en vapenvila. Under denna ökades bristen vid armén, som nu blev så försvagad, att man ej vågade något motstånd, ens när ryssarna uppsade vapenvilan och skredo till anfall. *Kapitulationen i Hälsingfors 1742*, då hela Finland utrymdes åt ryssarna, blev krigets snöpliga slut. Allra mest skamligt var en del officerares beteende. De började politisera i fält, som om de befunnit sig på riddarhuset, och när riksrådet av penningnöden tvangs sammankalla ständerna, ansågo många bland dem sin riksdagsmannarätt viktigare än tjänsteplikten, varför de övergåvo hären och reste hem.

Hattarnas krigspolitik hade alltså genom de ledandes lätt-
1742—43 sinne fört till ett fullständigt nederlag, och vid *riksdagen 1742—43* stod därför partiets välde på spel. Emellertid kastade dess ledare skulden för olyckorna på generalerna. Lewenhaupt jämte en undergeneral dömdes också av en ständernas kommission till döden och avrättades. Vidare skyndade Hattarna att rikta den allmänna uppmärksamheten på ett nytt viktigt spörsmål, *tronföljarvalet.* Ett sådant var nödvändigt, då drottning Ulrika Eleonora dött och konung Fredrik saknade lagliga arvingar. Hattarna sökte nu vinna kejsarinnan Elisabets ynnest genom att välja hennes systerson, hertig *Karl Peter Ulrik** av Holstein-Gottorp, till tronföljare, men

* Karl Peter Ulrik, senare rysk kejsare under namnet *Peter III* och

då Elisabet samtidigt gjorde hertigen till sin tronarvinge i Ryssland, måste valet göras om. Efter kejsarinnans anvisning genomdrevo Hattarna i stället, att hertigens frände *Adolf Fredrik av Holstein-Gottorp* korades till svensk tronföljare. För denna foglighet erhöllo de en billig *fred* med Ryssland *i Åbo* 1743: den 1743
ryska gränsen framflyttades till Kymmene-älv och Saima, men det övriga Finland återlämnades till Sverge.

Kristian VI av Danmark och Sverges tronföljarval. Tronföljarvalet höll på att skaffa Sverge ett annat krig i stället för det avslutade ryska, nämligen med Danmark. Där hade den folkkäre *Fredrik IV** efterträtts av sin son *Kristian VI* (1730—46), en arbetsam och energisk furste, mest känd för sin starka pietism: hela det danska umgängeslivet fick genom inflytande från hovet en djupt allvarlig prägel, och teatern stängdes för Holbergs muntra komedier. Kristian VI var tillika i hög grad praktälskande. En mycket stor del av de summor, som genom merkantilismens tillämpning i Danmark inflöto till statskassan, utgåvos till storartade slottsbyggnader. I den yttre politiken ville Kristian hävda rikets anseende, och ett gott tillfalle syntes honom Sverges tronföljarval erbjuda. Han önskade, att svenskarna skulle välja hans son kronprins *Fredrik* (sedan konung Fredrik V) till tronföljare. Förslaget, som understöddes genom penningutdelningar, vann ganska livlig anklang bland den svenska allmogen, så att Dalabönderna t. o. m. togo sig det orådet före att, just då valet förestod, tåga till Stockholm för att genomdriva den danske prinsens utkorande. Att slutligen i stället en prins av det fientliga huset Holstein valdes, retade konung Kristian, och han rustade för att överfalla Sverge. Hattregeringen kände sig efter de sista olyckorna så maktlös, att den ej vågade stå ensam mot Danmark. Den begärde sålunda av Ryssland en hjälp, som kejsarinnan Elisabet alltför gärna gav. En rysk kår om 12,000 man landsattes 1743 i Sverge och övervintrade i Östergötland och Södermanland. Dess närvaro avkylde konung Kristians stridslust, så att freden kunde bevaras.

gemål till *Katarina II*, var son av hertig Karl Fredrik av Holstein-Gottorp (ovan sid. 295 och 300) och sålunda dottersonsson till Karl XI.

* Om *vornedskapets upphävande*, nedan sid. 337.

Ryssarna återvände därpå, då de ej längre behövdes. Emellertid visade dessa händelser, att Hattarnas krig icke blott vållat dryga

Fig. 143. Drottning Lovisa Ulrika.
Efter pastell av G. Lundberg.

penningoffer och bittra missräkningar utan till på köpet medfört skamligt beroende av den förut föraktade, nu fruktade grannen Ryssland.

Hattarnas arbete för Sverges självständighet. När kejsarinnan Elisabet genomdrev Adolf Fredriks tronföljarval, räknade hon på, att denne furste skulle till tack för upphöjelsen bli henne en lydig vasall, så att det ryska inflytandet kunde rotfästas i landet. Hattarna i rådet insågo emellertid, att det var en nödvändighet att befria Sverge från detta farliga beroende. Vid sitt arbete härför fingo de snart god hjälp av det unga tronföljarparet.

Adolf Fredrik, föga begåvad, godsinnad och medgörlig, berodde alltid mycket av sin omgivning. Han förmäldes kort efter sin ankomst till Sverge med *Lovisa Ulrika av Preussen*, syster till den snillrike konung *Fredrik II.* Lovisa Ulrika var i livlig begåvning och lust att härska ej olik sin broder, men i stället för den sega kraft och oböjliga pliktkänsla, som förvärvade honom hedersnamnet "den store", framträdde hos henne nyckfull ombytlighet och fåfäng förkärlek för sken och yttre glans. Från början av sitt äktenskap behärskade hon helt sin gemål. Mellan Ryssland och Preussen rådde spänt förhållande, och beroendet av Ryssland var henne därför synnerligen motbjudande. Bland svenskarna vann genast Karl Gustav Tessin hennes bevågenhet genom sitt behagliga väsen, sin fina bildning och det varma intresse för vitterhet och skön konst, vari han liknade henne själv. Vid Lovisa Ulrikas sida blev Tessin medelpunkten i det unga hovet, och genom honom knötos nära förbindelser mellan fursteparet och Hattarna. Ute bland folket, som på länge saknat några kungliga personer, värda dess kärlek och beundran, förvärvade tronföljaren och hans sköna gemål mycken popularitet, och denna folkgunst kom även deras vänner Hattarna till godo.

Stärkta härigenom, vågade Hattarna det vanskliga försöket att frigöra sig från Ryssland och återknyta vänskapen med Frankrike. För rikets inre och yttre säkerhet var detta en nödvändig förändring; hedern för dess genomförande tillkommer främst Tessin, som efter Gyllenborgs död blev kanslipresident och sålunda även till yttre ställning partiets ledande man. Hattarnas strävan framkallade harm hos den ryska regeringen, som naturligtvis ej ville släppa sitt inflytande. Till *riksdagen 1746—47* rustade man **1746—47**
sig därför å ömse sidor kraftigt. I samförstånd med Rysslands minister i Stockholm *von Korff* organiserade sig Hattarnas mot-

ståndare till ett fast *Mössparti,* som med ryska penningar sökte vinna övervikt bland ständerna och störta de regerande. Tack vare det unga hovets och Frankrikes understöd bevarade likväl Hattarna sin ställning. De begagnade sig skickligt av den allmänna misstron mot Ryssland, som ökades genom von Korffs hotfulla uppträdande; så kunde de ur rådet avlägsna den framstående Mössvännen *Samuel Åkerhjelm* samt besätta de lediga rådsplatserna med sina pålitliga män.

Hattarna hade nu tagit lärdom av krigets olyckor och arbetade för en fredlig politik. Tessin och hans närmaste efterföljare som kanslipresident *Anders Johan von Höpken* (från 1751) strävade ärligt att förbättra Sverges ställning och hävda dess oberoende. Hattarnas förnämsta stöd bland främmande makter var alltjämt Frankrike; dessutom sökte de Danmarks vänskap genom att planera äktenskap mellan Adolf Fredriks förstfödde, prins *Gustav,* och en dotter till konung Fredrik V. För att förminska den lockelse, som utländska furstars ordnar utövade på svenskarna, instiftade man *Serafimer-, Svärds-* och *Nordstjärneordnarna,* med vilka inhemsk duglighet skulle belönas. Till skydd emot Ryssland började man stärka Finlands försvar. Enligt plan av generalen *Augustin Ehrensvärd* anlades på skären utanför Hälsingfors en stark sjöfästning, *Sveaborg.* Med sina rika förråd skulle denna bli en stödjepunkt för den armé, som skulle försvara det bördiga öppna landet i södra Finland; tillika utgjorde Sveaborg hamn både för stora örlogsskepp och för de lätta farkoster, vilka såsom en *skärgårdsflotta* skulle operera längs kusterna i samverkan med lanthären. Den livligaste uppmärksamheten ägnades dock av de regerande åt näringslivet, av vars snabba blomstring man väntade nya rika krafter för landet.

Sverges odling under Hattregementet. Vid oppositionen mot Horn hade det varit en av de viktigaste anmärkningarna, att han och hans vänner för litet bekymrade sig om handelns och industrins behov. Hattarnas seger medförde därför nya förhållanden, i ty att de merkantilistiska grundsatserna nu strängt tillämpades. Riksbanken gjordes till förläggare för industri och handel: affärsmännen erhöllo där lån på mycket billiga villkor, för att de skulle kunna sätta sina företag i gång. För att stödja vår viktigaste

exportindustri, järntillverkningen*, sedan England börjat importera järn från sina kolonier samt gjort försök med stenkol för järnets förädling, bildade bruksägarna *järnkontoret;* detta skulle skaffa lån åt bruken, så att de icke nödgades sälja sin vara till underpris. För tillverkning av varor betalades tillverkningspremier; utförseln gynnades genom exportpremier, medan införseln ständigt mera försvårades genom höjda tullsatser och importförbud. Ett yttre uppsving lät helt naturligt icke vänta på sig. Allmänheten greps av en industriell feber, ty litet var ville vara med om de nya företagens vinster. Så utvisade antalet fabriker och de tillverkade varornas värde inom kort en mycket stark stegring. Vid början av 1760-talet sysselsatte den svenska industrin omkr. 20,000 arbetare, varav hälften kom på klädes- och yllefabrikerna.

Denna allmänna riktning mot det praktiskt nyttiga återverkade starkt på landets andliga odling. Här saknades visst icke intresse för vitterhet och skön konst, det angiva namn som Dalins, Lovisa Ulrikas och Tessins; det utvisar i all synnerhet det stora nationella byggnadsföretaget *Stockholms slott.*** Även språkvetenskap, historia och filosofi hade framstående representanter, men tiden värderade framför allt annat det vetande, som gav upplysning om naturens krafter och deras användning i det mänskliga arbetets tjänst. Fysik, kemi, mineralogi och botanik, i allmänhet naturvetenskaperna, voro därför högt skattade. *Karl von Linné* lade genom sin ordnande verksamhet på olika områden grunden för verkliga veten-

* Under perioden 1730—55 utförde Sverge årligen till det egentliga England ungefär 15—20,000 tons tack- och stångjärn, vilket i allmänhet utgjorde minst $^2/_3$ av hela den engelska järnimporten.

** Redan Karl XI hade låtit *Nikodemus Tessin d. y.* begynna ombyggnad av det gamla slottet. Sedan detta förstörts genom den stora slottsbranden 1697, började Tessin bygga slottet helt nytt. Arbetet fördröjdes genom penningbristen under Karl XII och blev i huvudsak avslutat först år 1760 För slottets värdiga prydande inkallades skickliga utländska konstnärer, varför arbetet här utgjorde en verklig konstskola för svenskarna. Det var ock i anslutning härtill, som Karl Gustav Tessin bildade *akademien för de fria konsterna.* — Märkligt är, att man fick inkalla utländska konstnärer till Sverge, medan samtidigt svenskar, påverkade av Ehrenstrahl, holländaren Meijtens och David von Krafft — särskilt Gustav Lundberg och Alexander Roslin — vunno rykte över hela Europa.

skapliga forskningar i stället för gångna tiders godtyckliga samlande av kuriositeter. Kring hans lärostol i Uppsala flockades lärdomssökare från alla länder, och de lärjungar, som han utskickade till avlägsna okända nejder, riktade i hög grad samtidens vetande om de främmande världsdelarnas djur- och växtvärld samt allmänna geografiska villkor. *Emanuel Svedenborg*, av samtiden

Fig. 144. Interiör från Stockholms slott (Vita havet).
Efter fotografi.

mest känd för sina religiösa skrifter, gjorde inom matematik och fysik djupsinniga forskningar, vilkas värde först vår egen tid begynt rätt uppskatta. Det livliga forskningsarbetet fick en medelpunkt i den svenska *vetenskapsakademien*, 1739, bland vars stiftare märktes samme von Höpken, som senare blev Hattarnas chef. En ny vetenskapsgren uppstod småningom genom behovet att lära känna de olika näringarnas villkor och avkastning samt befolkningens tillväxt, för att man skulle klokt kunna ordna rikets allmänna hushållning: de sifferuppgifter, som

härför insamlades och ordnades, gåvo början till en verklig *statistik*, särskilt ordnad av astronomen *Per Vargentin*.

Lovisa Ulrika och Hattpartiet. Det var naturligt, att denna

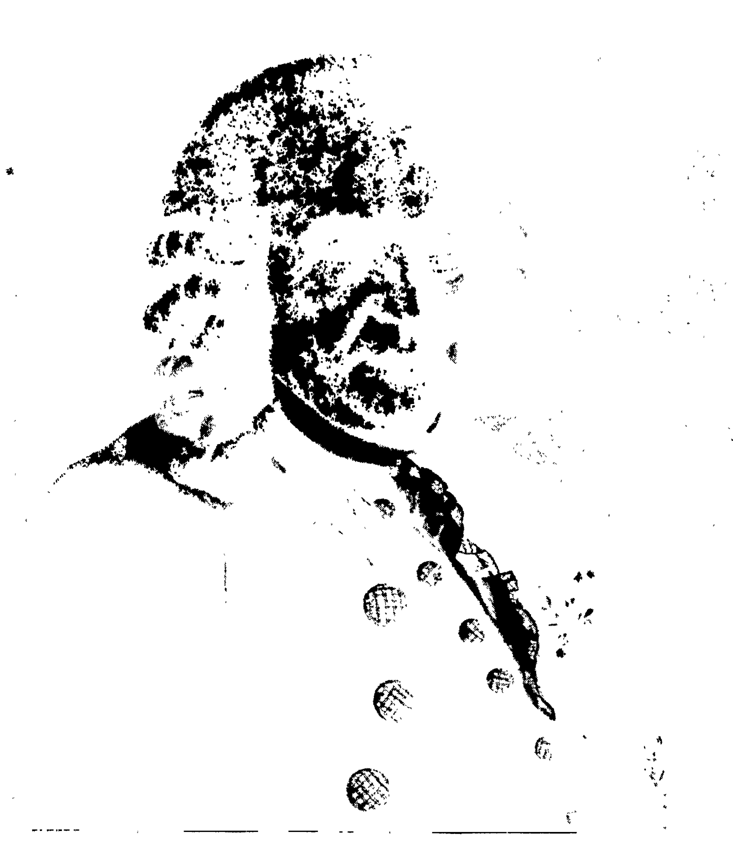

Fig. 145. Karl von Linné.
Efter målning av A. Roslin.

vackra blomstring under det fredliga regementet skulle tillförsäkra Hattarna stor popularitet hos de inflytelserika i landet. Förträffligheten av den svenska författningen, vilken ju var styrelsens grundval, upphöjdes nästan till en trosartikel. Hattrådet sörjde

ock för, att dessa meningar utspriddes i landet genom vår första politiska tidning, *En ärlig swensk,* som år 1755 började utgivas under kanslikollegiets egen uppsikt. Under sådana omständigheter betydde det föga, att Hattarnas vanskap med hovet fick ett tvärt slut.

Konung Fredrik, som på gamla dagar var så bekväm, att han för att slippa besväret att skriva sitt namn lät trycka en namnstämpel under besluten, dog år 1751, nästan bortglömd av
1751–1772 undersåtarna. Nu uppsteg *Adolf Fredrik* (1751—1772) på tronen. Han och hans drottning väntade, att Hattarna till erkänsla för deras understöd mot Mössorna och Ryssland skulle medgiva en

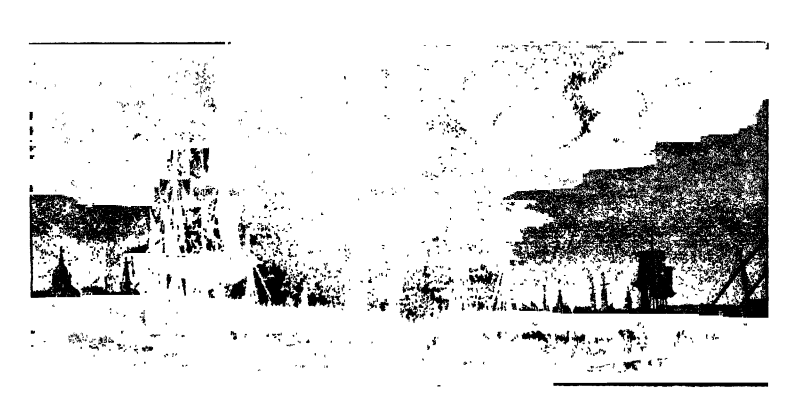

Fig. 146 Handelsskepp i Stockholms hamn.

Efter kopparstick i den berömde skeppskonstruktoren Fredrik Henrik av Chapmans år 1768 utgivna skrift "Architectura navalis mercatoria."

utsträckning av konungamakten. Men något sådant ville rådet visst icke vara med om, och när den nye konungen sökte att självrådigt bruka de få befogenheter, som han hade kvar, kom det till skarpa uppträden mellan honom och rådsherrarna. Särskilt tvistades om konungens rättighet att genom vägran av sin underskrift förhindra sådana beslut, som han ogillade. Lovisa Ulrika ansåg sig sviken av Hattarna och sökte i sin obetänksamma vrede taga hämnd genom att vid hovfester behandla de stolta riksråden på förödmjukande sätt. Vidare fick Dalin, som nu var kronprins Gustavs lärare, till drottningens och hovets stora nöje förlöjliga det mäktiga ortodoxa prästerskapet i sina satiriska "kalottpredikningar". Allt detta skärpte endast harmen hos de maktägande

Av unga adelsmän bildade Lovisa Ulrika ett *hovparti*, som med understöd bland bönderna skulle söka störta Hattarna vid

Fig. 147 Axel von Fersen.
Efter pastell av G. Lundberg.

riksdagen 1755—56. Men hovpartiet visade sig från början alldeles för svagt, och Hattarna kunde till lantmarskalk insätta *Axel* **1755—56**

von Fersen, vilken från denna tid genom vältalighet, praktisk klokhet och personlig heder vann så stort anseende, att han i själva verket var Hattarnas ledare. Bondeståndets sluge talman *Olov Håkansson* förstod att inom sitt stånd korsa hovets planer, och även bland prästerna och borgarna hade Hattarna flertal. Det segrande partiet kunde nu göra nya inskränkningar i konungens makt; så skulle efter exemplet från konung Fredriks dagar den kungliga *namnstämpeln* få nyttjas vid de beslut, vilka Adolf Fredrik vägrade underskriva. Dalin och andra misshagliga personer skildes från varje befattning med de unga prinsarnas uppfostran. Fylld av harm, välvde Lovisa Ulrika revolutionsplaner och sökte skaffa penningar för dessa genom att pantsätta riksjuveler. Hattarna kommo saken på spåren och begynte en för drottningen ytterst pinsam undersökning om riksjuvelernas tillstånd. Då beslöt Lovisa Ulrika att med några hovmäns bistånd sätta i gång ett folkupplopp i Stockholm, varunder de förnämsta Hattarna inom och utom rådet skulle fängslas. Den huvudlösa planen röjdes, drottningens främsta medhjälpare avrättades, och Hattarna grepo tillfället att fullständigt förödmjuka konungaparet. Adolf Fredrik nödgades av ständerna mottaga en varning, och man hotade, att han skulle bli skild från kronan, om någon ny omstörtning av honom försöktes. Det vredgade prästeståndet gav drottningen en mycket skarp förmaning för hennes handlingssätt och för de mot religionen likgiltiga åsikterna vid hovet.

Växande opposition mot Hattarna. Hattarnas triumf vid riksdagen 1755—56 kunde icke dölja en del farliga brister, som lådde vid deras styrelse. Dessa brister framträdde i synnerhet inom hushållningen. Under det olyckliga kriget hade riksbanken måst understödja staten i dess penningbehov genom att utsläppa en betydande sedelmassa, och denna ökades sedan starkt genom förlagslånen till industri och handel. Denna hastiga ökning av det cirkulerande pappersmyntet medförde helt naturligt ett fall i sedelvärdet, allra helst som banken befriades från skyldigheten att på begäran med klingande mynt inlösa sedlarna. Sedlarnas osäkra värde försvårade alla affärer. Samtidigt visade det sig, att den snabbt uppdrivna industrin saknade tillräcklig soliditet. Många företag hade huvudsakligen fotats på banklånen och tillverknings-

premierna; då avsättningen av de fabricerade varorna ej genast tog fart, gjordes nya lån mot varor som pant och så undan för undan (jfr ovan s. 313 om järnkontoret). Under sådana omständigheter blev det för fabrikanterna mindre viktigt att åstadkomma goda produkter än att producera mycket, och så måste stora lager bli osäljbara eller bortslumpas. Det var tydligt, att rörelsen blott kunde hållas uppe, så länge bankens understöd fanns kvar. Alla dessa affärer med riksbanken bedrevos under *sekretessens skydd,* ty i hushållningen liksom i de politiska angelägenheterna upprätthölls ett strängt hemlighetsmakeri. Endast de mest betrodda Hattarna blevo invigda i den ekonomiska ställningen, alla andra höllos utanför. Följaktligen hade de härskande mycket fria händer vid förlagsgivandet, och de använde sig härav för att främst gynna sina egna partivänner. Emellertid kunde man ej hindra, att den ekonomiska ställningen livligt diskuterades i tal och skrift, samt att de framträdande bristerna kritiserades. Somliga anmärkare begärde, att hemlighetsmakeriet skulle hävas, så att man kunde grundligt bedöma läget. Andra vände sig mot själva grundsatserna i tidens merkantilistiska åskådning.

I Frankrike hade *ekonomisterna* eller *fysiokraterna* begynt en reaktion mot det överdrivna uppskattandet av industrin. Enligt deras mening voro de naturliga tillgångarna källan till en nations rikedom; det förut så försummade jordbruket fick härigenom åter hedersplatsen bland näringarna, och det ansågs för varje klok statsmans plikt att med alla medel understödja dess utveckling. I Sverge fingo dessa idéer en ivrig anhängare i kronprins Gustavs guvernör riksrådet *Karl Fredrik Scheffer.* Även den skarpsinnige finske prästen *Anders Chydenius* angrep merkantilismen, men hans åskådningar skilde sig tillika i viktiga punkter från fysiokraternas. Som en eftergift åt dessa nya yrkanden har man att betrakta det nu begynta *storskiftesverket.*

Storskiftet. Ett stort hinder för jordbrukets utveckling utgjorde jordens fördelning i talrika små ägolotter. Den odlade marken till en by bestod av ett stort antal tegar; varje bonde ägde flera eller färre sådana, vilka voro kringspridda bland grannarnas. Tegarna voro ofta så smala, att man knappast kunde vända med vagn på dem, och de närliggande kunde ej genom

stängsel skiljas från varandra: därför måste allt arbete inom byalaget ske samfällt, därför uppkommo ock häftiga tvister mellan grannarna. De förlamande verkningarna på jordbruket härav påpekades i skrift av *Jakob Faggot.* Han gav så uppslag till *storskiftet,* som begyntes omkring år 1750: man försökte förena närliggande tegar till något större lotter och fördela dessa på byns åbor så, att intet hemman skulle behova aga många skilda ägolotter.

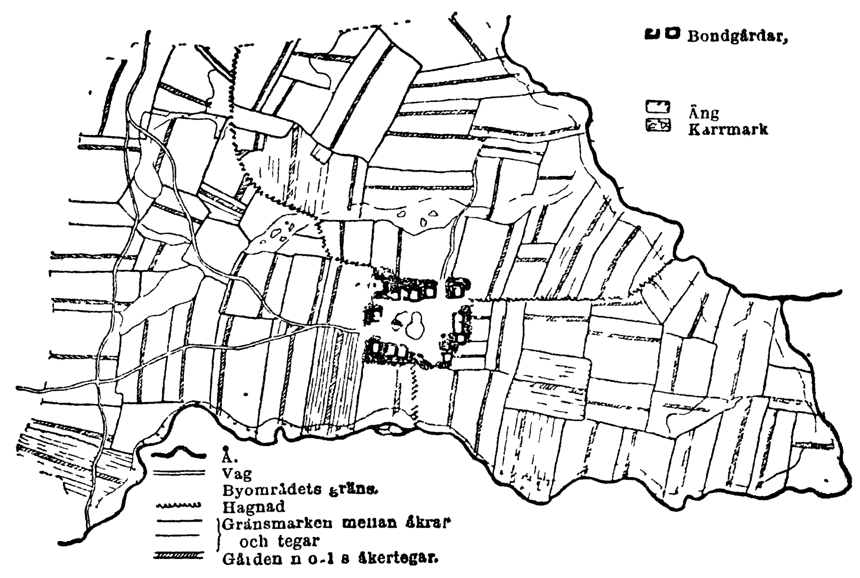
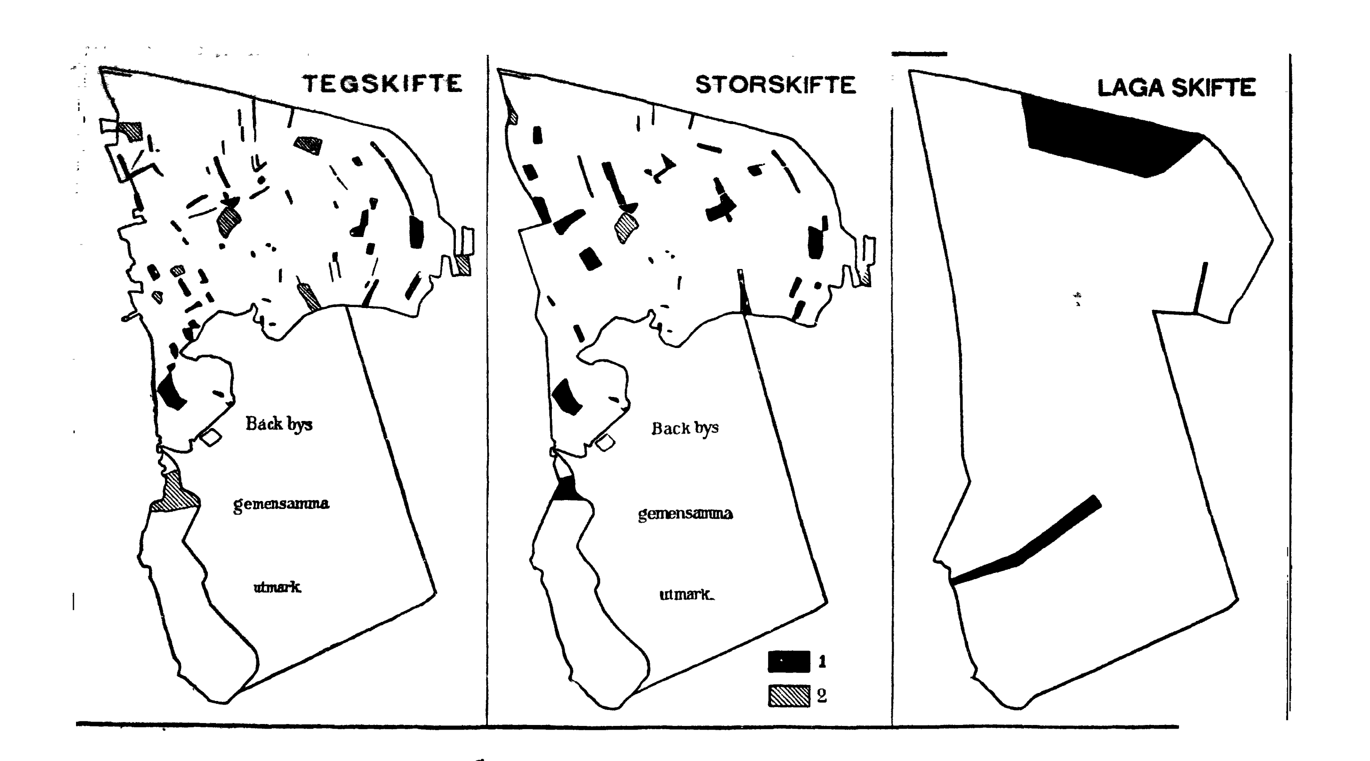

Fig. 148. Karta av byområde under tegbrukets tid.

Storskiftet genomfördes blott långsamt och ofullständigt, då dess nyheter ofta kommo i strid med allmogens konservativa vanor. För övrigt blev jorden även fortfarande väl mycket styckad för ett rationellt lantbruk. Därför begyntes senare, omkr. år 1800 med *enskifte,* d. v. s. rätt medgavs bonden att få all sin jord sammanförd till en enhet och sålunda utbruten ur byalaget. I samband med enskiftets genomförande ha i senare tid bönderna ofta utflyttat ur byarna och byggt nya gårdar ute på sina avsöndrade hemman, varigenom alltså de gamla byalagen upplösts.

* *

Ägofördelning under olika skiftesformer

Från Bäck by, Vartofta härad i Västergötland, enligt tegkarta från omkr. år 1700, storskifte åren 1777–79 samt laga skifte 1836.
Beteckningen 1 anger äga, som tillhört Bäcks Horsgård ensam, beteckningen 2 äga, som Horsgården ägde gemensamt med Tibblagården och Sefvagården i samma by.

Pommerska kriget 1757—62. Efter sitt misslyckade ryska krig hade Hattarna bemödat sig om fredlig styrelse. Men då de i sin yttre politik stödde sig på Frankrike, blevo de indragna i detta rikes nya krigiska företag.

Europas politik bestamdes alltjämt mest genom fiendskapen mellan England och Frankrike (s. 305). Franska och engelska kolonister tävlade i Nordamerika och i Indien, och 1755 utbröt dem emellan ett långvarigt kolonialkrig. England sökte nu stöd hos den unga militärmakten Preussen, och följaktligen slöt Frankrike förbund med Preussens fiender Ryssland och Österrike. I det nu utbrytande *sjuåriga kriget* sökte Frankrike och dess allierade tillintetgöra konung Fredrik II av Preussen. Hattarna kunde ej motstå Frankrikes lockande uppmaningar utan förenade sig med anfallsförbundet och begynte år 1757 *krig mot Preussen.* Syftet var att återvinna det förlorade av Pommern, i fall Preussen enligt beräkning dukade under för fienderna. Men beräkningen slog icke in. Tack vare sin egen lysande faltherretalang, sin armés ypperlighet och det kraftiga understödet från England kunde Fredrik II något så när hålla ut mot huvudfienderna. Sverges deltagande i kriget avlöpte snöpligt nog, om ock ej så vanhedrande som vid sista ryska kriget. Den svenska hären, vars generaler flitigt ombyttes, marscherade fram, när preussarna voro upptagna på annat håll, men drog sig försiktigt undan, om fienden nalkades.

För att få slut på det obetänksamt började kriget måste Hattarna ödmjuka sig: de sökte försoning med hovet, offrade sin ledare Höpken, som nu fick avgå, och lyckades vinna drottningens löfte om fredsmedling. Lovisa Ulrika frambar själv genom brev till sin bror Sverges önskan om fred; konung Fredrik, som just befann sig i yttersta trångmål, var genast villig, och genom *freden i Hamburg* 1762 återställdes Stockholmsfredens gränser. — I Sverge mindes man sedan denna snöpliga gränsfejd under namnet "potatiskriget"; de svenska soldaterna lärde nämligen i Pommern värdera potatisen bättre än förut, och potatisodlingen tog därför under de följande åren fart.

De yngre Mössorna vid väldet. Det Pommerska kriget ökade rikets skuld betydligt, och samtidigt sjönko banksedlarna ytterligare,

så att de nu gällde ungefär hälften av namnvärdet. Redan förut hade Mössorna skarpt klandrat Hattarnas hushållningssystem, särskilt sekretessen och de partiska favoriseringarna. Nu kunde de med växande skärpa framföra sina angrepp. När ständerna
1765—66 samlades till *riksdagen 1765—66*, blev det slut med Hattväldet. Den härsklystna kejsarinnan *Katarina II* av Ryssland ville hålla Sverge lika beroende av sig som det olyckliga Polen och understödde därför Mössorna rikligt med penningar. Som även andra makter — England, Preussen och Danmark — gåvo dem penningbidrag, kunde de segra i alla stånden. Alla ivriga Hattar avlägsnades ur rådet och ersattes med Mössor. I syfte att göra slut på sekretessen antog man en *tryckfrihetsförordning* (1766), som tillät tryckta skrifters utgivande utan föregående censur. För att förhindra omstörtning av statsskicket stadgade ständerna, att ändringar i dettas *grundlagar* icke finge genast antagas utan först vid riksdagen efter den, då förslaget väckts — en garanti för det bestående, som särskilt föll Ryssland i smaken.

Nu började ett nytt ekonomiskt system. Banken stängdes för alla vidare lån, och man begynte strängt indriva de gamla lånen. Som det var att vänta, medförde detta ruin för ett stort antal affärsmän. När så de styrande genom att fastställa visst värde på banksedlarna (tvångskurs) ville småningom bringa dessa till deras ursprungliga kurs, skyndade litet var att gömma sina sedlar för att sedan göra vinst genom deras stigande. Harigenom avstannade all företagsamhet, och en elakartad kris utbröt, som icke bara drabbade de på konstlat sätt skapade näringsgrenarna (t. ex. Alströmerska verken i Alingsås) utan med undergång hotade även den viktiga järnindustrin; talrika bankrutter inträffade, gårdar såldes för vrakpris, och missnöjet blev allmänt. Mössornas reform av hushållningen visade sig genom sin våldsamhet lika skadlig, som Hattarnas slöseri varit förut.

Katarina II:s nordiska politik. Till missnöjet över den allmänna tillbakagången i näringarna kom harm mot Mössornas svaga yttre politik. De hoppades vinna grannarnas välvilja genom undfallenhet och fogade sig så lydigt efter Rysslands önskningar, att Ehrensvärds anläggningar vid Sveaborg avbrötos Katarina II

till behag. Sverges ställning var just nu ganska farlig. Katarina hade nämligen bundit Danmark vid sig genom en uppgörelse om de så länge omstridda Gottorpska besittningarna. Efter hennes nu döde gemål Peter III av Ryssland (förut Karl Peter Ulrik av Holstein-Gottorp, ovan sid. 308) var hennes son *Paul* närmaste arvinge till huset Holstein-Gottorps anspråk. Katarina lovade det danska konungahuset att få behålla hertigens gamla områden mot avträdelse av släktens stamland Oldenburg. Men detta för Danmark gynnsamma avtal krävde Pauls bekräftelse, sedan han blivit myndig, och åtminstone tills detta givits (år 1773), blev den danska politiken helt beroende av Ryssland. Gentemot dessa förenade makter var Sverge värnlöst och kunde föga påräkna andra staters välvilja. Konung Fredrik II måste efter det förödande kriget uteslutande tänka på att i fred reparera sitt rike och rättade sig därför — åtminstone skenbart — gärna efter den mäktiga kejsarinnans önskningar. England var upptaget av inre politiska strider och förvecklingar i kolonierna. Frankrike slutligen led av ruinerade statsfinanser och kunde ej längre fullfölja den lysande yttre politiken från Ludvig XIV:s dagar. Sålunda hade Katarina II fria händer att efter sitt behag ingripa i Nordens angelägenheter. *Hemliga fördrag,* som Ryssland år 1769 ingick med Danmark och Preussen för att med gemensam makt hindra varje förändring i Sverges statsskick, angåvo målet för Katarinas politik: genom fortsatt partikiv under den bestående författningens hägn skulle Sverge så försvagas, att det liksom Polen bleve ett ryskt lydland. (Jfr ock bestämmelsen om författningsändring av år 1766, ovan sid. 322). Så ivrig var Katarina att behärska Sverge, att hon för beskickningen i Stockholm betalade mycket större summor än för någon annan av de ryska legationerna i utlandet. Hennes avsikter gynnades genom den allt skarpare splittringen inom Sverge.

Besticklighet och inre upplösning inom Sverge. Frihetstiden hade otvivelaktigt i hög grad befordrat intresset för landets inre utveckling. Mycken omsorg hade ägnats åt näringarna. En stark politisk livaktighet hade uppkommit. Under ständernas långvariga möten utbildades riksdagsformerna, så att man i stället för 1600-talets ofta oordnade sammankomster fick regelmässiga överlägg-

ningar, under vilka mycket arbete medhanns: särskilt framväxte nu de mäktiga förberedande utskotten, som alltjämt äro egendomliga för svenskt riksdagsliv.

Men ju längre tiden led, desto farligare visade det sig vara, att all makt i riket lagts i ständernas händer. Tidigare, under Horns och även under Hattarnas styrelse, hade rådet och dess

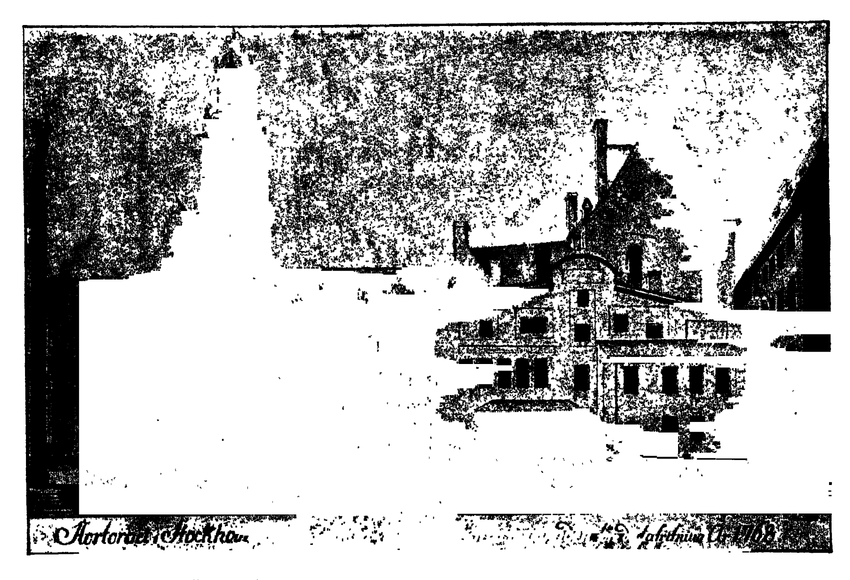

Fig. 149 Stockholms Stortorg på 1760-talet

I bakgrunden Storkyrkans torn. — Torgets norra sida, där nu Stockholms börs ligger, upptogs då av rådhuset Detta bestod av flera sammanbyggda hus, som småningom tagits i anspråk för stadsstyrelsens räkning — I förgrunden till vänster synes spopålen med den symboliska figuren "Koppar-Matte".

vänner vanligen förstått att leda riksdagen efter sin vilja. Men på 1760-talet blev det annorlunda. Det gamla mäktiga Hattpartiet hade alldeles mist sin starka auktoritet, och den ekonomiska krisen under Mössorna gjorde dessa snart impopulära. Så upplöstes de stora partierna i smärre kotterier, vilka av personliga intressen tävlade om rådsplatserna och andra inbringande befattningar. Det var en gyllene tid för sådana partivinglare som generalen *Karl Fredrik Pechlin*, vilken så obesvärad som möjligt än slöt sig till den ena, än till den andra gruppen, allt i syfte

att bevara Sverges lovsjungna "fria" statsskick. De slugare partimännen inhöstade stora vinster genom pensioner och mutor från de utländska ministrarna. När Hattarna föllo vid riksdagen 1765—66, offrade Frankrike på deras understöd fåfängt omkring 2 mill. daler smt., medan de segrande Mössorna av Ryssland, England och Danmark mottogo bidrag på 3 mill. daler. Vid Frihetstidens sista riksdag (1771—72) köptes trenne röster, som gåvo Mösspartiet övervikt i prästeståndet, med en summa av över 50,000 daler. I denna strid om personliga fördelar drunknade allt intresse för statens allmänna bästa. Farligast var, att Sverges yttre politik kom att ledas efter främmande makters önskningar utan hänsyn till landets verkliga intressen. Tillika växte den inre söndringen. De olika stånden mönstrade alltmer avundsjukt varandras fördelar och rättigheter. Genom att vägra nya ätter introduktion på riddarhuset sökte adeln avgränsa sig till ett slutet bördsstånd, av vars förmåner inga nykomlingar fingo del. Då kommo dess privilegier att synas de ofrälse tunga och orättvisa, och från deras sida riktades under 1760-talet skarpa angrepp mot adelns ställning vid riksdagarna och inom förvaltningen. Aktningen för regeringen försvann, ty rådsherrarna vågade knappast kräva respekt av de ämbetsmän, som kanske vid nästa riksdag inom det mäktiga sekreta utskottet skulle sitta till doms över dem själva. Så kunde den bestickllighet och de personliga hänsyn, som gällde vid ständernas möten, utbreda sig inom förvaltningens olika grenar. Det fanns landshövdingar, som nästan aldrig besökte sina län, och åtskilliga domare beryktades för att taga mutor.

I detta bedrövliga tillstånd vållades ingen förbättring, vare sig det ena eller andra partiet för kort tid satt vid makten. Genom Adolf Fredriks personliga ingripande — han nedlade regeringen, tills rådet böjt sig för hans vilja — tvangs Mössrådet att år 1768 inkalla en *riksdag (i Norrköping 1769*, sedan flyttad till Stockholm), vid vilken Hattarna åter segrade. När så Adolf Fredrik år 1771 avlidit och hans son *Gustav III* (1771—1792) uppstigit **1771—**
på tronen, var det Mössornas tur att medelst ryska penningar **1792**
segra vid *riksdagen 1771—72*. För dem, som stodo något utanför den hetsiga striden, var det ögonskenligt, att partiförvirringen snabbt arbetade fäderneslandets fiender i händerna.

Gustav III. Konung Gustav III, som vid sin tronbestigning var 25 år gammal, var en egendomligt sammansatt natur. i mycket bråddes han på sin moder; samma livliga begåvning och mångsidiga intresse, samma svaghet for lysande nojen och personlig

Fig 150 Gustav III.
Efter målning av Karl v Breda.

utmarkelse, samma starka harsklystnad. Men hans erfarenheter under uppvaxtåren hade utvecklat även andra drag hos honom. Han hade uppfostrats i en kinkig stallning mellan sina föräldrar å ena sidan och å andra sidan det harskande rådet, som ofta

gav honom guvernörer och lärare med helt annan partiståndpunkt än konungaparets. Vid dessa stridiga intressen runt kring sig vande han sig tidigt att skickligt dölja sina verkliga tankar. När Mössorna, för att vinna Danmark, yrkade, att han skulle enligt tidigare plan förmäla sig med den danska prinsessan *Sofia Magdalena*, samtyckte han till detta för honom själv och än mer för hans föräldrar motbjudande gifte. Och efter sin tronbestigning underskrev han utan varje synbar tvekan den strängt bindande konungaförsäkran, som förelades honom. Under denna yttre foglighet dolde han en stark tilltro till sin egen förmåga att avgöra Sverges öden. Han hade tidigt lärt sig beundra det svenska folkets lysande historia, och han drömde att själv få likna en Gustav Vasa, en Gustav Adolf. Men han hade också under sin uppväxt inhämtat den franska upplysningens idéer om en god regents uppgift. Fredrik II av Preussen, Voltaires vän, blev dåtidens mönsterkonung, när han med okuvlig energi nyttjade sin envåldsmakt för att befordra rikets fredliga utveckling, när han borttog föråldrade ståndsförmåner och omdanade rättskipningen, samt ej minst när han gjorde slut på forna dagars trostvång och med upplysningens religiösa likgiltighet förklarade: "i mina stater får en var bli salig efter sin façon". Europas furstar och statsmän — den tyranniska Katarina av Ryssland ej undantagen — strävade litet var att som *upplysta despoter* vinna gillande och beröm av de tongivande franska författarna. Jämväl Gustav III ville intaga sin plats i dessa framsynta monarkers krets, sedan han först räddat Sverge från dess inre upplösning och yttre beroende.

1772 års revolution. Underrättelsen om Adolf Fredriks plötsliga död mottog Gustav, som då jämte sin yngste broder *Fredrik Adolf* befann sig på en utländsk resa, i Paris. Han lyckades där vinna de mot Sverge välvilliga franska statsmännen för den övertygelsen, att riket endast under en stärkt konungamakt kunde återvinna lugn och krafter. Med löfte om franskt understöd för sådana planer skyndade han hem för att möta riksens ständer. De försök, som han gjorde vid *riksdagen 1771—72* att försona 1771—72
de olika partierna, misslyckades alldeles, och Mössorna triumferade åter, starkare än förr. De ofrälse ståndens häftiga angrepp mot

adelsprivilegierna nödgade emellertid en stor del av adeln att söka skydd genom samförstånd med konungen. Samtidigt blev den yttre situationen gynnsam. Den farliga grannen Katarina II var sysselsatt genom krig med Turkiet och genom Polens delning, varför hon ej för tillfället kunde nyttja härsmakt mot Sverge. Fredrik II hade trots sin skenbart intima vänskap med Katarina i grunden intet emot, om Sverge kunde draga sig undan hennes inflytande, och Danmark kunde icke ensamt vara farligt, då Gustav III hade Frankrike att stödja sig på. Gustav, som med skarp uppmärksamhet följt händelsernas utveckling, beslöt att nyttja det lägliga tillfället.

Fig. 151. Fredrik II av Preussen.

I djup hemlighet uppgjorde konungen med sin förtrogne översten *Jakob Magnus Sprengtporten* planen för en statsvälvning. Sprengtporten skulle vinna trupperna och flottan i Sveaborg samt med dem begiva sig till Stockholm för att störta styrelsen. Då den sluge och tilltagsne jägmästaren *Johan Kristoffer Toll* trängt sig in i förtroendet, vidgades planen så, att Toll samtidigt borde åstadkomma resning i Skåne. Planen blev ej alldeles obekant för Mössorna i rådet. Genom bestickning inom franska kansliet hade Englands regering inhämtat, att något var i görningen i Stockholm, och detta meddelades de härskande. Dessa trodde konung Gustav ur stånd att själv företaga något och nöjde sig därför med att skilja den för sin tilltagsenhet fruktade Sprengtporten från honom. De sände sålunda Sprengtporten till Finland — just dit han för revolutionens skull önskade komma.

Toll begynte verket med framgång, så att han i augusti 1772 bragte Kristianstads garnison att resa sig mot det härskande rådet. Sprengtporten vann enligt beräkning Sveaborg, men hans avseg-

ling till Stockholm fördröjdes, och under tiden råkade konungen i yttersta fara: vid budet om resningen i Skåne tänkte nämligen Mössorna försäkra sig om hans person. Då utvecklade Gustav på egen hand en handlingskraft och kallblodighet, som varken vänner eller fiender väntat av hans kvinnligt veka väsen. Vid vaktombytet på Stockholms slott den 19 augusti samlade han 19 aug. 1772
vaktens officerare och underofficerare omkring sig samt skildrade för dem med bevekande vältalighet, huru fosterlandets våda nödgat honom uppkalla sina trogna för att med deras hjälp störta mångväldet. Hans eldiga slutmaning — "viljen I följa mig, såsom edra fäder följde Gustav Vasa och Gustav Adolf, så vill jag våga mitt liv för eder och fäderneslandets räddning" — mottogs av några förut vidtalade officerare med livliga bifallsrop, till vilka snart nästan samtliga de närvarande slöto sig. Befäl och manskap å slottet svuro konungen ny trohetsed; rådsherrarna, vilka just samlats för att besluta om nödiga åtgärder med anledning av skånska resningen, kvarhöllos under bevakning i själva rådskammaren; de farligare riksdagsmännen inspärrades på sina rum, och konungens vänner satte sig skyndsamt i besittning av Skepps holmen jämte den dit förlagda delen av flottan. När Gustav själv med sitt följe red ut i staden och talade till folket, hälsades han med glädjerop. Trupperna och borgerskapet förnyade sin trohetsed. Ingenstädes gjordes allvarsamt försök till motstånd. — Två dagar senare voro ständerna kallade att möta konungen å rikssalen. De bevakades strängt av trupper, så att varje motstånd från deras sida var otänkbart. Sedan Gustav gripande erinrat om rikets farliga tillstånd, förklarade han sig villig att regera enligt de grundsatser, som gällde före såväl enväldet som ständerväldet, och lät uppläsa ett förslag till ny regeringsform. Detta förslag blev av ständerna med ja-rop gillat, varpå Gustav själv avgav en ny konungaförsäkran. Omedelbart därpå upplöste han det gamla riksrådet och tillsatte ett nytt, vari flera av de olika partiernas framskjutne män fingo plats. Härigenom liksom genom förbud mot de gamla partinamnen visade konungen sin avsikt att försona de forna motsättningarna och bringa alla till endräktigt samarbete för hela rikets välfärd.

Inom Sverge hälsades den oblodigt genomförda statsvälvningen med allmän tillfredsställelse: ett försök till motrevolution, som Pechlin gjorde i Småland, misslyckades, och han liksom andra missbelåtna måste dölja sin harm. Faran för utländsk inblandning kvarstod. Det visade sig snart, att Gustav beräknat ställningen riktigt. För Katarina II var Stockholmsrevolutionen ett svårt nederlag, som hon aldrig kunde förlåta Gustav, men hon var så upptagen på andra håll, att hon fick nöja sig med ovänliga ord. För att något göra henne till viljes förde Fredrik II ett högt och hotande språk, som likval var föga allvarligt menat. Danmark däremot rustade hotfullt, men genom subsidier från Frankrike bragte Gustav skyndsamt försvarsväsendet i sådant skick, att något fredsbrott ej blev av.

2. GUSTAV III:s UPPLYSTA DESPOTISM. 1772—90.

Den nya författningen. Frihetstidens ständervälde hade fallit genom de styrandes egna felgrepp. Ganska allmant insåg man, att Sverge nu i framsta rummet behövde en stark regeringsmyndighet, som kunde återställa ordningen inom landet samt föra en självständig politik utåt.

Genom *regeringsformen av 1772* förändrades också maktställningen i riket alldeles. Konungen blev nu ensam den regerande, han tillsatte fritt riksrådet och fattade i de allra flesta frågor allena besluten — om han ville till och med utan att alls höra rådets mening. Vid stiftande av lagar krävdes ständernas samtycke, och likaså låg beskattningen i deras händer, däremot höllos ständerna fjärran från varje ingrepp i styrelsen, och tiderna för deras sammanträden berodde av konungens vilja. I allmänhet sökte Gustav strängt begränsa ständernas inflytande, vari han såg huvudkällan till den föregående tidens onda. När han vid sin revolution förklarade alla författningslagar, som tillkommit sedan enväldets införande år 1680, för upphävda, ville han främst träffa riksdagens starka myndighet. Gustav Adolfs riksdagsordning (ovan sid. 187), enligt vilken ständerna kunde sammanträda inför konungen och denne vid stridiga meningar mellan stånden

uppträdde som skiljedomare, skulle nu ersätta riksdagsordningen av 1723. Gustav III förbisåg likväl då, att Frihetstidens livliga politiska verksamhet hade så vant folket att deltaga i allmänna angelägenheter och så starkt utbildat riksdagsformerna, att de

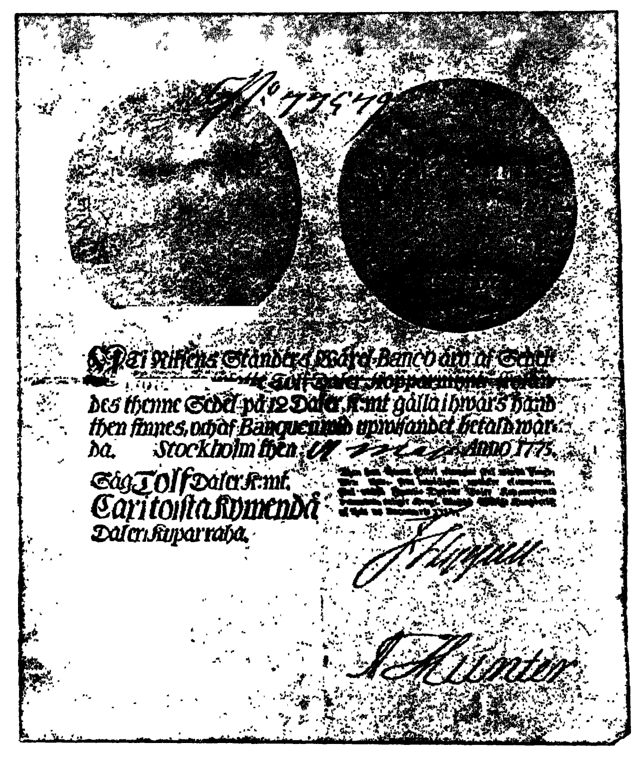

Fig 152 Bankosedel från år 1775.

enkla reglerna från 1600-talets början icke längre kunde användas. Man måste vänta, att de förr allsmäktiga riksdagsherrarna skulle resa sig till strid för, vad som enligt regeringsformen återstod av deras inflytande, så snart de endast hunnit hämta sig från den fullständiga överraskningen vid revolutionen.

Gustav III:s reformverksamhet. Stark genom framgången och eldad av det bifall, som hälsat honom från svenska folket och från hans utländska vänner, grep sig Gustav an med att reformera den förfallna styrelsen. Tvenne kräftskador från ständerväldet stucko skarpt i ögonen: de förvaltande ämbetsmännens slapphet och oredan i penningväsendet. Gustav satte i gång noggranna *räfster med ämbetsmännen* i rikets olika delar. De försumliga och oärliga avsattes eller straffades med dryga böter; känslan, att en kraftig hand nu fattat regeringstömmarna, bragte snart nog ordning inom förvaltningen. Inom penningväsendet behövde man få fast bytesmedel i st. f. de gamla bankosedlarna med deras osäkra, ofta snabbt växlande värde. Tack vare Gustavs skicklige rådgivare för finanserna *Johan Liljencrantz* verkställdes *1777 års myntreglering* (sedelrealisation): ett utländskt silverlån på goda villkor satte riksbanken i stånd att inlösa de gamla sedlarna efter då gängse kurs (halva namnvärdet); i stället utsläpptes dels nypräglat silvermynt, dels nya sedlar, vilka till en början åtnjöto fullt förtroende*. Med mycken iver arbetade konungen på *arméns och flottans stärkande* samt på fästningarnas utrustning.

Samtidigt glömde Gustav ej de *humana reformer,* som Upplysningstiden skattade så högt. Han avskaffade tortyren vid rättskipningen och började inskränka det alltför stora bruket av dödsstraff, därvid ledd av den på denna tid predikade satsen, att "allt straff skall syfta till förbättring". Vidare utfärdade han en ny tryckfrihetsförordning, medgav inflyttade utlänningar fri religionsövning och tillät judar att bosätta sig i Stockholm, Göteborg och Norrköping för att där driva borgerlig näring. Tillika mildrades städernas stränga skråväsende.

Jämlikt fysiokraternas nu allmänt härskande åskådningar lade Gustav mycken vikt på *jordbrukets gynnande.* Storskiftesverket bedrevs med kraft, spannmålshandel på landet tillstaddes. För att ej spannmålsbrist skulle vållas genom böndernas slöseri vid sin bränvinstillverkning, förbjöds all s. k. husbehovsbränning, och i stället skulle av kronan upprättade brännerier *(kronobrännerier)*

* Nu avlystes den gamla räkningen med både daler smt. och daler kppmt. (jfr ovan sid. 257). Den nya silverriksdalern (med skillingar och runstycken som delar) blev rikets myntenhet.

förse allmogen med den begärliga rusdrycken. Till utmärkelse för dem, som på framstående sätt gagnade näringslivets utveckling, instiftade konungen en särskild orden, *Vasaorden.* För att "åtskilja nationen från främmande yppighet och fåfäng grannlåt" lät han införa en *nationell dräkt,* "lika lämpad till klimatet som genom en anständig allvarsamhet till vår förmögenhet och de fabrikers uppkomst, vilka i Sverge finnas eller inrättas kunna".

Under detta reformarbete gick landets materiella odling kraftigt framåt. Stadga och förtroende återvände inom affärslivet, sedan myntväsendet blivit ordnat och rikets yttre säkerhet åter kändes tryggad. Särdeles fördelaktig för handeln var den utrikespolitik, som Gustav III och hans kloke kanslipresident *Ulrik Scheffer* förde. När England under sin strid med de Nordamerikanska kolonierna *(Nordamerikanska frihetskriget)* angreps av Frankrike, Spanien och Nederländerna, slöto Sverge, Ryssland och Danmark år 1780 ett förbund om *väpnad neutralitet.* Mot Eng- **1780**
lands anspråk att hejda all handel med dess fiender hävdade dessa tre makter, att "fritt skepp gör fritt gods", utom då direkta krigsförråd (krigskontraband) medföras, samt att förbudet att segla på en avspärrad (blockerad) kust behöver respekteras, endast om blockaden upprätthålles med verklig krigsmakt. Deras kofferdiflottor seglade på de stora farvattnen under skydd av örlogsmän (konvojer) och kunde hemföra rika laddningar. Då de krigförandes handel låg nere, gjorde våra köpmän stora vinster.

Gustav III och hans hov. Den allmänna blomstringen fick lysande uttryck i det praktfulla hovlivet kring konungen. Dels av böjelse, dels av politisk beräkning lade Gustav mycken vikt på hovets glans. Genom dess fester och utmärkelser ville han giva adeln ett slags ersättning för dess förlorade politiska maktställning, och han använde ivrigt sin personliga tjusningsförmåga för att binda gamla motståndare vid sig. Men dessa nöjen voro tillika ett behov för Gustav, enär de gåvo honom tillfälle att utveckla sina litterära och artistiska anlag. Hovet blev medelpunkt för en stark litterär blomstring, vilken konungen gynnade genom instiftande år 1786 av *Svenska akademien* för vitterhetens och språkets vård och genom upprättandet av en *svensk opera.* Det lysande hovet gav emellertid farliga angreppspunkter mot Gustav. Stora

penningsummor bortslösades på yppiga fester. Den från Frankrike hämtade lätta och muntra umgängestonen befordrade moralisk slapphet; särskilt väckte konungens bortskämde gunstling, den begåvade men orolige *Gustav Mauritz Armfelt,* anstöt genom sedeslöshet. Upplysningstidens religiösa tvivel vållade öppet förakt för den härskande kyrkoläran, och i stället gynnades charlataner, som sysslade med andeskåderier, framtidens utforskande o. dyl.

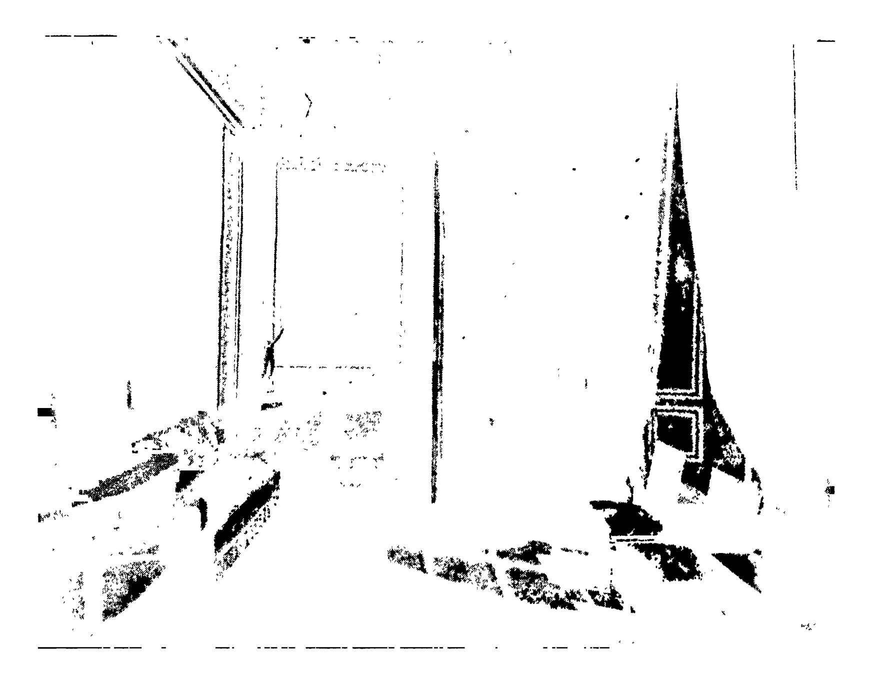

Fig. 153. Interior från Gustav III s paviljong vid Haga.

vidskepelser (hemliga ordenssällskap, frimurare). Missnöjet med allt detta återföll på hovlivets medelpunkt, Gustav själv. Särskilt klandrades han för sitt dåliga förhållande till sin gemål; då det förut barnlösa äktenskapet år 1778 välsignades genom en tronföljares födelse, utspriddes smädliga rykten om dennes börd, vilka vunno tilltro även hos änkedrottning Lovisa Ulrika och vållade bitter osämja mellan henne och konungen.

Det muntra och lättfärdiga livet vid hovet gav dåliga exempel åt folket. Den glade skalden *Karl Mikael Bellmans* folklivsskildringar låta oss se, hur uppsluppet det gick till bland huvudstadens lägre klasser.

Svagheter i Gustav III:s politik. Gustav III:s härskarelust och mångsidiga intressen drevo honom att med iver gripa sig an med regentplikterna, men han tröttnade fort, när ihärdigt och långsamt arbete krävdes. Så blev i synnerhet statshushållningen

Fig. 154. Middag vid Gustav III:s hov.
Efter målning av Per Hilleström.

honom en svår stötesten. Efter den lyckligt genomförda sedelrealisationen ledsnade han snart på sin självständige och ordningsamme medhjälpare Liljencrantz; dennes oupphörliga maningar till sträng sparsamhet blevo Gustav odrägliga, han sköt honom småningom åt sidan och bragte genom nya lån för sina dryga utgifter riket åter i en besvärlig skuldsättning. Icke bättre slutade hans försök med tryckfriheten. Så länge det fria tryckta ordet främst användes att prisa konungens förtjänster om fäderneslandet, upprätthöll han sin tryckfrihetsförordning, men när djärva granskare började nagelfara hans åtgärder, fattade han detta som otacksamhet mot honom personligen, kände sig sårad och

gjorde efter hand slut på all verklig pressfrihet. Endast om djärva sanningar framställdes i den kvicka, uddiga form, som skalden *Johan Henrik Kellgren* nyttjade i tidningen *Stockholmspostens* artiklar och i satiriska poem (t. ex. hans fejdebrev mot de mystiska ordenssällskapen: "Man äger ej snille, för det man är galen"), tolererades de.

När Gustav sålunda vid 1780-talets början ej längre fann tillfredsstallelse i det inre reformarbetet, lockade honom i stället hans oroliga ärelystnad att allt ivrigare befatta sig med den yttre politiken. Furstarna och statsmännen sökte med samvetslösa ränker överlista varandra och rikta sig genom landförvärv på svagare grannars bekostnad. Polens delning och Rysslands oupphörliga framgångar gentemot Turkiet voro här förledande exempel. Den lyckade revolutionen 1772 hade varit Gustavs första diplomatiska triumf, och den eggade honom att i det allmänna intrigspelet söka förvärva vinster åt Sverge. "Il faut une guerre pour caractériser un règne" (man behöver ett krig för att sätta prägel på sin regering), yttrade han. Särskilt riktade han sina planer mot Danmark.

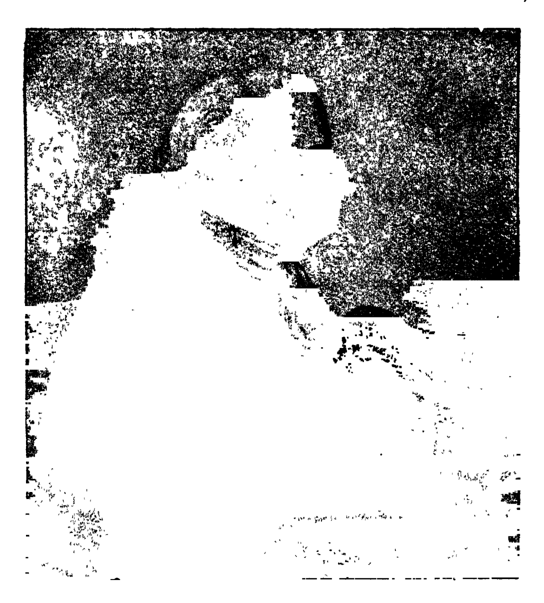

Fig. 155. Johan Henrik Kellgren.

Danmark under Struensee och den yngre Bernstorff. I Danmark hade enväldet först under Kristian VI:s strängt pietistiska regering och senare under *Fredrik V:s* muntra, levnadsglada regemente (1746—66) gynnat samma merkantilistiska hushållning, som Sverges ständervälde omhuldade. För industrins och handelns

utveckling gjordes allt, medan jordbrukets intressen föga uppmärksammades. Särskilt försämrades böndernas ställning. Fredrik IV hade vid början av sin regering (år 1702) upphävt vornedskapet och sålunda givit även de danska öarnas bönder frihet. Denna blev dock ej långvarig, ty redan Kristian VI upplivade den gamla bundenheten: för att hären ej skulle lida brist på rekryter, föreskrev han, att varje allmogeman under 14—35 levnadsåren måste stanna i sin födelsebygd („hjemstavn"). Detta *stavnsbånd* utsträcktes till hela kungariket; när det något senare vidgades, så att bundenheten inträdde redan vid fyllda fyra år, skilde det sig föga från verklig livegenskap. Det framkallade också djupt missnöje hos bönderna, och deras talrika rymningar från herregodsen vållade, att jordbruket gick tillbaka.

Fig. 156. Johan Fredrik Struensee.

En ny tid syntes begynna, när *Kristian VII* (1766--1808), som själv i följd av utsvävningar och sjukdom var sinnessvag, år 1770 överlät hela regeringsmakten åt sin gunstling, den tyske läkaren *Johan Fredrik Struensee.* Struensee var en begåvad och vinnande man, full av hänforelse för upplysningstidens reformidéer. Som en sannskyldig "upplyst despot" tog han itu med att förändra Danmarks inre tillstånd. Hans hänsynslösa snabbhet därvid karaktäriserades tillräckligt därigenom, att under hans regerings 16 månader utfärdades omkring 600 förordningar, som djupt ingrepo på olika områden. Sålunda infördes tryckfrihet, tortyren avskaffades, domstolar och ämbetsverk omdanades

och förenklades. Tillgiven de fysiokratiska åskådningarna, riktade Struensee mycken uppmärksamhet på jordbrukets behov och förberedde stavnsbåndets upphävande. Men reformerna hade kommit för tvärt för att bli varaktiga. Den högmodige uppkomlingen Struensee, som ej ens kunde tala landets språk, blev grundligt hatad av Danmarks stolta adel, och han gav sina fiender en farlig angreppspunkt genom sin olovliga kärleksförbindelse med Kristian VII:s drottning. Ett parti vid hovet fängslade Struensee, januari 1772, och lät avrätta honom. Nu följde en skarp reaktion mot nyheterna, Struensees flesta reformer gingo tillbaka.

Som Danmarks mest betydande statsman under denna tid visade sig inom kort *Anders Peter Bernstorff,* vilken särskilt vann anseende genom sina skickliga underhandlingar för Nordens väpnade neutralitet (jfr ovan sid. 333). När Kristian VII:s son kronprins Fredrik nått mogen ålder, bistod Bernstorff honom att störta den härskande regeringen och själv taga makten. Från år 1784 ända till sin död 1839 styrde Fredrik oavbrutet Danmark, först som kronprins-regent, sedan (efter 1808) som konung *Fredrik VI.* Stödd av hans förtroende, blev Bernstorff Danmarks ledande statsman och kunde återupptaga en del av Struensees reformplaner. Då han själv tillhörde en förut i rikets tjänst berömd adelssläkt*, ägde han från början förmånen av en ansedd social ställning, och genom klok försiktighet i sina åtgärder undvek han att som Struensee reta till motstånd. Efter förberedande undersökningar utfärdades år 1788 förordningen om *stavnsbåndets upphävande,* likaså avskaffades livegenskapen i Slesvig och Holstein. Härigenom var de adliga godsägarnas rätt över böndernas personer borta, och det ekonomiska tryck, som herrarna kunde öva på sina underhavande, minskades samtidigt därigenom, att böndernas skyldigheter gentemot herrarna noga fastställdes. Bondeståndets frigörelse alstrade en ny anda av företagsamhet inom jordbruksnäringen. Härigenom liksom genom en upplyst handelslagstiftning och klok neutralitet under krigen gynnades Danmarks ekonomiska utveckling.

---

* Hans farbror J. H. E. Bernstorff var Danmarks främste statsman på 1750—60-talen. Till skillnad från honom nämnes Anders Peter B. vanligen *Bernstorff d. y.* Släkten var av tyskt ursprung.

I den yttre politiken förblev Danmark under hela detta skede i det väsentliga bundet vid Ryssland. Det visade sig också, att denna makt gav riket ett nödvändigt stöd gentemot Gustav III:s farliga planer.

Gustav III:s krigsplaner. Sverges ställning mellan de båda fientligt sinnade och sins emellan nära förbundna makterna Danmark och Ryssland var mycket farlig, och Gustav III arbetade därför städse på att komma ur den. Hans försök att genom personliga sammanträffanden och utsökta artighetsbevis vinna Kata-

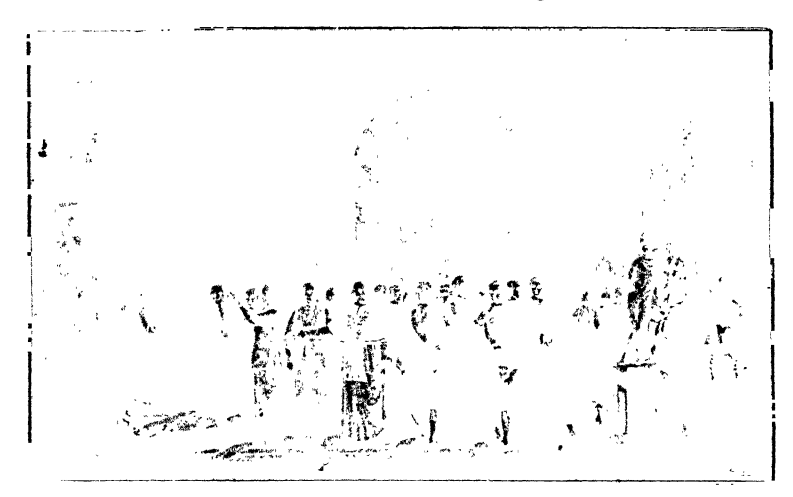

Fig 157. Gustav III och påven Pius VI i Vatikanen
Målning av fransmannen Gagnereaux, å Nationalmuseum i Stockholm.

rina II:s välvilja strandade på kejsarinnans misstro och ingrodda harm; bakom skenet av vänskap fanns den gamla oviljan kvar. Den danska regeringen åter fasthöll bestämt sitt förbund med Ryssland. Sedan Gustav III bragt Sverges här och flotta i gott stånd, blev därför hans uppmärksamhet ständigt riktad på att försvaga Danmark. Än hoppades han kunna väcka uppror i Norge mot den danska styrelsen och draga detta land till sig, än hyste han planer på hastigt överfall mot Köpenhamn. Under år 1783 syntes ett lägligt tillfälle erbjuda sig, då Rysslands förhållande till Turkiet åter blev ömtåligt. Medan hemma i Sverge *en hemlig*

krigskommission under den kraftfulle Tolls ledning ivrigt bedrev rustningar, begav sig Gustav själv på en utländsk resa, som sträcktes till Italien och Frankrike och varade mer än tio månader (1783—84). Under denna färd ville han gora sådana anknytningar med utlandska furstar, att hans planer mot Danmark ej skulle förhindras. Detta hopp strandade alldeles, och Katarina II förde ett så skarpt och bestämt språk mot Sverge, att krigstankarna måste övergivas. Gustavs enda politiska framgång av den långa

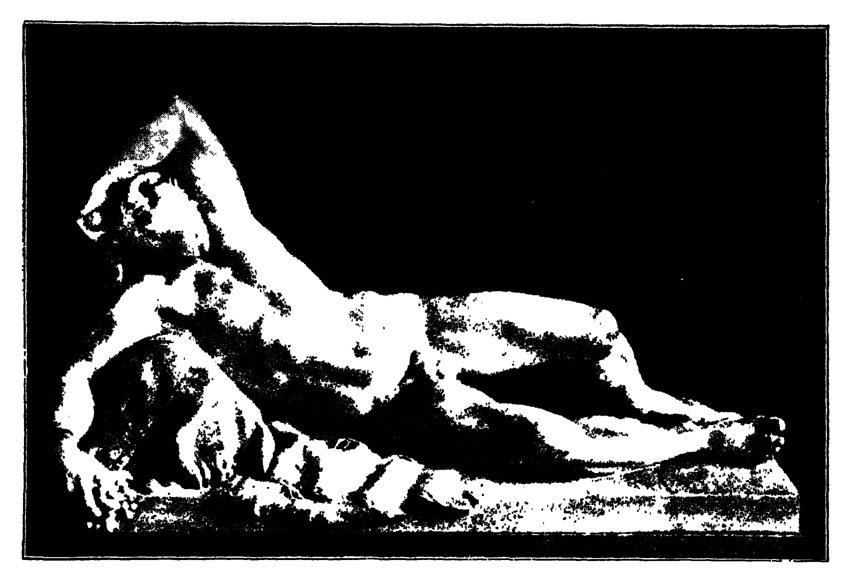

Fig. 158. Faun, av Seigel.

och dyrbara resan var, att förbindelsen med Frankrike förnyades och stärktes; han utverkade hos konung *Ludvig XVI* dels ökade subsidier, dels avträdelse till Sverge av den franska ön *S:t Barthélemy* i Västindien. Värdet av denna vänskap var dock ganska osäkert, då Frankrike alltmera forsvagades genom sina förstörda finanser. I annat hänseende gav färden bättre resultat. Gustav medförde på resan som smakråd den snillrike bildhuggaren *Johan Tobias Sergel* och kunde med hans hjälp från Italien förvärva rika konstskatter.

Gustav III och ständerna. I samma mån, som minnet av 1772 års revolution förbleknade hos den svenska allmänheten, riktades dess blickar allt skarpare på bristerna i konung Gustavs regeringssätt. De härskande männen från Frihetstidens sista år — särskilt adelns gamla partiledare, såsom Fersen och Pechlin — harmades över att ständernas inflytande nu var alldeles kringskuret, och de iakttogo med kritiska ögon varje missgrepp i styrelsen. Redan vid *riksdagen 1778*, den första efter statsvälvningen, hade denna stämning märkts; till skenet möttes konung och ständer i endräkt, och den glada händelsen kronprins Gustav Adolfs födelse under riksdagen framkallade starka yttringar av underdånig hängivenhet, men i grunden kände man sig å ömse sidor främmande för varandra.

Under de närmaste åren trädde Gustavs ovilja mot all verklig frihet och självständighet mera i dagen, då tryckfriheten började inskränkas. Ett vidsträckt missnöje framkallade försöket med *kronobrännerierna*. I följd av sina dryga utgifter förleddes Gustav att söka inkomster för kronan genom dessa. Därav stegrades brännvinsförsäljningen, så att superiet i landet starkt tilltog. Den ekonomiska vinsten åter uteblev, dels i följd av dålig affärsledning, dels därför att bönderna på inga villkor ville släppa sin kära husbehovsbränning. Smygbränningen framkallade stränga räfster från myndigheternas sida, vilka retade bönderna men ej kunde tvinga dem till lydnad. Så blev denna affär alltigenom misslyckad, och den begagnades av Gustavs ovänner att undergräva hans popularitet. Frukterna visade sig vid nästa ständermöte.

Riksdagen 1786 inkallade Gustav i förhoppning att genom 1786
mildhet och tillmötesgående vinna ständernas understöd för ytterligare arméförbättringar och för finansernas ordnande. Utgången blev en helt annan. Under ledning av Fersen bildades ett starkt oppositionsparti, bland vars medlemmar några till och med trädde i hemlig förbindelse med den ryske ministern i Stockholm. Det var tydligt, att minnena från Frihetstiden åter började väckas till liv. De kungliga propositionerna förkastades i allmänhet. För att ej konungen skulle tillmäta sig beslutanderätten, när stånden i någon fråga voro oense (jfr ovan sid. 330), hävdade ständerna,

att minst tre stånds samtycke krävdes för ett lagligt riksdagsbeslut. När Gustav begärde, att den av ständerna givna skatten eller *bevillningen* skulle lämnas på obestämd tid till nästa riksdag, svarade ständerna med att blott bevilja den för fyra år; så tänkte de tvinga honom att efter dessa års förlopp åter sammankalla riksdag. Men Gustav var så fast besluten att ej böja sig för ständernas anspråk, att han vid deras hemförlovande med stolt överlägsenhet förklarade sig vilja efterskänka ett år av den givna bevillningen. Han räknade på utvägar att för framtiden göra riksdagarna överflödiga eller åtminstone medgörligare.

Ryska kriget. Anjalaförbundet. Gustavs aldrig övergivna krigstankar vände sig nu med ökad styrka mot Ryssland. Oppositionsmännens förbindelser med den ryske ministern visade, vilken fara som alltjämt hotade från det hållet, och ryska stämplingar spårades här och där, särskilt i Finland. Vid försvarsverkets ordnande i detta land hade *Göran Magnus Sprengtporten*, yngre broder till revolutionsmannen, varit en av konungens bästa medhjälpare. Men den mycket självgode Sprengtporten menade sig snart ej vara tillräckligt belönad av Gustav; han skildes med vrede ur konungens tjänst och begav sig till Ryssland, där han fick anställning vid den ryska armén. Nu drömde han om att skilja Finland från Sverge samt att under ryskt övervälde där upprätta en fritt styrd stat, och han förstod att för dessa planer vinna en viss anslutning hos en del finska adelsmän. För Gustav stod det klart, att öppen brytning med Ryssland vore bättre än den opålitliga vänskap, varunder dylika farliga planer bedrevos. Fördes kriget med lycka, skulle det också återskänka honom den förlorade folkgunsten och giva möjlighet att krossa oppositionen.

Tillfället att bryta med Ryssland syntes vara inne år 1788. Katarina II hade åter krig med Turkiet; Gustav III anknöt förbindelser med turkarna samt med de mot Ryssland ovänliga makterna England och Preussen. Ehuru inga förbund avslutats, och ehuru Danmark ej kunnat lockas från sin vänskap för Ryssland, beslöt Gu-
1788 stav att på sommaren 1788 begynna kriget genom att rikta ett hastigt slag mot det på försvar blottade S:t Petersburg. Medan en del av svenska hären anryckte på Finska vikens norra kust, skulle konungens yngre broder *hertig Karl* med stora flottan* slå Ryss-

lands sjömakt och landsätta en anfallskår på den södra kusten nära den ryska huvudstaden, som så skulle angripas från två håll.

Enligt regeringsformen måste konungen för anfallskrig äga ständernas samtycke. Gustav tog då ett tumult mellan vaktposter på gränsen till förevändning att anse Ryssland som angripare** samt befallde trots rustningarnas ofullständighet här och flotta att sätta sig i rörelse. Hans förhoppningar på flottan besvekos, ty ehuru denna vid ön *Hogland* ärofullt stred med den ryska, blev dagen oavgjord, och landstigningsplanen förfoll. Emellertid bröt lanthären, vid vilken Gustav själv befann sig, över gränsen och skulle belägra Fredrikshamn. Den dåliga utrustningen, officerarnas uppstudsighet och konungens oförmåga att leda hären vållade dock, att belägringen snart upphävdes och hären drog sig åter till gränsen. Och nu kom det till ett högst bedrövligt skådespel.

Fig. 159. Katarina II av Ryssland.

Bland de adliga officerarna var stämningen dålig; de började efter Frihetstidens manér hålla hemliga rådplägningar, och

* *Stora flottan* kallades den sjögående örlogsflottan till skillnad från skärgårdsflottan (jfr s. 312). Stora flottans verklige ledare denna tid, särskilt i slaget vid Hogland, var hertig Karls flaggkapten, överstelöjtnant *Otto Henrik Nordenskjöld.*

** Gustav III:s ovänner påstodo genast, att konungen låtit några till kosacker förklädda svenskar överfalla en svensk gränspostering. Ryktet har en viss sannolikhet, och säkert är i varje fall, att Ryssland för tillfället alls icke önskade krig med Sverge.

Sprengtportens vänner, majoren *Jägerhorn*, översten *Hästesko* m. fl., bearbetade ivrigt de missbelåtna. Man ansåg, att konungen vid krigsutbrottet kränkt regeringsformen, och i stället för att efter krigsmannaplikt söka genom tapperhet få ett snart slut på kriget, beslöt man att på eget bevåg genom hemlig underhandling med Katarina II utverka freden. Detta var intet annat än förräderi. Då steget blev bekant och av konungen skarpt ogillades, sammanträdde ett stort antal officerare på gården *Anjala* (vid Kymmeneälv) och undertecknade en försvarsskrift, vari de ånyo yrkade fredens återställande *(Anjalaförbundet)*. I hemlighet drevos vidsträcktare planer av rörelsens ledare: somliga (Hästesko) ville nyttja tillfället för att återställa Frihetstidens statsskick; Jägerhorn åter, som stod i nära förbindelse med Sprengtporten, hoppades förmå finnarna att skilja sig från Sverge och ställa sig under Rysslands beskydd. Konungen, som tidvis fruktade för sin personliga säkerhet, tvekade, hur han skulle behandla sina opålitliga undersåtar. Då kom underrättelse, att Danmark på Rysslands uppmaning beredde sig att sända in trupper i Sverge.

Statsförändringen 1789. Den fara, som från Danmark hotade rikets västra och södra delar, återgav Gustav med ens spänstighet och handlingskraft. Han kunde nu med heder lämna krigshären för att sörja för det egentliga Sverges försvar. Hemkommen till Stockholm, mötte han här samma bistra adelsopposition som förut inom hären, ty alla ropade på riksdags inkallande och regeringsformens efterlevnad. Utan att akta härpå vädjade Gustav till de ofrälse stånden över allt landet. Bland dessa hade härens myteri väckt allmän harm. När konungen efter Gustav Vasas exempel talade till Dalabönderna på deras kyrkvallar samt därefter ilade till Värmland och till det av fienden hotade Göteborg, hälsades han allestädes med hänförelse, och en frivillig folkbeväpning ägde rum. Särskilt var Stockholms borgerskap lojalt sinnat: det organiserade sig till ett borgargarde, som en tid framåt besörjde vaktgöringen inom huvudstaden. Det militära värdet av dessa rustningar var knappast stort, men desto större politisk betydelse hade det, att folkets flertal nu åter lärde sig se upp till konungen som fäderneslandets verklige försvarare. "En Gud, en konung och Gud nåde alla förrädare!" hette det bland allmogen. Faran från Dan-

mark avvärjdes därigenom, att Englands och Preussens sändebud genom hotande språk tvungo danskarna till återtåg och stillestånd, 1788. Följande år återställdes freden fullkomligt.

Nu fann Gustav III ögonblicket vara inne att sammankalla den förut av adeln eftertrådda riksdagen — men icke längre för att själv stå till svars utan för att tillintetgöra sina inhemska motståndare. På *riksdagen 1789,* som i februari månad samman- 1789
trädde i Stockholm, rådde inom adeln alltjämt en mäktig opposition under Fersens ledning, men denna vann intet understöd bland de ofrälse. Konungen själv och hans medhjälpare — särskilt Växjöbiskopen *Olov Wallqvist* — nyttjade skickligt denna motsats mellan stånden. När adeln under ett stormigt uppträde på riddarhuset förolämpat den konungske lantmarskalken, kallade konungen ständerna att möta sig på rikssalen och uppfordrade efter ett ljungande tal adeln att bedja lantmarskalken om ursäkt. Adeln visade sig trotsig, i vredesmod befallde Gustav den då avlägsna sig. Sedan han blivit allena med de ofrälse stånden, vände han sig på sitt vinnande sätt till dessa och manade dem till rådplägning om rikets framtida säkerhet mot de inre stämplingar, som hotade med "rikets söndring, konungamaktens fall samt redliga undersåtars förtryck och undergång." Inför ett utskott av dessa stånd framlade han därpå ett förslag till *förenings- och säkerhetsakt,* varigenom dels adelns privilegier skulle minskas, dels konungens makt utsträckas. Detta förslag underställdes samtliga stånden vid en ny sammankomst på rikssalen, sedan Gustav förut låtit arrestera adelns mest betydande oppositionsmän. Adeln förkastade likväl förslaget, men då det med livligt bifall gillades av de övriga stånden, ansågs förenings- och säkerhetsakten vara av riksdagen antagen. Härpå förmåddes ständerna att övertaga ansvaret för riksskulden och framgent förvalta den genom sina fullmäktige, det s. k. *riksgäldskontoret.* Slutligen genomdrev konungen även, att bevillningen gavs på obestämd tid, ej för vissa år som vid senaste riksdagen.

Medan detta timade i Sverge, hade Anjalaförbundet sprängts. De förmätna stämplingarna med Ryssland öppnade mångas ögon för ledarnas avsikter, så att de skilde sig från sammansvärjningen. Samtidigt med riksdagskallelsens utfärdande lät konungen fängsla

de mest framskjutna deltagarna, och en, Hästesko, blev sedan avrättad för sitt brott; de övriga sökte Gustav genom mildhet åter fästa vid sig. De mest brottsliga, ibland dem Jägerhorn, hade emellertid genom flykt räddat sig till Ryssland.

Det ryska krigets slut. Kriget med Ryssland fortsattes under åren 1789 och 1790. Gustav räknade alltjämt mest på sin flotta, men till en början kröntes företagen ej med framgång. Skärgårdsflottan, som anfördes av *Karl August Ehrensvärd,* blev år 1789 slagen av fienden i *Svensksund* (ett sund i skärgården nära Fredrikshamn), och följande år misslyckades stora flottans expedition mot en rysk eskader vid Reval. När konungen själv något senare lät båda flottorna inlöpa i Viborgska viken, passade ryssarna på att lägga sig utanför och spärra utfarten. Ställningen där syntes förtvivlad, enär hjälp från lanthären ej kunde väntas. När efter lång väntan östlig vind uppblåste, beslöt Gustav våga det yttersta och söka slå sig ut. Svenskarna lyckades också vid det s. k. *Viborgska gatloppet* bryta igenom de ryska linjerna men endast under svåra förluster för den stora flottan. Skärgårdsflottan kom mera oskadd undan, och med den mötte Gustav själv
9–10 juli 1790 den 9—10 juli 1790 den ryska skärgårdsflottan vid Svensksund. Det ytterst häftiga *slaget vid Svensksund* slutade med en lysande seger för svenskarna. Underrättelsen härom framkallade i S:t Petersburg skräck för överfall och gjorde den ryska regeringen böjd för fred. Gustav III å sin sida misströstade om större framgångar, och sedan krigsäran nu var räddad, tog han första steget till ett närmande. Utan svårighet enades man; *freden i Värälä* (gård vid Kymmene-älv) 1790 återställde samma gränser mellan Sverge och Ryssland som före kriget.

Trots det ringa yttre resultatet var det ansträngande kriget av stor betydelse för Sverge. Att de svenska vapnen ännu en gång förts med framgång, hade hos folket återfört något av det nödvändiga självförtroende, som de föregående krigens nesa borttagit. Möjlighet hade skapats för ärlig samverkan mellan de svenska och ryska regeringarna på grundvalen av ömsesidig aktning.

3. NORDEN UNDER REVOLUTIONSTIDEN. 1790—1815.

Förenings- och säkerhetsakten av år 1789. Gustav III var kanske mer än någon annan bland våra konungar vän av en glänsande adel. Adelsmännens från Frihetstiden ärvda ovana att sätta enskilda meningar framför konungens påbud och att mera tänka på ståndets intressen än på rikets välfärd ledde till förräderiet vid Anjala. Det var för rikets bästa nödvändigt, att denna egoistiska adelsopposition kuvades, och med de ofrälse ståndens hjälp hade också Gustav år 1789 slagit den till marken. Följden blev, att *förenings- och säkerhetsakten* betydligt inskränkte adelns privilegier: ofrälse män skulle hädanefter få bekläda rikets högsta ämbeten samt besitta frälsegods (utom säterier).

Men Gustav nöjde sig icke härmed. Genom förenings- och säkerhetsakten gjorde han sig till allenahärskande inom förvaltningen. Det berodde nu på honom ensam, om han ville ha något riksråd: han upplöste också genast det gamla riksrådet samt ersatte det genom den tillfälliga *konselj,* dit han för rådplägning kallade sina förtrogna. Rådets dömande befogenhet överlämnades åt en nybildad *högsta domstol,* däri ofrälse män skulle taga plats till lika antal som adelsmän. Även riksdagens makt begränsades. Dess befogenhet inskränktes väsentligen till att behandla de förslag, som konungen framställde, och det var icke uteslutet, att han i beskattningsfrågor kunde vädja från ständerna direkt till folket.

Gustav III:s planer mot revolutionen i Frankrike. Konungamordet 1792. Det var ett egendomligt sammanträffande, att de ingripande förändringarna i Sverges statsskick genomfördes samma år, som den stora *franska revolutionen* utbröt, och endast ett par månader, innan Frankrikes allmänna ständer sammanträdde i Versailles för sitt betydelsefulla arbete. Rörelsen vände sig på bägge hållen egentligen mot privilegierade stånds makt och föråldrade förmåner, men i Sverge leddes den av konungen, medan konungamakten i Frankrike gjorde gemensam sak med adeln och därför själv

kom att bortsopas av de revolutionära krafterna. För Gustav III, som livligt beundrade Frankrikes gamla odling och under hela sin regeringstid haft det franska kungahuset att tacka för så mycket understöd, blev därför omstörtningen i Paris ett vederstyggligt skådespel, vilket enligt hans mening alla framsynta monarker borde med förenade krafter bekämpa. En del hetsiga huvuden inom den svenska adeln åter — särskilt några unga ädlingar — menade, att de franska revolutionsmännens strid för "frihet, jämlikhet och broderskap" var likartad med deras ståndsbröders oppo-

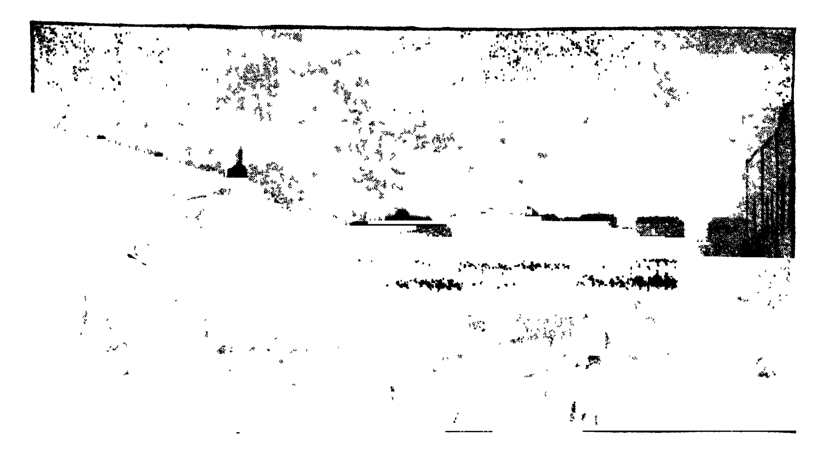

Fig. 160. Gustav III mönstrar Stockholms borgargarde.
Efter målning av Per Hilleström

sitionskamp mot den svenske „tyrannen". Huru försiktigt än den kungliga censuren övervakade, att revolutionsnyheterna ej genom pressen spriddes i landet, trängde dessa dock in på hemliga vägar och väckte mångenstädes en nastan svärmisk frihetsentusiasm. När Gustav III beredde sig att göra allvar av sina planer mot den franska omstörtningen, blevo de unga frihetsvännerna hans förbittrade fiender.

Gustavs farhågor för den franska revolutionens följder delades av många bland Europas furstar och statsmän, vilka som sanna "upplysta despoter" väl ville göra "allt för folket men ingenting genom folket". Med Katarina II underhandlade Gustav om att

gemensamt uppsätta en svensk-rysk här, med vilken han skulle landstiga i norra Frankrike för att tåga till Ludvig XVI:s undsättning mot hans undersåtar. På hösten 1791 avslöts också mellan honom och kejsarinnan ett fördrag å Drottningholm, varigenom han för detta ändamål fick löfte om ryska subsidier. Därpå sammankallade Gustav en *riksdag i Gävle* 1792 för att ordna rikets drätsel, vilken under de sista krigsåren ytterligare försämrats. Riksdagens förläggning till en landsortsstad hindrade många oppositionella ämbetsmän att infinna sig, varför förhandlingarna gingo lugnt. Enligt konungens önskan gåvo ständerna åter bevillning på obestämd tid samt läto riksgäldskontoret övertaga även den sedan 1789 tillkomna riksskulden.

Medan Gustav III fortskred i sina förberedelser mot revolutionen i Frankrike, smiddes under djup hemlighet planer mot hans liv. Dessa bedrevos av de unga frihetsentusiasterna, såsom ett par grevar Ribbing och Horn, men delaktiga i dem voro även sådana inbitna vänner till Frihetstidens statsskick som den listige intrigmakaren general Pechlin. Alla de sammansvurna hoppades genom "tyrannens" undanröjande bana väg för ny frihet. Kaptenen *Johan Jakob Anckarström,* en fanatiker, som var fylld av personlig harm mot Gustav III, blev verktyget för planerna. Konungen varskoddes men föraktade varningen och infann sig den 16 mars 1792 vid den maskeradbal å kungliga teatern i Stock- 1792
holm, där de sammansvurna lurade på honom. I det muntra vimlet omringades han plötsligt av några svarta masker, ett pistolskott ljud, och han segnade ned, farligt sårad.

Att Gustav ej genast dödades utan med behållen sans kunde träffa anordningar om rikets styrelse, gjorde med ens slut på de sammansvurnas omstörtningsplaner. Själva blevo de nästan omedelbart röjda och fängslade. När konungen efter svårt lidande den 29 mars avled, var det därför ej tal om någon djupare förändring av statsskicket.

Reuterholms välde. Just vid denna tid utbröt det första av de stora krig, med vilka Europas furstar sökte bekämpa den franska revolutionen. Det skulle snart visa sig, att Sverge under dessa oroliga tider mer än väl behövt en i den yttre politiken så erfaren ledare, som Gustav III varit.

Nu uppsteg på den svenska tronen Gustav III:s ende efter-
1792–1809 lämnade son, den trettonårige *Gustav IV Adolf* (1792—1809). Regeringen skulle under hans minderårighet med full kunglig makt skötas av hans farbror *hertig Karl.* Hertig Karl hade aldrig rätt kommit överens med sin äldre broder, och dennes förtrogna gunstlingar, en Armfelt, en Toll och en Wallqvist, voro honom personligen obehagliga. Han avlägsnade snart alla betydande "gustavianer" från hovet genom att giva dem hedrande uppdrag å annan ort och överlämnade regeringsmakten åt sin favorit *Gustav Adolf Reuterholm.* Reuterholm, som genom sin djupa kännedom om tidens hemliga ordenssällskap vunnit obegränsad makt över den mystiskt anlagde och lättledde hertigen, var en varm beundrare av den franske upplysningsfilosofen *Rousseau* och hälsade därför med glädje de förändringar, som Rousseaus anhängare nu gjorde inom Frankrike. Gustav III:s antirevolutionära planer skötos sålunda helt åt sidan, och det blodiga skådespelet av Ludvig XVI:s avrättning (januari 1793) avskräckte icke den svenska regeringen att söka vänskap med det republikanska Frankrike. Då andra makter under Englands ledning bildade en koalition mot Frankrike, höll sig Sverge utanför och slöt med den danska regeringen (Anders Peter Bernstorff) förbund om *ny väpnad neutralitet* (1794) till skydd för de nordiska rikenas handel.

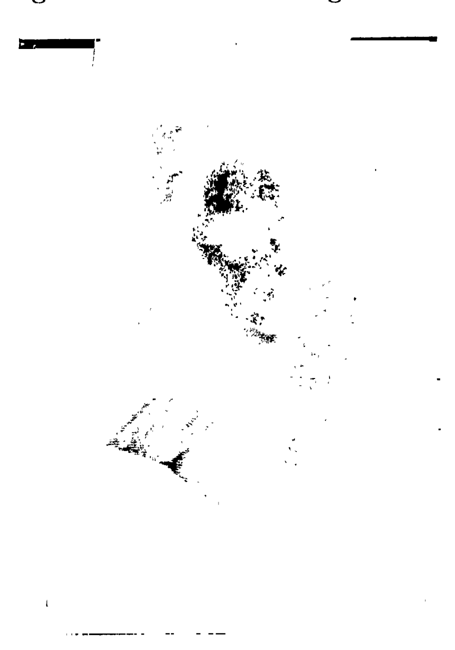

Fig. 161. Gustav IV Adolf.

Dessa nyheter fyllde de från makten avlägsnade gustavianerna med missnöje och harm. Då hertigen-regenten under uppgift, att den döde konungen själv bett för dem, med stor mildhet be-

straffade konungamördarna och allenast lät avrätta förövaren av dådet, Anckarström, ansågo många, att han ej ogärna sett deras ogärning. Rykten utspriddes, att hertigen och de franska revolutionärernas vän Reuterholm rent av ville undanröja den unge konungen. Armfelt — städse lika begiven på makt som på nöjen och tillika stor ränkmakare — tog sig då för att i Neapel, där han vistades som svenskt sändebud, uppgöra en plan att med hjälp av en rysk flotta störta Reuterholms regemente. Den huvudlösa planen upptäcktes, Armfelt måste fly till Ryssland, och hans medhjälpare i den förrädiska stämplingen straffades hårt. Visserligen hade Katarina II icke egentligen lyssnat till Armfelts lösa förslag, men hon fann sig komprometterad genom rättegången mot honom och retades därigenom mot den svenska regeringen, vars hela politik hon ogillade. Hertigen och Reuterholm funno sig nödgade att försona henne och upptogo därför en tidigare väckt tanke, nämligen att förmäla Gustav IV Adolf med en sondotter till Katarina. På hösten 1796 begav sig den unge konungen med sin farbror till S:t Petersburg, avtal träffades om förlovningen, och denna skulle bekantgöras vid en stor hovfest. Då begärde Katarina i sista ögonblicket en skriftlig försäkran om sin sondotters fria religionsövning i Sverge. Gustav IV Adolf såg häri ett kränkande tvivel mot sitt förut muntligen givna löfte att ej tvinga sin gemåls samvete; han betvivlade ock, att en dylik försäkran var förenlig med rikets lagar, och vägrade därför att skriva under. Då han förblev orubblig, måste den redan öppnade förlovningsfesten avbrytas. Konungen och hertig Karl återreste till Sverge. Katarina tog sig denna motgång ytterst nära, och den torde hava påskyndat hennes död, som inträffade två månader senare.

Gustav IV Adolfs styrelse. Kort efter återkomsten från S:t Petersburg överlämnade hertig Karl (den 1 november 1796) rege- **1796**
ringsmakten åt den myndig förklarade Gustav IV Adolf. Ett ganska hedrande inre regeringsarbete hade utförts under förmyndarstyrelsen, tack vare Reuterholms arbetsförmåga och sparsamhet. Så hade statsskulden minskats, större ordning införts i penningförvaltningen och omsorg ägnats åt kommunikationernas förbättring (*Trollhätte kanal*, färdig år 1800, hade påbörjats). Men Reuterholms maktlystnad, personliga fåfänga och starka skuggrädsla,

som vållade, att han, "frihetsvännen", strängt beivrade djärva yttranden i pressen, hade gjort honom grundligt impopulär. Den unge konungen hälsades därför med jubel, särskilt av gustavianerna, som nu återkommo till hovet. I synnerhet ägde Toll Gustav IV Adolfs tillit; även Armfelt kunde vända tillbaka.

Gustav Adolf var fylld av den allvarligaste pliktkänsla men passade ej att med nästan oinskränkt regeringsmakt styra ett rike i dessa brydsamma tider. I grunden ringa begåvad, hade han svårt att förstå nya rörelser. Från sina späda år hade han uppfostrats under den strängaste hovetikett; denna gav honom kunglig värdighet i uppträdandet samt lärde honom noggrannhet och aktgivande på sig själv, men dessa egenskaper urartade till en pedantisk småaktighet, som lade överdriven vikt vid obetydliga formfel. Därigenom avspärrade han sig från massan av folket och gick, inbunden och sluten, oryggligt fram på de vägar, han utstakat för sig. Mot rikets ständer hyste han redan från faderns tid misstro, och denna ökades till ovilja genom erfarenheterna från hans egen enda riksdag.

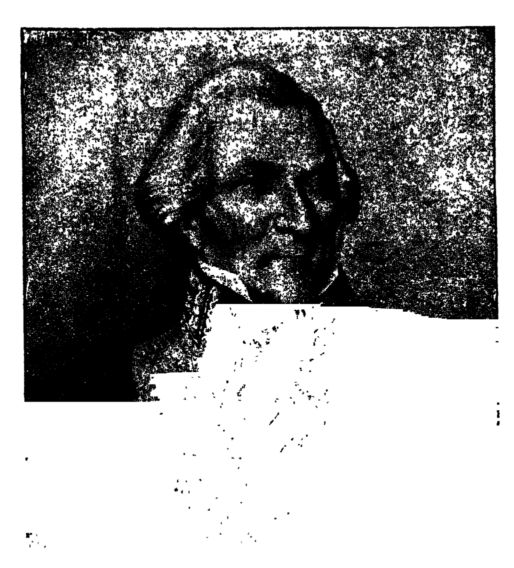

Fig. 162. Johan Kristoffer Toll.

1800 *Kröningsriksdagen i Norrköping* år 1800 sammankallades främst för att fira konungens kröning. I den vid kröningen avgivna hyllningseden inrycktes även förenings- och säkerhetsakten, vilken sålunda nu betraktades som godkänd även av adeln. Ständernas betydelsefullaste uppgift var emellertid att bidraga till drätselns ordnande. Trots Reuterholms och konungens egen utpräglade sparsamhet tryckte statsskulden alltjämt hårt, de utelö-

pande sedlarna stodo i lågt värde och voro underkastade täta prisväxlingar, affärslivet förlamades genom nödår i landet och genom den osäkerhet på haven, som Englands sjökrig med Frankrike vållade. Genom en betydande bevillning, given för längre tid, hoppades konungen och Toll, som var den egentlige riksdagsministern, få medel att inlösa de utelöpande sedlarna. De ofrälse stånden gingo in på konungens förslag, men bland adeln mötte skarp opposition från en del unga adelsmän, *Hans Hierta, Georg Adlersparre* o. a., som voro fyllda av de franska frihetsidéerna. Frågan om bevillningens längd framkallade ett stormigt uppträde på riddarhuset; då oppositionsmännen voro underlägsna, lämnade många av dem riksdagen, och några avsade sig adelskapet — bland dem Hierta, som framgent skrev sig *Järta.* Ehuru Gustav Adolf sålunda fått sina förslag genomförda, harmades han över oppositionen och ville ej vidare veta av några riksdagar.

De av ständerna beviljade medlen visade sig emellertid ej förslå. Då tillgrep konungen den utvägen att år 1803 till storhertigen av Mecklenburg-Schwerin *pantförskriva Wismar* för en tid av 100 år mot ett lån av 1 1/4 mill. riksdaler Hamburger banko*. Härigenom kunde under de följande åren sedlarna inlösas ehuru till nedsatt värde och penningväsendet alltså bringas i bättre skick. Men oppositionsmännens antal växte inom landet genom konungens ytterliga frihetsfientlighet oeh genom den yttre politikens motgångar.

Sverge och Danmark under Englands strid mot Napoleon. Hela Europas politik vände sig denna tid kring Frankrike. Den snillrike generalen *Napoleon Bonaparte* hade genom glansen av sina sagolika segrar hänfört fransmännen, och de sågo gärna, att han medelst en statskupp år 1799 gjorde sig till envåldshärskare och sålunda ändade revolutionsmännens långa inre strider. Såsom Förste konsul och från år 1804 som kejsare av Frankrike riktade Napoleon den franska nationens krafter utåt till hänsynslösa erövringskrig i Ludvig XIV:s anda. Härigenom uppkallade han emot sig Europas övriga makter, vilka gång efter annan

* Pantförskrivningen var i själva verket en försäljning. År 1903 avträddes Wismar formligen till Mecklenburg-Schwerin.

slöto sig samman i stora koalitioner, ledda av Frankrikes oblidkelige fiende den engelske statsmannen *William Pitt d. y.* och av hans efterföljare. På kontinenten gick Napoleon segerrikt fram i det ena kriget efter det andra, tack vare sitt sällsynta härförare-snille, sina utmärkta generaler — en *Davoust, Ney, Murat, Bernadotte* m. fl. — och sin förträffliga armé. På sjön åter voro Englands flottor under den store sjöhjälten *Nelson* o. a. härskare och skapade ett fullständigt engelskt välde över haven.

Vid denna skarpa motsättning sökte de nordiska rikena först reda sig genom *beväpnad neutralitet.* Förbund om sådan, varigenom grundsatserna från år 1780 (ovan sid. 333) återupplivades, ingicks år 1800 mellan *kejsar Paul* av Ryssland, Gustav IV Adolf och kronprinsen-regenten Fredrik av Danmark. England, som höll på sin rätt att kontrollera all sjöfart, för att ej fienden hemligen skulle understödjas, beslöt att spränga förbundet. På
1801 våren 1801 kom en stark engelsk flotta till Öresund. Efter ett häftigt slag på *Köpenhamns redd,* där de underlägsna danska örlogsfartygen värjde sig med stor tapperhet, förmåddes kronprins Fredrik att lämna neutralitetsförbundet. Samtidigt blev kejsar Paul mördad av missnöjda officerare; hans son och efterträdare kejsar *Alexander I* förlikte sig med England, och Gustav IV Adolf måste följa hans exempel.

Englands våldsamma ingrepp retade emellertid Gustav IV Adolf, så att han till en tid sökte stöd hos dess fiende Napoleon. Men han omstämdes plötsligen. År 1803—04 besökte han med sin gemål *Fredrika av Baden* dennas hemland. Där omsvärmades han av franska adelsmän, som flyktat undan revolutionen (s. k. emigranter). De vunno honom genom smicker och drogo honom till minnes hans faders planer mot omstörtningsmännen. När Napoleon just då på Badens område lät fängsla samt sedan genom rättsmord avliva en av emigranterna, hertigen av Enghien, fylldes Gustav IV Adolf av hat och avsky mot våldsmannen. Han inbillade sig nu av försynen vara kallad att besegra Napoleon, i vilken han såg det av Uppenbarelseboken omtalade stora vilddjuret. Oblidkelig kamp mot Frankrike blev för framtiden hans politiks ledande tanke.

Gustav IV Adolf deltog sålunda i det krig, som Österrike, Ryssland och senare Preussen åren 1805—07 förde mot Napoleon. Men han blev snart osams med sina allierade, hans trupper uträttade ingenting och nödgades slutligen utrymma Pommern till fransmännen. När så Preussen och Ryssland, besegrade, år 1807 slöto *freden i Tilsit* med Napoleon, stod Sverge isolerat. 1807 Napoleon, som nu ville upptaga en slutlig strid med England, gav Alexander I billig fred och gjorde honom till sin bundsförvant. Den franske kejsarens plan var, att alla hamnar på Europas fastland skulle slutas för engelska fartyg; genom detta *kontinentalsystem* måste, menade han, Englands handel, källan till dess välstånd, ruineras och landet alltså utmattas. Av särskild vikt var att i förbundet få med de nordiska rikena, från vilka engelsmännen hämtade mycket virke och andra skeppsförnödenheter samt järn. Därför ville Napoleon, att Sverge och Danmark med godo eller ondo skulle bringas till anslutning. England fruktade då, att den goda danska flottan nu skulle förstärka dess fiender, och skyndade sig alltså att avväpna

Fig. 163. Napoleon I.

Danmark. Den engelska regeringen sände en stark örlogsflotta med betydande landstigningstrupper till Öresund samt erbjöd kronprinsen-regenten förbund, dock med villkor, att han under det pågående kriget överlämnade sin sjömakt till England. Fredrik avvisade framställningen; de engelska trupperna landsattes då på Själland, och den 2—4 september 1807 blev Köpenhamn bombarderat av engelsmännen. För att rädda huvudstaden från fullkomlig förstörelse kapitulerade kommendanten, och därpå utlämnades den danska flottan till segrarna. Uppretad över våldsdådet, slöt Fredrik sig nu nära till Napoleon. Under de följande sju åren rådde alltså krig mellan Danmark och England. Den danska handeln ruinerades fullständigt härigenom. Särskilt led Norge fruktansvärt av spanmålsbrist, sedan engelska kryssare spärrat förbindelsen med Danmark och sjöfarten i övrigt avstannat. Men den danska statens lidanden bekymrade föga Napoleon, som nu redde sig att över Danmark rikta ett dråpslag mot Sverge.

Överfallet på Sverge 1808. För Sverges näringsliv måste Englands fiendskap bli minst lika ruinerande som för Danmark. Vår förnämsta export, järnutförseln från de mellansvenska bruken, gick på England, och från detta land allena kunde numera kolonialvaror och andra främmande förnödenheter förvärvas. Det motsvarade därför Sverges intressen, när Gustav IV Adolf avböjde att ansluta sig till kontinentalsystemet samt i stället avslöt ett subsidiefördrag med den engelska regeringen. Men han var icke beredd att möta följderna av sin utmanande politik. Kejsar Napoleon beslöt att krossa den genstörtige svenske konungen och förmådde först Alexander I av
1808 Ryssland att i februari 1808 utan krigsförklaring överfalla Sverge. Kort därpå bragtes även Danmark att begynna krig. En betydande fransk här under marskalk *Bernadotte* trängde in i Holstein, Slesvig och Jutland för att övergå till Skåne. Samtidigt ordnade den danske ståthållaren i Norge prins *Kristian August av Augustenborg* ett anfall mot Bohuslän och Värmland.

Nu visade sig ödesdiger svaghet inom Sverge. Missnöjet med konungens politik utbredde sig i vida kretsar, särskilt i huvudstaden. Man ansåg striden mot Napoleon och hans bundsförvanter fåfäng. Så växte en modlös stämning, vilken konungen ej förmådde betvinga, och vilken delvis förlamade hans åtgärder.

Gentemot anfallet på själva Sverge sammandrogos trupper och uppbådat manskap eller lantvärn i Skåne under Toll, vid västra gränsen under Armfelt. I följd av dåliga anordningar blevo rustningarna svaga, och en stor del av lantvärnet omkom genom brist. Lyckligtvis uteblev det stora fransk-danska angreppet, ty Englands flotta hindrade övergången, och samtidigt försvagades Bernadottes här genom starka deserteringar.* På den norska sidan föreföllo blott lama krigsrörelser. Visserligen drömde Gustav IV Adolf om att fullfölja sin faders erövringsplaner mot Norge, men hans trupper räckte ej till härför. Den norska hären var jämval för svag att utratta något av vikt. Helt annorlunda ställde det sig i Finland.

Finska kriget 1808. Sedan det gamla gränsfästet Viborg förlorats och det ryska väldet hunnit fram till Kymmene-älv, var ett kraftigt försvar av Finland ganska svårt. En österifrån kommande fiende mötte nu inga svårare naturhinder vid framryckningen genom det jämförelsevis bördiga och på vägar rika kustlandet. Den öppna bygden kring Saimas vattensystem (Savolaks) beredde honom möjligheter att på en genväg komma ned till norra Österbotten. Som starkare trupper ej i fredstid kunde underhållas i Finland, hade man uppgjort den försvarsplanen, att de i kustlandet och i Savolaks stående avdelningarna skulle utan att inlåta sig i avgörande strider söka fördröja fiendens frammarsch, tills förstärkning kunde komma från Sverge. Under tiden skulle Sveaborg och den dit förlagda skärgårdsflottan behärska kustranden samt möjliggöra landstigning för trupptransporter hemifrån. Sedan dessa anlänt, skulle fienden angripas med all kraft. Vid denna plan hade man emellertid glömt lärdomarna från Sverges äldre historia, att krig i dessa nejder bekvämast föras vintertiden. När nu ryssarna klokt nog valde februari till att anfalla, måste det dröja mer än tre månader, innan havet blev öppet för transporter, och under tiden kunde det mesta av Finland gå förlorat.

Överbefälhavaren i Finland *Vilhelm Mauritz Klingspor* be-

* En god del av Bernadottes här utgjordes av spanjorer, som Napoleon uttagit till krigstjänst, sedan han gjort sin broder Josef till Spaniens konung. Då det spanska folket år 1808 reste sig till nationell kamp emot Frankrike, började spanjorerna massvis rymma (desertera) ur den franska krigstjänsten.

traktade det som sin huvuduppgift att under vintermånaderna rädda den finska hären. Ehuru den ryska anfallsarmén blott räknade omkring 20,000 man och sålunda ej var den finska om 14,000 man (8,000 man härav bildade den egentliga fälthären,, 6,000 utgjorde besättningen på Sveaborg) mycket överlägsen

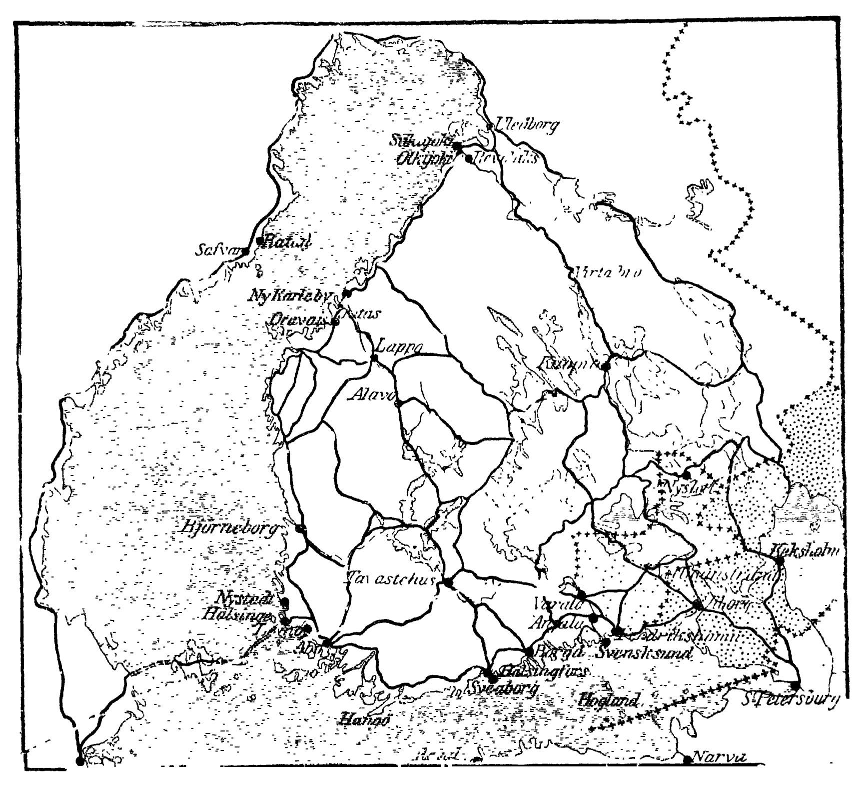

Fig. 164. Karta över krigsskådeplatsen i Finland.

anger det 1721 avträdda området;

„ „ 1743

skyndade Klingspor att utan svärdsslag retirera; hans huvudstyrka tågade under långa och tröttsamma marscher genom kustlandskapen åt Österbotten, en mindre kår, Savolaksbrigaden, genom inre landet också åt Österbotten. Fienden besatte obehindrat de södra nejderna, skickade ett par smärre kårer att följa de vikande

finnarna och lät sin övriga här inspärra *Sveaborg*. Att med ryssarnas små resurser taga den starka fästningen var otänkbart, men nu visade sig de ödesdigra frukterna av Sprengtportens och hans vänners ränkspel. Inom Sveaborg funnos förrädare, som övertalade kommendanten *Karl Cronstedt* först att underhandla med fienden och sedan att kapitulera. I början av maj överlämnades fästningen. Det förrädiska uppgivandet av Sveaborg med dess stora förråd, artilleri och skärgårdsflotta gjorde med ens slut på utsikterna att återtaga södra Finland.

Under tiden hade den finska arméns båda olika avdelningar träffat samman i nejden av Uleåborg. Klingspors närmaste man den tappre *Karl Johan Adlercreutz* besegrade en rysk styrka vid *Sikajoki* (april), och efter en liknande framgång vid *Revolaks* (sydöst om Sikajoki) trängde finnarna mot söder, drivande fienden framför sig. Medan den skicklige krigaren *Johan August Sandels* trängde upp till Kuopio och där i en fast försvarsställning stängde vägarna för överlägsna ryska trupper, marscherade huvudhären genom Österbotten och vann under Adlercreutz' och *Georg Karl von Döbelns* ledning vackra segrar vid *Lappo, Alavo* o. a. (öster och sydöst om Vasa). Men framgångarna fullföljdes ej med tillräckligt eftertryck. De ryska trupperna återkommo förstärkta och under skickligare ledning, svenska landstigningsförsök på den finska kusten misslyckades, finnarna måste snart åter retirera mot norr. Efter Adlercreutz' nederlag vid *Oravais* (mellan Vasa och Ny-Karleby, september) var härens moståndskraft bruten. Sandels' vackra reträttstrid vid *Virta bro* kastade ännu en ärofull glans över

Fig. 163. Karl Johan Adlercreutz.

de svenska vapnen men inverkade ej på utgången. Genom *stilleståndet i Olkijoki,* november 1808, utrymdes Finland av försvararna, som drogo sig över Kemi älv in i Sverge. Det *Finska kriget,* vars strider senare förhärligats av den store finske skalden *Johan Ludvig Runeberg* († 1877), var slut. På vintern 1809 beredde ryssarna sig att norr om Bottniska viken, över Kvarken samt över Ålands hav infalla i Sverge.

Statsvälvningen 1809. Under kriget hade Gustav IV Adolf visat stor iver för rikets försvar men ock fullkomlig oförmåga att leda detta och att välja lämpliga medhjälpare. T. o. m. med sin enda bundsförvant England höll han på att råka i brytning. När sålunda olyckorna hopade sig, grep modlösheten omkring sig, oppositionsmännens antal växte, och även många av konungens trogna anhängare började ogilla hans åtgärder. Missnöjet fick en medelpunkt inom armén. Efter ett misslyckat landstigningsförsök i Finland hade Gustav IV Adolf beskyllt sina gardesregementen för feghet och låtit upplösa dem. De harmsna officerarna planerade då att fängsla konungen och lämna makten i hertig Karls händer; åtskilliga högre ämbetsmän vunnos för planen och likaså officerare vid armén mot Norge, bland dem *Georg Adlersparre.* I början av mars 1809 satte Adlersparre sina trupper (ett par tusen man) i marsch mot Stockholm för att störta konungen. Gustav IV Adolf ville nu skynda till Tolls här i Skåne och bekämpa de upproriska. Ett inbördeskrig syntes förestå, just som fienden hotade att övergå till Sverge. Då ingrep Adlercreutz, som vunnits för avsättningsplanen. Med några följeslagare arresterade han

Fig. 166. Georg Adlersparre.

1809 den 13 mars 1809 konungen på slottet i Stockholm, varpå her-

tig Karl förmåddes att som riksföreståndare övertaga regeringen. Kort därpå inträffade Adlersparre med sitt krigsfolk i huvudstaden, och han blev nu den ledande mannen i riksföreståndarens konselj. Ständerna kallades att i maj månad sammanträda för att avgöra om Sverges författning. Beträffande denna hade de revolutionära officerarne haft rätt svävande planer. Den ordning, som nu stadgades, var mest *Hans Järtas* verk.

1809—10 års riksdag förklarade Gustav IV Adolf och hans 1809—10
itt förlustiga kronan samt tillsatte genast ett *konstitutionsutskott* 'ör att utarbeta förslag till ny regeringsform. Utskottet, där Järta rar sekreterare, fullgjorde sitt uppdrag på den korta tiden av vå veckor. Dess förslag blev antaget av stånden, hos bonde-ståndet likväl med förbehåll av ytterligare minskning i adelns och övriga stånds privilegier (jfr nedan sid. 380). *Regeringsformen* laterades *den 6 juni 1809*, den dag då hertig Karl, av ständerna 6 juni 1809
erkänd såsom konung *Karl XIII* (1809—1818), bekräftade den- 1809—18
samma. Härefter fortsatte ständerna sin grundlagstiftande verksamhet. Beståndande frukter av denna blevo *1810 års riksdagsordning* samt en *tryckfrihetsförordning* s. å.

Bland ständernas åtgärder vid denna riksdag är särskilt minnesvärt det av *Baltzar von Platen* genomdrivna beslutet att medelst en vattenväg, *Göta kanal*, sammanbinda Östersjön och Västerhavet. Detta storartade verk till näringarnas upphjälpande efter krigsolyckorna visade, att svenskarna icke genom motgångarna helt och hållet tappat tilltron till sin framtid.

Freden i Fredrikshamn. Medan dessa viktiga förändringar skedde inom Sverge, hade krigen och den utrikes politiken medfört nederlag på nederlag. Det beramade tredubbla tyska anfallet på vintern 1809 utfördes blott ofullständigt. Från Åland gjorde ryska kosacker en påhälsning i Upplandsskären men drogo sig genast tillbaka igen, och sammalunda gick det med den ryska styrka, som antågade över Kvarken. Den nordligaste anfallshären hade bättre lycka. Vid *Kalix* förmådde den resterna av finska hären att sträcka vapen och återvända till Finland; därpå tågade den segerrikt genom Västerbotten ända ned till Umeå. Att söka åter-

taga Finland var tydligen hopplöst för Sverge. Kejsar Alexander kände sig redan så säker där, att han på *lantdagen i Borgå*, mars 1809, lät Finlands ständer hylla sig som storfurste, samtidigt med att han bekräftade landets gamla författning och gällande lagar. Den svenska regeringen hoppades emellertid genom någon mindre framgång åtminstone kunna lindra fredsvillkoren och riktade därför ett slag mot den ryska kåren i Västerbotten. På sommaren 1809 sändes svenska flottan med en landstigningshär dit upp i syfte att avskära ryssarna återtåget. Företaget verkställdes emellertid på huvudlöst sätt; den svenska hären lät driva sig tillbaka, först vid *Sävar* och därefter vid *Ratan* (orter i Västerbotten norr om Umeå), samt inskeppade sig åter. Den svenska regeringen vågade nu ej annat än böja sig för kejsar Alexanders fordringar. Allt, vad Sverge efter föregående freder ägde kvar i Finland jämte Åland, samt Västerbotten och Lappmarken öster om Torne och Muonio älvar avträddes genom *freden i Fredrikshamn* den 17 september 1809.

17 sept. 1809

Det danska kriget hade vållat mindre bekymmer och ändades nu lätt. *Freden i Jönköping* 1809 återställde villkoren före kriget. Sedan alltså fientligheterna i Norden upphört, beviljade även kejsar Napoleon *freden i Paris* 1810: där anslöt Sverge sig enligt hans önskan till kontinentalsystemet och lovade alltså stänga sina hamnar för all engelsk handel, dock skulle salt få införas från England. I gengäld återställdes Pommern.

De krig, vari Gustav IV Adolfs oförsiktiga politik kastade Sverge, slutade alltså med hårda förluster och fullständiga eftergifter. Sverge var så förödmjukat, att dess regering hädanefter kände sig nödgad att följa kejsar Napoleons minsta önskan. Detta visade sig på ett märkligt sätt, när fråga blev om åtgärder för den svenska tronföljdens tryggande.

Tronföljarvalen 1809—10. Redan vid riksdagen 1809—10 måste ständerna åt riket utse en tronföljare, ty Karl XIII:s äktenskap med *Charlotta* av Oldenburg var barnlöst. Gustavianerna vid hovet ivrade för val av Gustav IV Adolfs son *Gustav, prinsen av Vasa* († 1877). Adlersparre åter önskade prins Kristian August av Augustenborg, vilken som danske konungens ståthållare gjort sig synnerligen omtyckt i Norge, och denna

nening segrade vid valet 1809. Den förhoppning, som Adlerparre knöt härvid, att prinsen skulle kunna vinna Norge för Sverge, blev dock besviken. Den nye kronprinsen — *Karl August,* om han nu kallade sig — hade blott vistats några månader i sitt nya fädernesland, då han vid besök i Skåne plötsligen bortrycktes genom ett slaganfall, maj 1810. Nu kunde gustavianerna fått vind i seglen, men deras utsikter tillintetgjordes genom de rykten, som kommo i omlopp angående den folkkäre kronprinsens död. Man påstod, att han blivit förgiftad av några ovänner bland gustavianerna, och den lösa misstanken framkallade en sådan harm hos Stockholms lägre befolkning, att gustavianernas främste man riksnarskalken *Axel von Fersen d. y.* (hattchefens son) vid det furstliga iktågets färd genom Stockholm överfolls och ihjälslogs av pöbeln.

Fersenska mordet, som skedde i truppernas åsyn och utan att myndigheterna ingrepo, skrämde gustavianerna men injagade också oro hos alla betänksamma. Man befarade, att den franska kräcktidens värsta ogärningar nu skulle upprepas här. Denna ruktan för person och egendom kom allmänheten att längta efter en kraftig regent, som kunde trygga inre säkerhet samt återställa Sverges yttre anseende. Om prins Gustav kunde ej längre ara tal, men man hyste icke heller förtroende till Adlersparres nye tronkandidat, Karl Augusts broder hertig *Fredrik Kristian av Augustenborg.* Särskilt bland arméns yngre officerare funnos tskilliga, som önskade valet av en fransk marskalk: Bonaparte hade ju blivit Frankrikes kejsare, Murat konung av Neapel; skulle icke någon annan av de berömda franska krigarna kunna bestiga Sverges tron, återföra lugn och ordning samt bringa landet ny ra i samförstånd med den mäktige kejsaren?

En ung tilltagsen löjtnant, *Otto Mörner,* vilken som kurir änts till Paris, började där arbeta för ett sådant val. Han trodde ig finna den lämpligaste tronkandidaten i *marskalk Jean Bernadotte,* furste av Ponte Corvo (i södra Italien). Visserligen var marskalken av ofrälse börd — han var född i staden Pau i Gascogne av borgerliga föräldrar — men han ägde i stället lysande personliga förtjänster. Han hade under revolutionskrigen tjänat ig upp från underordnad ställning, hade därvid vunnit berömmelse både som krigare och som administratör samt förvärvat

anseende genom karaktärens självständighet. Såsom svåger med Napoleons broder konung Josef av Spanien troddes han stå den mäktige kejsaren nära. Unge Mörner tog sig nu för att på eget bevåg hemställa till marskalken, huruvida denne ville mottaga ett eventuellt val. Såväl Bernadotte som kejsaren, med vilken denne meddelade sig, funno anbudet smickrande men alltför osäkert, varför de utläto sig försiktigt. Den svenska regeringen åter fylldes av harm vid underrättelsen om Mörners förmätenhet och höll till en början fast vid Adlersparres kandidat. Emellertid trodde den sig märka, att kejsar Napoleon, vars vänskap nu ivrigt söktes, i grunden önskade Bernadottes val, och då marskalken genom en till Sverge sänd agent började arbeta för sin sak, omstämdes tänkesätten snabbt. Regeringen, som på *riksdagen i Örebro* redan föreslagit ständerna att välja hertigen av Augustenborg, återtog detta förslag samt förordade Bernadotte. Ständerna an-
21 aug. 1810 slöto sig härtill, och enhälligt blev marskalken den 21 aug. 1810 vald till tronföljare. En något senare antagen *successionsordning* förklarade kronan ärftlig bland hans manliga ättlingar.

Sverge och kejsar Napoleon. Huru smickrande än det svenska valet var för Napoleon såsom ett erkännande av hans stora makt, hade det emellertid i grunden ej riktigt behagat honom. Bernadotte var nämligen en självständigare natur än de flesta andra i kejsarens omgivning och skulle kanske ej i sin nya ställning enligt Napoleons önskan först tänka på Frankrikes (d. v. s. dess kejsares) intressen och endast i andra rummet på Sverges egna.

Ganska snart, sedan den nye kronprinsen, vilken nu kallade sig *Karl Johan,* på hösten 1810 anlänt till Sverge, visade det sig, att han tänkte gå sina egna vägar. Kronprins Karl Johan var en härskarnatur, sådan Sverge ej sett sedan Gustav III:s dagar, och hans energiska vilja hade stärkts genom mångårig vana vid höga befälsuppgifter. Han stod tillika i sina kraftigaste år (vid sin ankomst hit var han 47 år gammal), och det var därför naturligt, att han nästan genast blev den verklige regenten, då den av ålder och svag hälsa nedbrutne konungen föga kunde följa regeringsärendena.

Den förut av olyckorna djupt nedböjda svenska nationen rönte en känsla av trygghet och nyvaknat hopp vid medvetandet, att

kraftigare händer gripit regeringstyglarna. Den store skalden *Esaias Tegnér* gav år 1811 uttryck åt denna känsla i sin storslagna patriotiska dikt *Svea;* det *Götiska förbundet,* vars främste män voro hävdatecknaren och filosofen *Erik Gustav Geijer* samt den frejdade gymnasten *Per Henrik Ling,* sökte med förebilder från Nordens forntid väcka folket till fosterländsk stolthet och ny mannakraft. I allmänhet riktade sig de nya förhoppningarna på ett nytt segerrikt krig med Ryssland, därunder man med kejsar Napoleons hjälp hoppades återvinna Finland.

Fig. 167. Esaias Tegnér.

Karl Johan delade ej dessa önskningar. Han medförde hit en vida intimare kännedom om det verkliga läget ute i Europa, än vad de svenska statsmännen i sin undanträngda ställning kunde förvärva. Tillika hade han erfarenhet av de hemliga stämplingar, som oupphörligen bedrevos i Frankrike. Det stod klart för honom, att Napoleons ännu så lysande ställning vilade på en ganska svag grund. Den hänsynslöse härkejsaren hade retat emot sig nästan alla Europas folk, och starka nationella folkrörelser, som yppat sig i Spanien, i Österrike och även inom Preussen, syntes i längden bli svåra att underkuva även för hans krigarlycka. Så länge vänskapen med Alexander av Ryssland bestod, var hans makt obruten, men tecken, att denna vänskap svalnade, saknades icke. Karl Johan var därför besluten att ej helt binda sitt eget och sitt nya fäderneslands öde vid Napoleons

utan försiktigt se tiden an. Rysslands vänskap syntes honom för framtiden vara värdefullare än Frankrikes; om Sverge uppgåve alla tankar på Finland, kunde ett gott förhållande till Ryssland bli varaktigt och ersättning vinnas å annat håll, t. ex. i Norge.

Napoleons egen hållning mot Sverge blev snart avgörande för den svenska politikens riktning. Knappast hade Karl Johan ankommit till sitt nya fädernesland, förrän den franske kejsaren lät Sverge på förödmjukande sätt känna trycket av sin härskarevilja. Kontinentalsystemets bud hade här mycket ofullständigt upprätthållits. En stark smyghandel drevs med England, och över svenska Pommern spriddes engelska varor till fastlandet. För att alldeles avklippa förbindelsen fordrade Napoleon, att Sverge skulle förklara England krig, och regeringen kände sig nödgad ratta sig efter befallningen, år 1811. Engelska styrelsen underrättades emellertid om rätta sammanhanget, varför alla fientligheter uteblevo och smyghandeln fortsattes. Ytterligt retad, lät Napoleon sina trupper besätta Pommern, år 1812.

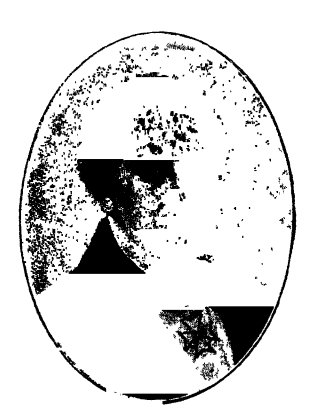

Fig. 168. Erik Gustav Geijer.

1812 års politik. Det franska infallet i Pommern skedde i samma drag, som förhållandet mellan Napoleon och kejsar Alexander blev alltmera spänt. Kom det till brytning dem emellan, skulle antagligen Ryssland förbinda sig med Napoleons oblidkelige fiende England, och då måste det vara gagneligast för Sverge
1812 att förena sig med dem. Karl Johan avslöt därför på vintern 1812 ett förbund med Alexander, vari han tillförsäkrade denne hjälp av svenska trupper, ifall krig med Frankrike utbröte; i gengäld lovade Alexander bistå Sverge att förvärva Norge.

På *riksdagen i Örebro 1812* förmåddes därpå ständerna öka landets försvarsstyrka genom att upprätta *den allmänna beväringen:* varje man i åldern 20—25 år skulle vara skyldig att göra krigstjänst. För att ej den ryssvänliga politiken, som man visste vara föga populär i landet, skulle försvåras genom angrepp i pres-

sen, genomdrev regeringen en ny *tryckfrihetsförordning*. Genom denna överläts åt regeringen *indragningsmakt*, d. v. s. rätt att utan vidare hejda utgivandet av de periodiska skrifter, som syntes skadliga för rikets säkerhet.

Napoleon, som nu brutit med Alexander och med en väldig här tågade mot Ryssland, sökte genom stora löften (bl. a. om Finland) locka Sverge med sig, men Karl Johan avböjde. I stället sammanträffade han, augusti 1812, personligen med Alexander i Åbo: där grundlades mellan de båda furstarna en nära vänskap och stärktes deras avtal för framtiden.

Det visade sig snart, att Karl Johans beräkningar varit riktiga. Trots enskilda framgångar blev Napoleons tåg till Moskva början till hans nederlag. Under återmarschen på vintern, upplöstes den stora franska hären genom nöd och fiendens angrepp, så att blott några spillror nådde tillbaka över tyska gränsen. Då utbröt en allmän rörelse i Europa. Tysklands folk grep under patriotisk hänförelse till vapen mot det franska förtrycket; en koalition mot Napoleon bildades av Ryssland, England och Sverge, till vilka makter under år 1813 Preussen, Österrike, Spanien och Portugal slöto sig. I allmänhet gjorde dessa makter ingen svårighet att bekräfta Rysslands löfte till Sverge om Norges förvärv, ty *Fredrik VI* i Danmark (konung 1808—39) framhärdade med all sin sega envishet i fientlighet mot England och vänskap med Napoleon. Den engelska regeringen lovade Sverge till ersättning för krigsrustningarna även stora subsidier samt ön *Guadeloupe* i Västindien, som under sjökriget tagits från Frankrike.

Napoleons fall. Freden i Kiel. På våren 1813 landsteg Karl Johan med en här om 30,000 man i Pommern. Då voro redan Rysslands och Preussens härar inbegripna i strid med Napoleons trupper på tysk botten. Sedan kejsaren av Österrike slutit sig till de förbundna, opererade deras arméer från tre håll samtidigt mot Napoleon, som stod i Sachsen. En sydarmé (österrikiska och ryska trupper under österrikaren *Schwarzenberg)* anryckte från Böhmen, en västarmé (preussare under den preussiske generalen *Blücher)* från Schlesien och en nordarmé (preussare, ryssar och svenskar under Karl Johans befäl) från trakten av Berlin. Napoleons försök att genom snabba överfall på de särskilda armé-

erna sönderbryta den ring, som långsamt slöt sig kring honom, misslyckades — så besegrade nordarmén hans marskalkar vid *Grossbeeren* och *Dennewitz* (orter söder om Berlin) — och i det
okt. 1813 stora slaget *vid Leipzig,* 16—19 oktober 1813, dukade han under för övermakten. I den vikande fiendens spår ryckte de allierade mot Rhen och bröto vid nyårstiden 1814 in i Frankrike för att alldeles krossa Napoleon. Genom underhandlingar och genialiska krigsrörelser förstod denne ännu några månader hålla sig uppe, men hans krafter voro för underlägsna och, fullständigt besegrad, måste han i april s. å. nedlägga sin krona.

I krigshändelserna på fransk mark deltogo ej svenskarna. Karl Johan ville ej med väpnad hand infalla i sitt gamla fäderneslând; tanken, att han själv kunde vinna Frankrikes tron efter Napoleon, var honom icke främmande — den delades för övrigt till en tid av hans gode vän kejsar Alexander. Avgörande för Karl Johan var emellertid omsorgen att skaffa Sverge den utlovade ersättningen för kriget. Bland de allierades statsmän var särskilt den österrikiske ministern *Metternich* föga vänlig mot Sverge och bemödade sig ivrigt att draga Danmark in i de förbundnas krets. Fredrik VI:s envishet och bristande blick för ställningens allvar hade dittills förhindrat allt närmande, men varje dröjsmål kunde medföra en omkastning, och då skulle löftena till Sverge vara föga värda. Karl Johan skilde sig därför från huvudhären och vände sig plötsligen med svenska och ryska trupper mot Danmark. När hans armé utan egentligt motstånd inträngt i Holstein och hotade de nordligare nejderna, insåg Fredrik VI, att längre kamp var fåfäng, och han slöt därför *freden i Kiel* den 14 janu-
jan. 1814 ari 1814: Norge avträddes till Sverge, och i stället skulle Danmark erhålla Sverges besittningar i Pommern. Därefter ryckte Karl Johan åter mot söder men överskred ej med sin här den franska gränsen. Genom *freden i Paris,* juni 1814, återställdes Frankrikes gamla konungahus *(Bourbonerna)* och riket fick till det mesta åter sina besittningar före revolutionen; Sverge lämnade sålunda ifrån sig Guadeloupe mot en av England utbetalad ersättningssumma av 24 millioner francs. För att ordna förhållandena i Europa, som alldeles rubbats genom revolutionskrigen, skulle på hösten samma år en *kongress* samlas *i Wien.*

Unionen mellan Sverge och Norge. Det gällde för Karl Johan och svenskarna att få Norges ställning till Sverge ordnad före Wienkongressen. Bland Europas furstar och statsmän visade sig nämligen en stark tendens att åtminstone delvis återställa de villkor, som rått före revolutionens omstörtningar (*restaurationspolitik* enligt *legitimitetsgrundsatsen* *). För Karl Johan personligen, som just genom revolutionen vunnit sin upphöjelse, innebar denna tendens en viss fara. Den kunde ock lätt medföra, att Danmarks anspråk på Norge trots avträdelsen i Kiel fingo förfäktare vid den stora kongressen.

Inom Norge kände man ingen synnerlig saknad, när förbindelsen med Danmark löstes. Det långa sjökriget hade faktiskt medfört, att Norge sedan flera år var avspärrat från rikets huvudland, och den nöd, som krigstiden hade vållat, gjorde norrmännen alltmer likgiltiga mot Danmark. Under ståthållarna Kristian August av Augustenborg och prins *Kristian Fredrik* utvecklade sig Norge på egen hand. Ett patriotiskt samfund, *sällskapet för Norges väl,* hade år 1810 börjat livligt arbeta för landets andliga och materiella framåtskridande; en frukt av dess verksamhet blev instiftandet av ett särskilt norskt *universitet i Kristiania* 1811. En och annan norrman, särskilt den inflytelserike greve *Herman Vedel-Jarlsberg,* som stod i förbindelse med Adlersparre, hyste planer på Norges förening med Sverge, men för befolkningens massa voro sådana tänkesätt ännu främmande: en självständigare utveckling av fäderneslandets resurser var allt, vad de ledande bland norrmännen åsyftade. Dessa ledande voro egentligen ämbetsmännen, de norska bönderna befunno sig genom krigets tryck och hårda år i ekonomiskt trångmål samt hyste ringa intresse för politiken.

Vid underrättelsen om Kielfreden började självständighetsvännerna i Norge röra på sig. Att utbyta Danmarks överhöghet mot Sverges behagade icke de mäktiga ämbetsmännen, som helst ville sköta sig på egen hand. De hade tid att träffa sina anstalter, medan Karl Johan och hans här ännu voro bundna av det franska kriget. Den i landet populäre ståthållaren prins Kristian Fredrik gynnade deras planer i hopp att nu bli det självständiga Norges konung och så en gång återförena dess krona med Danmarks,

* Man ville återföra det *legitima* eller lagliga tillståndet i stället för det revolutionära.

till vilken han var närmaste arvinge efter sin kusin Fredrik VI. En *riksförsamling* av ombud för landsbygd och städer sammanträdde *i Eidsvold* (järnbruk i Akershus' amt, norr om Kristiania), april—maj 1814. Den unge sorenskriveren (= lantdomare) *Kristian Magnus Falsen,* som livligt beundrade franska revolutionens grundsatser, tog där jämte professor *Georg Sverdrup* m. fl. ledningen av självständighetspartiet och genomdrev *Norges grundlov* av den 17 maj. Enligt denna skulle Norge vara ett fritt rike

Fig. 169. Riksförsamlingen på Eidsvold.
Efter målning av O. Wergeland.

under en mycket begränsad konungamakt. Till konung utsågs prins Kristian Fredrik.

Att man icke i Sverge kunde nöja sig med detta resultat, var tydligt. På sommaren 1814 inbröt den svenska hären från Bohuslän och Värmland i Norge, medan flottan opererade längs kusten. De norska försvarsanstalterna voro alldeles otillräckliga emot detta anfall, och norrmännens nederlag var givet, om de svenska rörelserna med kraft fortsattes. Men Karl Johan föredrog en snar uppgörelse i godo framför ett krig, som han befarade skulle bli långvarigt. Han beviljade därför i augusti månad norrmännen ett *stillestånd i Moss:* Kristian Fredrik lovade genast nedlägga

sin krona och inkalla ett *storting* (Norges riksdag). Detta skulle genom underhandlingar med Sverge bestämma villkoren för de båda rikenas förening; som grundval för dessa underhandlingar skulle tjäna Norges grundlag av den 17 maj, vilken Sverges konung nu erkände, så vitt som den icke stred mot den åsyftade föreningen; tills full överenskommelse nåtts, fingo svenska trupper kvarstå i landet öster om Glommen.

Till Norges storting på hösten 1814 avfärdade den svenska regeringen kommissarier för att bedriva unionsunderhandlingarna. Norrmännen visade sig vid dessa ytterst måna om att så mycket som möjligt bibehålla sin fria författning orubbad, och i följd av Karl Johans iver efter en snabb uppgörelse gingo svenskarna i det mesta deras önskningar till mötes. I följd härav beslöt stortinget i oktober *Norges förening med Sverge* under samme konung; den 4 november 1814 blev den reviderade grundlagen färdig och **4 nov 1814** Karl XIII vald till *Norges konung.* Därpå utrymde de svenska trupperna Norges område. De viktigaste bestämmelserna i Norges grundlag angående unionen jämte en del tilläggsstadgar (om konunga- och tronföljarval m. m.) sammanfördes i en *riksakt,* vilken år 1815 antogs av Sverges riksdag och Norges storting. Därmed var den nyskapade *unionen mellan Sverge och Norge* definitivt erkänd av bägge rikenas statsmyndigheter.

Huru Europas övriga stater ville ställa sig till förändringarna i Norden alltsedan år 1809, skulle bestämmas på *kongressen i Wien* (hösten 1814—juni 1815). Där uppträdde Ryssland, England, Österrike och Preussen samt även det Bourbonska Frankrike med anspråk att såsom *stormakter** ensamma avgöra Europas öden. Vid den restaurationspolitik, som de delvis följde, saknades ej röster för, att Gustav IV Adolfs ättlingar skulle återinsättas i Sverge, och att Danmark borde återvinna Norge. Den svenska regeringens ställning till kongressen var sålunda rätt ömtålig och blev det än

* Om uttrycket *stormakt* någon gång möter under tidigare skeden, åsyftar det blott, att någon stat varit jämförelsevis stark i förhållande till grannarna. Från år 1814 uppträda Europas *stormakter* (de ovan nämnda samt Italien, efter 1870 Tyska riket i stället för Preussen) som ett europeiskt högsta råd, vilket ofta i hela världsdelens intresse ansett sig befogat att ingripa i de smärre staternas angelägenheter.

mera, då den vägrade lämna Pommern till Danmark, forrän krigsomkostnaderna vid den norska fejden ersatts. Endast genom kejsar Alexanders kraftiga understod blevo dessa angelagenheter tillfredsställande ordnade. Någon tronfoljdsforandring i Sverge kom ej i fråga, unionen med Norge erkandes, svenska Pommern avtraddes mot en summa av 3 ½ millioner preussiska riksdaler till Preussen, som i stallet lamnade hertigdomet Lauenburg till Danmark.

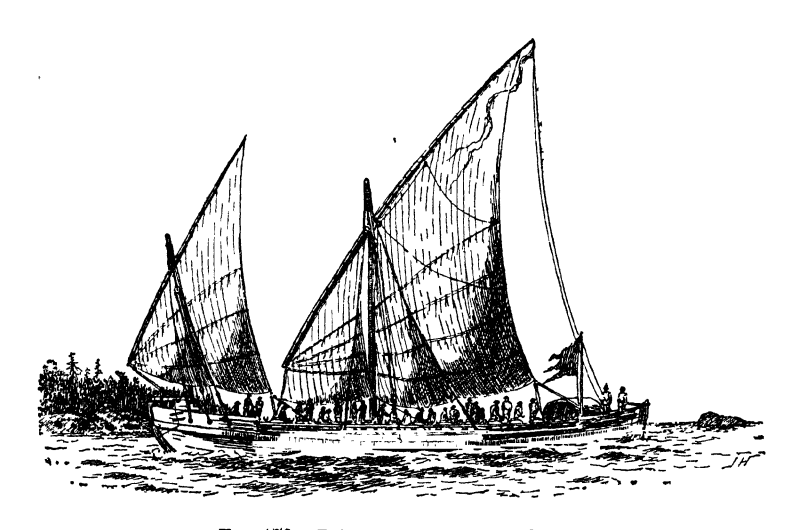

Fig 170 Från svenska skargårdsflottan
Kanonslup från 1700 talet

VIKTIGASTE DATA.

Sverge:	*Danmark -Norge:*	*Övriga Europa.*
1718—20 Ulrika Eleonora.		
1719 Regeringsform Ryska härjningar å svenska kusten.		
1720—51 Fredrik I.		
1720 Regeringsform		
1721 Fred i Nystad		
1723 Riksdagsordning Holsteinska partiet.		1725 Peter den store †. Wienska och Hannoverska allianserna.
1726—27 Horns seger över Holsteinarna.		
1734 Sverges rikes lag.	1730—46 Kristian VI. 1733 Stavnsbåndet	1733—35 Polska successionskriget.

Sverge:	*Danmark-Norge:*	*Övriga Europa:*
738—39 Hattpartiets seger.		1740 Fredrik II konung i Preussen.
739 Vetenskapsakademien.		1741—48 Österrikiska successionskriget.
1743 Tronföljarval. Fred i Åbo.	1746—66 Fredrik V.	
1751—71 Adolf Fredrik.		1755(56)—63 Kolonialkrig. Sjuåriga kriget.
1765 Mössornas seger.	1766—1808 Kristian VII.	
	1767 Bytesfördrag om Holstein och Oldenburg (bekräftat 1773).	
1769—72 Hattar och Mössor växelvis härskande.	1769 Förbund mellan Danmark, Ryssland och Preussen om Sverges statsskick.	
771—92 Gustav III.	1770—72 Struensees välde.	1772 Polens första delning.
772 Statsvälvning. Ny regeringsform.		1774—83 Nordamerikas frihetskrig.
780 Väpnad neutralitet.		1770—80 James Watt uppfinner ångmaskinen.
786 Svenska akademien.	1784—1808 Kronprins Fredrik regent.	Adam Smiths verksamhet.
788—90 Krig med Ryssland.	1788 Stavnsbåndet upphäves.	1789 Franska revolutionens utbrott.
789 Förenings- och Säkerhetsakten.		1792 Revolutionskrigen börja.
792—1809 Gustav IV Adolf.		1799—1814 Napoleon I Frankrikes härskare.
792—96 Förmyndarstyrelse		
808 Krig med Ryssland, Danmark och Frankrike.	1807 Krig med England.	1807 Freden i Tilsit.
809 Statsvälvning. Ny regeringsform.	1808—39 Fredrik VI.	1808 Spaniens resning mot Napoleon.
809—18 Karl XIII.		
810 Riksdagsordning. Tronföljarval.		
812 Tryckfrihetsförordn. Allmänna beväringen.	1811 Kristiania universitet.	1812 Napoleons motgångar i Ryssland.
814 Fred i Kiel. Unionen med Norge.		1813 Slaget vid Leipzig.
815 Riksakten.		1814—15 Wienkongressen.

LITTERATUR.

L. Stavenow. Frihetstiden, dess epoker och kulturliv. 2:dra uppl. Gtbg 1907.
L. Stavenow. Konung Gustav III. Gtbg 1901.
L. Stavenow. Frihetstiden och Gustavianska tiden (del 7—8 av Sverges historia intill det tjugonde seklet). Sthlm 1903.
O. Levertin. Från Gustav III:s dagar. Sthlm 1898.
Lydia Wahlström. Gustavianska studier. Sthlm 1914.
C. Nordensvan. 1808. Sthlm 1908.
S. Clason. Krisen 1808—1809. Sthlm 1909.
S. Clason. Gustaf IV Adolf och den europeiska krisen. Sthlm 1913.
N. Edén. 1809 års revolution. Sthlm 1911.

mera, då den vägrade lämna Pommern till Danmark, förrän krigsomkostnaderna vid den norska fejden ersatts. Endast genom kejsar Alexanders kraftiga understöd blevo dessa angelägenheter tillfredsställande ordnade. Någon tronföljdsförändring i Sverge kom ej i fråga, unionen med Norge erkändes, svenska Pommern avträddes mot en summa av 3 ½ millioner preussiska riksdaler till Preussen, som i stället lämnade hertigdömet Lauenburg till Danmark.

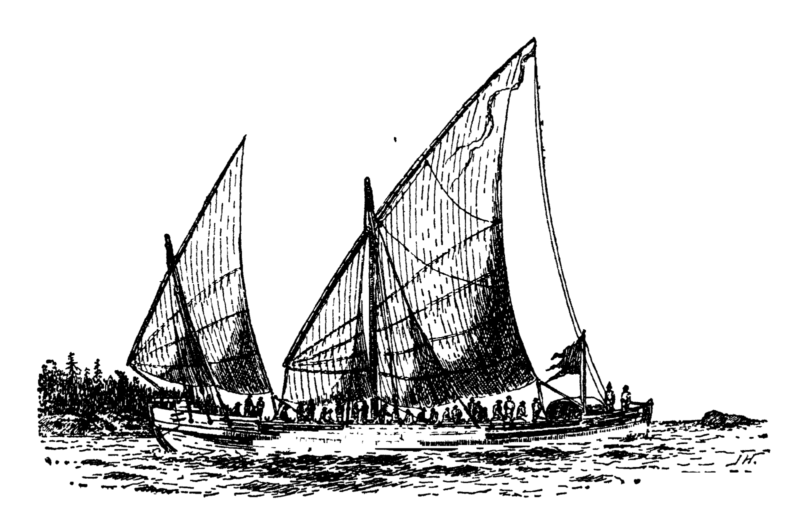

Fig. 170. Från svenska skärgårdsflottan.
Kanonslup från 1700-talet.

VIKTIGASTE DATA.

Sverge:	*Danmark—Norge:*	*Övriga Europa.*
1718—20 Ulrika Eleonora.		
1719 Regeringsform. Ryska härjningar å svenska kusten.		
1720—51 Fredrik I.		
1720 Regeringsform.		
1721 Fred i Nystad.		
1723 Riksdagsordning. Holsteinska partiet.		1725 Peter den store †. Wienska och Hannoverska allianserna.
1726—27 Horns seger över Holsteinarna.		
1734 Sverges rikes lag.	1730—46 Kristian VI. 1733 Stavnsbåndet.	1733—35 Polska successionskriget.

Sverge:	*Danmark-Norge:*	*Övriga Europa:*
1738—39 Hattpartiets seger.		1740 Fredrik II konung Preussen.
1739 Vetenskapsakademien.		1741—48 Österrikiska successionskriget.
1743 Tronföljarval. Fred i Åbo.	1746—66 Fredrik V.	
1751—71 Adolf Fredrik.		1755(56)—63 Kolonialkrig. Sjuåriga kriget.
1765 Mössornas seger.	1766—1808 Kristian VII.	
	1767 Bytesfördrag om Holstein och Oldenburg (bekräftat 1773).	
1769—72 Hattar och Mössor växelvis härskande.	1769 Förbund mellan Danmark, Ryssland och Preussen om Sverges statsskick.	
1771—92 Gustav III.	1770—72 Struensees välde.	1772 Polens första delning.
1772 Statsvälvning. Ny regeringsform.		1774—83 Nordamerikas frihetskrig.
1780 Väpnad neutralitet.		1770—80 James Watt uppfinner ångmaskinen.
1786 Svenska akademien.	1784—1808 Kronprins Fredrik regent.	Adam Smiths verksamhet.
1788—90 Krig med Ryssland.	1788 Stavnsbåndet upphäves.	1789 Franska revolutionens utbrott.
1789 Förenings- och Säkerhetsakten.		1792 Revolutionskrigen börja.
1792—1809 Gustav IV Adolf.		1799—1814 Napoleon I Frankrikes härskare.
1792—96 Förmyndarstyrelse		
1808 Krig med Ryssland, Danmark och Frankrike.	1807 Krig med England.	1807 Freden i Tilsit.
1809 Statsvälvning. Ny regeringsform.	1808—39 Fredrik VI.	1808 Spaniens resning mot Napoleon.
1809—18 Karl XIII.		
1810 Riksdagsordning. Tronföljarval.		
1812 Tryckfrihetsförordn. Allmänna beväringen.	1811 Kristiania universitet.	1812 Napoleons motgångar i Ryssland.
1814 Fred i Kiel. Unionen med Norge.		1813 Slaget vid Leipzig.
1815 Riksakten.		1814—15 Wienkongressen.

LITTERATUR.

L. Stavenow. Frihetstiden, dess epoker och kulturliv. 2:dra uppl. Gtbg 1907.
L. Stavenow. Konung Gustav III. Gtbg 1901.
L. Stavenow. Frihetstiden och Gustavianska tiden (del 7—8 av Sverges historia intill det tjugonde seklet). Sthlm 1903.
O. Levertin. Från Gustav III:s dagar. Sthlm 1898.
Lydia Wahlström. Gustavianska studier. Sthlm 1914.
C. Nordensvan. 1808. Sthlm 1908.
S. Clason. Krisen 1808—1809. Sthlm 1909.
S. Clason. Gustaf IV Adolf och den europeiska krisen. Sthlm 1913.
N. Edén. 1809 års revolution. Sthlm 1911.

pade för frigörelse från yttre tvång. Då Wienkongressen icke tog någon hänsyn till folkens önskningar, kommo dessa *konstitutionella* och *nationella rörelser* att under de närmaste femtio åren skarpt bryta sig mot stormaktspolitikens syften. Ledare vid dessa *liberala* strävanden *(liberalismen)* var i allmänhet den bildade medelklassen: universitetslärare, borgerliga ämbetsmän, större affärsidkare och framstående publicister. Den jordägande adeln utgjorde däremot till det mesta regeringarnas och den bestående ordningens fasta stöd (det *konservativa* elementet). Folkets stora massa åter, bönder och arbetare av olika slag, stodo i regel utanför dessa politiska strider, vilka ej direkt berörde de saker, som mest intresserade dem, nämligen deras ekonomiska villkor.

De nordiska rikena vid år 1815. Bland de nordiska rikena ägde särskilt *Danmark* förutsättningar att livligare beröras av dessa politiska rörelser. Efter Anders Peter Bernstorffs död (1797) och under intrycket av krigens olyckor hade Fredrik VI:s styrelse allt mindre befattat sig med reformer. Konungen regerade landet enväldigt med några förtrogna rådgivares hjälp, om konstitutionellt statsskick var där ingen fråga; konung Fredriks personliga popularitet och den allmänna fattigdomen efter de sista olyckorna vållade ock, att yrkanden därpå länge uteblevo. Däremot hotade ett svårt nationalitetsspörsmål att snart nog tränga sig fram. Efter Kielfreden bestod Danmark, om de fordom norska länderna Färöarna, Island och Grönland lämnas ur räkningen, av det egentliga konungariket Danmark (Jutland och öarna) med rent dansk befolkning, de tyska hertigdömena Holstein och Lauenburg med rent tysk nationalitet samt hertigdömet Slesvig (eller SönderJylland) med blandad dansk och tysk befolkning. I allt torde nu under det danska väldet ha lytt omkring 1,700,000 invånare. Under det att hela den danska monarkin före 1814 räknat 4 gånger så många nordgermaner (danskar och norrmän) som tyskar, voro nu danskarna blott dubbelt så talrika som tyskarna inom densamma. Holstein och Lauenburg hörde med till det *Tyska förbundet,* som 1815 bildades av Tysklands olika stater. När det i många småriken splittrade tyska folket inom kort började arbeta för sin sammanslutning till en nationell helstat, måste denna rörelse lätt gripa omkring sig bland Danmarks tyska undersåtar.

Norge räknade vid 1815 omkring 900,000 invånare av enhetlig nationalitet, om man undantager de fåtaliga finnarna och lapparna längst uppe i norr. Landets hela materiella odling hade svårt lidit av krigsåren, och det skulle krävas mycken omtanke att förbättra den. Vidare måste det norska folket, som så länge varit avstängt från all befattning med statssaker, vänja sig vid den mycket vidsträckta politiska frihet, som författningen av år 1814 infört.

För *Sverge* hade krigstiden 1808—14 bragt mycket stora förluster. Ensamt freden i Fredrikshamn kostade riket över en tredjedel av dess dåvarande område, och därtill kom 1814 Pommerns avträdelse. Någon direkt ersättning för dessa svenska besittningar bragte ej unionen med Norge, då detta rike ju skulle intaga en fullt självständig ställning, men den gav Sverge i stället trygghet för sin långa landgräns i väster. Förlusterna av Finland och Pommern minskade samtidigt faran för konflikter med grannmakterna Ryssland och Preussen, men däremot trängde Ryssland numera genom sitt välde över Ålandsgruppen fram till en hotande närhet av Sverges huvudstad. Det kvarvarande svenska området räknade en befolkning av närmare $2\,^1/_2$ millioner, och denna var fullständigt — även här med undantag för några tusen finnar och lappar i det nordligaste landet — ren från främmande befolkningselement. Landet kunde alltså förbli oberört av det övriga Europas nationalitetsstrider. Icke heller voro skarpa politiska omstörtningar att befara i ett rike med urgammal folkfrihet, helst sedan år 1809 den nära hundraåriga striden mellan konungamakt och

Fig. 172. Fredrik VI av Danmark.

riksdagsvälde fått sin lösning. Men det återstod att göra den nya författningen riktigt tillämpad i överensstämmelse med folkets behov. Arbete härför och omsorger om det allmänna välståndets höjande gåvo Sverges politiska liv dess egendomliga karaktär under större delen av Karl XIV Johans regering.

Av det nuvarande Sverges hela befolkning bodde år 1800 blott omkr. 230,000 inv. i städerna mot 2,120,000 på landsbygden; år 1906 åter räknade städerna nära 1,260,000 inv. och landsbygden ej fullt 4,080,000. Detta visar, att vid 1800-talets början de s. k. stadsnäringarna, industri och handel, i betydelse stodo vida tillbaka för jordbruket, som allestädes i landet med undantag av bergslagerna var huvudnäringen.

Bland de svenska städerna var vid 1800-talets början Stockholm den största med 75,000 inv. Därpå följde Göteborg med knappt 13,000, Karlskrona med 10,000 och Norrköping med 9,000. Malmö, som då ej räknade fullt 4,000 inv., överträffades i storlek jämväl av Gävle, Uppsala, Falun och Uddevalla.

Sverges nya författning. Visa av föregående tiders bittra rön, sökte grundlagstiftarna av år 1809 undvika både ständervälde och kunglig despotism. Styrelsemakten uppdrogs utan inskränkning åt konungen, som alltså "äger allena styra riket". Honom ålåg det att sörja för god lag i landet, att genom sina ämbetsmän upprätthålla ordningen och att tillvarataga rikets intressen gentemot andra makter. För att konungen ej skulle missbruka sin vidsträckta myndighet, måste han avgöra alla regeringsärenden i kretsen av sina rådgivare, *statsråden.* Dessa voro en justitiestatsminister och en utrikesstatsminister, sex statsråd och en hovkansler samt den statssekreterare, som i varje fall föredrog ärendena inom konseljen. Statsråden skulle äga konungens förtroende, ty han valde och avskedade dem fritt, men de voro tillika inför riksens ständer ansvariga för lagligheten och lämpligheten i sina rådslag.

Riksdagen ålåg skyldighet att bevilja de för rikets styrelse nödiga penningemedlen samt att biträda konungen vid lagstiftningen. Riksdagens självständighet och tillbörliga inflytande voro tryggade genom dess rätt att vart femte år sammanträda till lagtima möte * samt oftare, om så behövdes, till urtima. Riksdagen ägde ensam att uppgöra *statsregleringen,* d. v. s. bestämma om statens utgifter samt bevilja därför behövliga skatter (bevillningar);

* Efter år 1844 sammanträdde lagtima riksdag vart tredje år.

konungens förslag härom (statsverkspropositionen) granskades av riksdagens *stats-* och *bevillningsutskott*. Vidare tillkom det riksdagen att granska statsmedlens användning och att genom sitt *konstitutionsutskott* pröva statsrådets verksamhet och, om så behövdes, ställa statsråden till ansvar. Slutligen ägde riksdagen att med konungen stifta och ändra allmänna lagar och grundlagar samt hade i övrigt att till konungen frambära folkets önskningar.

Till skydd för förvaltningens lagbundna arbete stadgades, att domare och de flesta övriga ämbetsmän voro oavsättliga utom efter laga dom. En riksdagens särskilde förtroendeman, *justitieombudsmannen,* bemyndigades att jämte konungens justitiekansler beivra tjänstefel inom förvaltningen. Den säkraste garantin för lagarnas verkliga efterlevnad låg i den fullständiga *tryckfrihet,* som regeringsformen erkände och *tryckfrihetsförordningen av 1812* närmare ordnade. Genom den uppväxande tidningspressen samt talrika skrifter av allmänt innehåll vandes folket att med livligt intresse följa politiken och att alltmera deltaga i allmänna angelägenheter.

Beträffande riksdagen och dess verksamhetsformer upptog *1810 års riksdagsordning* till det mesta de regler, som utvecklats under frihetstiden. De fyra stånden utgjorde fortfarande *riksens ständer,* och de sammansattes, såsom förr varit sed: adeln genom självskrivenhet; prästeståndet delvis genom självskrivenhet (biskoparna), delvis genom val; övriga två stånd helt genom val. Lantmarskalk och talmän utnämndes av konungen. Det mäktiga regerande sekreta utskottet återställdes icke, och de riksdagsutskott, som numera brukades, hade egentligen att bereda ärendena för föredragning hos stånden samt att vid olika meningar sammanjämka dessas beslut; blott för noga bestämda fall ägde utskott verklig beslutanderätt. Likaså försvann varje maktskillnad mellan stånden, och dessa uppträdde nu i alla hänseenden som fullt likställda. För ett riksdagens beslut fordrades minst tre stånds samtycker grundlagsändringar krävde dock alla ståndens bifall samt kunde icke genast utan först vid en följande riksdag slutligt antagas.

Att riksdagsordningens bestämmelser till stor del grundade sig på långvarig politisk erfarenhet, gav naturligtvis alltifrån början stadga och säkerhet åt ständernas arbetssätt. Fördelningen på fyra

beslutande stånd gjorde dock arbetet långsamt. Betänkligare var emellertid, att tvenne av stånden nu med allt mindre rätt kunde göra anspråk på sitt gamla inflytande i rikets allmänna angelägenheter. Prästeståndet företrädde icke längre, som det vid 1700-talets början gjort, landets hela andliga odling. Än svagare var grunden för adelns riksdagsrätt; år 1809 hade den ståndsutjämning, som Gustav III begynt, fullbordats, då ofrälse numera fingo besitta även säterier, och då vid alla ämbetsutnämningar endast förtjänst och skicklighet men ej börd skulle tagas i betraktande. Varken som jordägare eller som ämbetsmannaklass intog adeln framgent någon undantagsställning. I politiskt omdöme och praktisk erfarenhet kunde många ofrälse tävla med adelns främste Det var därför att vänta, att adertonhundratalet — medelklassens tid — ej skulle länge nöja sig med det fordom självklara men nu oberättigade inflytande, som inrymts åt adeln.

Den svensk-norska unionsförfattningen. Unionsavtalen av år 1814 tillkommo under mycken hast och lade ingen säker grund för de båda rikenas förening. De utgingo från den grundsatsen, att Norge skulle utgöra ett självständigt rike vid sidan av Sverge. Unionen var en *realunion,* d. v. s. rikena hade icke blott samme konung utan också vissa gemensamma angelägenheter. Norrmännens ängsliga omtanke om sin självständighet vållade emellertid, att dessa unionella ärenden begränsades så mycket som möjligt, nämligen till gemensamhet i den utrikes politiken. Vid krig och fredsslut samt förbund med främmande makter skulle sålunda båda rikena uppträda som en enhet. I inre frågor däremot voro Sverge och Norge helt oberoende av varandra. Ledningen av de yttre angelägenheterna överlämnades helt och hållet åt Sverge, så att konungen skulle handlägga dem genom den svenske utrikes-statsministern. Denna anordning hindrade naturligtvis full likställighet mellan rikena. Svårigheterna för unionell sämja ökades därigenom, att den norska grundlagen inrymde åt konungen vida mindre inflytande i Norge, än han ägde i Sverge.

Norges statsskick. Under sin brådska att få de båda rikenas förening snart fullbordad hade Karl Johan år 1814 utan viktiga förändringar antagit Norges mycket demokratiska grundlag. Själva styrelsemakten låg även här i konungens händer och skulle ut-

övas under medverkan av ansvariga statsråd: när konungen vistades i Sverge, skulle några av de norska statsråden befinna sig hos honom, medan de övriga bildade regeringen hemma i Norge; i spetsen för denna kunde en svensk eller norsk man ställas som konungens *riksståthållare*. Gent emot representationen, *stortinget,* var emellertid den norska konungamakten betydligt svagare än den svenska. Stortinget, som skulle utses genom samfällda indirekta val, bildade en enda kammare, vilken blott för vissa frågor (lagfrågor) själv delade sig i tvenne avdelningar, *lagtinget* och *odelstinget.* Härigenom blev det lättare att snabbt åvägabringa beslut än vid den svenska ståndsriksdagen. Stortinget hade, liksom riksdagen i Sverge, statsregleringen i sina händer men kunde även i lagstiftningen genomdriva sin vilja mot konungen, då denne blott ägde rätt att någon tid uppskjuta en av stortinget beslutad lags formliga antagande *(suspensivt veto),* medan han i Sverge kunde alldeles förkasta riksdagens lagbeslut *(absolut veto).* Om stortinget ställde misshagliga statsråd till ansvar inför *riksrätten,* ägde det betydande inflytande på dennas tillsättning och kunde framtvinga en fällande dom, vadan riksrätten lätt blev ett verktyg för politiska avsikter.

Karl XIV Johan. Efter Karl XIII:s död år 1818 blev *Karl XIV Johan* (1818—1844), redan länge Sverges verklige regent, också konung till namnet. Klarsyntheten av 1812 års politik erkändes numera allmänt i landet; genom sina under krigstiden ådagalagda förtjänster, som i så hög grad åter höjt Sverges anseende utåt, vidare genom sin nitälskan om rikets bästa samt sin på en gång kraftfulla och behagliga personlighet förvärvade Karl Johan en stark popularitet, som hos den stora allmänheten i det hela varade orubbad till hans död. Allmänt erfor man efter den föregående tidens osäkerhet gagnet av en stark hand vid styrelsen, av en härskare, som, enligt Järtas ord med tanke på den Adlersparreska tiden, lärde "herrar löjtnanter att förbliva löjtnanter". Detta oaktat blev Karl Johan tidvis utsatt för klander och ganska bitter opposition. Denna opposition framkallades delvis av rent politiska orsaker (nedan sid. 387), delvis ock av konungens egenartade personliga ställning. Då Karl Johan aldrig lärde sig använda Sverges språk, förblev han ganska främmande både för 1818—1844

folkets äldre utveckling och för dess nya strävanden, i vilka senare han med sin sydländska livlighet och misstänksamhet lätt anade farliga planer. En med Sverge förtrogen utlänning skall vid Karl Johans hitkomst ha yttrat till honom: "i detta land behövas inga andra försiktighetsmått än att nyttja galoscher". Karl Johan, som kom från det av revolutionens stormar och partiintriger sönderslitna Frankrike, kunde icke rätt fatta svenskarnas lugna lagbundna lynne och upphörde aldrig att frukta för "legitimistiska" stämplingar. Denna misstro bragte honom emellanåt onödiga obehag. Härtill kom, att Karl Johan med Rysslands härskare, Alexander I och dennes broder, den strängt absolutistiske *Nikolaus I,* underhöll en nära vänskap, som bidrog att göra honom ovillig mot alla politiska nyheter. Tyvärr ägde Karl Johan inga mera betydande rådgivare, som kunde öva inverkan på honom. Självständiga naturer såg han ej gärna i sin omgivning: Järta t. ex. lämnade sålunda tidigt all befattning med regeringsärendena. Hans mest betrodda rådgivare åter, såsom utrikesstatsministern *Gustav av Wetterstedt,* justitiestatsministern *Mattias Rosenblad* samt hans hängivne vän och närmaste förtrogne generaladjutanten *Magnus Brahe,* voro själva fostrade i den gustavianska despotismens grundsatser och ägde ingen motståndskraft mot den livlige och befallande konungen.

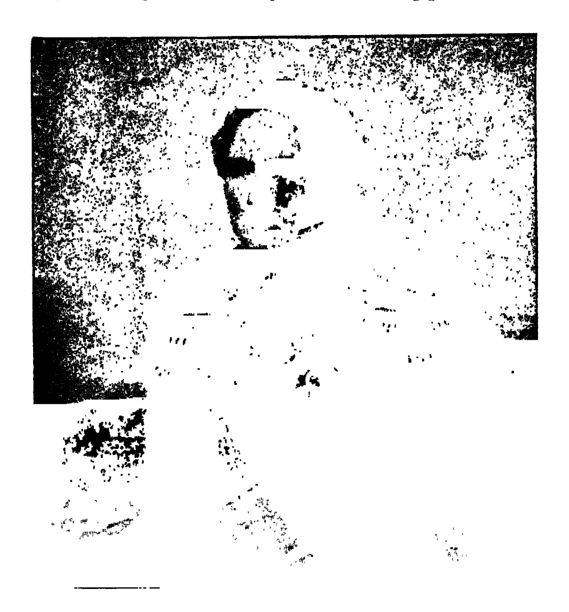

Fig 173 Karl XIV Johan.

Sverges inre utveckling under Karl XIV Johan. Efter fredens återställande krävde de ekonomiska förhållandena inom Sverge

i främsta rummet regeringens och ständernas uppmärksamhet. Krigsåren hade ånyo vållat förvirring. Statsskulden hade stigit betydligt, bankens och riksgäldskontorets sedlar voro utsläppta i så stor massa, att de alldeles mist allmänhetens tillit, allra helst som banken stängts för all silverutväxling. Utrikeshandeln hade visserligen genom smuggleriet under kontinentalsystemets dagar haft rätt goda villkor, men dessa upphörde, när den internationella samfärdseln åter tog fart efter krigets slut, och därför inträdde en handelskris.

För att något lindra svårigheterna vidtog redan riksdagen i Örebro 1812 den mindre hedrande åtgärden att avskriva statens skuld till fordringsägare i fiendeland. Sedan skulden genom denna partiella statsbankrutt blivit förminskad, betalades återstoden av de utländska fordringarna med hjälp av de medel, som vunnos till ersättning för ön Guadeloupe. Huru *myntväsendet* skulle återvinna stadga, var föremål för långa överläggningar, tills man år 1834 skred till en ny myntreglering efter ett förslag, som tidigare gjorts av *Gustav Fredrik Wirsén* samt nu utarbetats av prosten *Fredrik Bogislaus von Schwerin* och gillats av riksdagen. Banken öppnades åter för silverutväxling, varvid dock sedlarna inlöstes ej till namnvärdet utan till deras gängse lägre värde: 1 silverriksdaler (rdr specie) räknades som $2\,^2/_3$ rdr i bankosedlar (rdr banko) och som 4 rdr i riksgäldskontorets sedlar (rdr riksgälds)*.

Under tiden hade betydande åtgärder vidtagits för att göra

---

* Denna reglering ligger till grund för de nuvarande förhållandena. 1855 års myntlag gjorde till myntenhet »en riksdaler riksmynt», vilkens värde var $^1/_4$ rdr specie, vadan den närmast motsvarade den gamla riksgäldsriksdalern. 1873 års myntlag har bibehållit denna enhet men under namnet av *krona*. Sistnämnda lag medförde övergång till *guldmyntfot*, d. v. s. rikets officiellt gällande mynt blev guld (i 20-, 10- och 5-kronestycken), och silver samt koppar skulle allenast brukas som skiljemynt. I den allmänna samfärdseln cirkulerar hos oss mycket litet guld, och betalningar ske vanligen med riksbankssedlar, vilka emellertid vid anfordran skola av riksbanken inlösas med guld. — I samband med övergången till guldmyntfot träffades överenskommelse med Danmark och Norge om likartat myntväsende i dessa länder, vadan samtliga de tre rikenas mynt och sedlar numera kunna obehindrat cirkulera över hela Skandinavien. Under världskriget suspenderades guldutväxlingen.

den inre samfärdseln lättare. Sedan Trollhätte kanal färdigbyggts, skred man genom beslut på 1809—10 års riksdag att genom *Göta kanal* sammanbinda Sverges östra och västra kuster; trots ekonomiska svårigheter bedrevs det storartade verket under upphovsmannen Baltzar von Platens ledning med sådan kraft, att kanalen år 1832 blev fardig. Till denna led knöto sig andra vattenvägar: Trollhätte kanal ombyggdes, och *kanalen vid Södertälje* fullbordades. Då just vid denna tid *ångbåtar* började

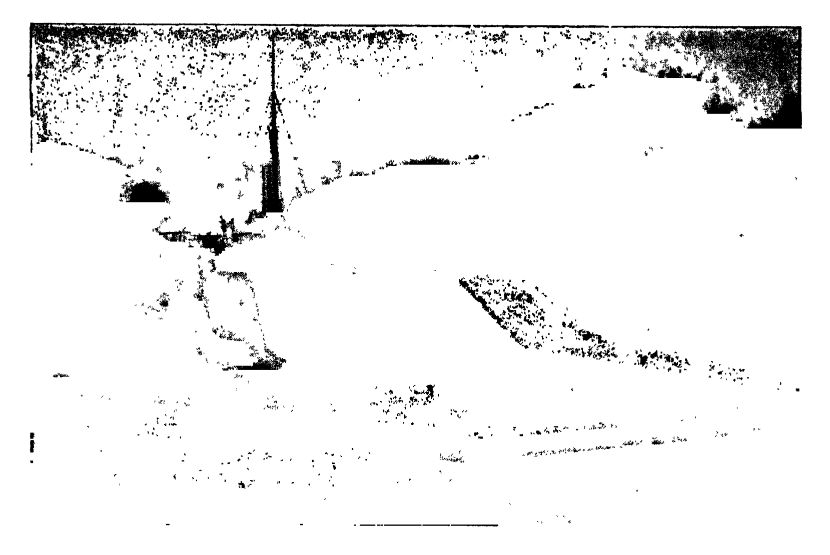

Fig. 174. Bild från Göta kanal.

komma i bruk inom Sverge — den första svenska byggdes år 1818 av engelsmannen *Samuel Owen* —, blevo de nya farlederna inom kort starkt trafikerade. Anlaggandet av *Motala verkstad,* som egentligen var en konstruktions- och reparationsverkstad för Gota kanals behov men senare vidgades till maskinproduktion, skeppsbyggeri m. m., bröt väg för en ny riktning av den svenska metallindustrin. När den store naturforskaren *Jöns Jakob Berzelius* omdanade den kemiska vetenskapen, lade han tillika grunden för den starka kemiska industri, som i senare tid skulle uppblomstra inom landet.

Trots dessa ansatser ägde emellertid ingen starkare utveckling av näringslivet rum. Skråförfattningarna och andra näringsstadgar, som en gång stärkt och reglerat de borgerliga näringarna, verkade numera som återhållande band på all starkare företagsamhet. Inom de vid pass 30 olika hantverksgrenar, som voro ordnade i skrån, fick ingen utöva verksamhet utan att ha genomgått de olika graderna av lärling och gesäll upp till mästare. Härigenom tryggades yrkesskickligheten, men det blev också möj-

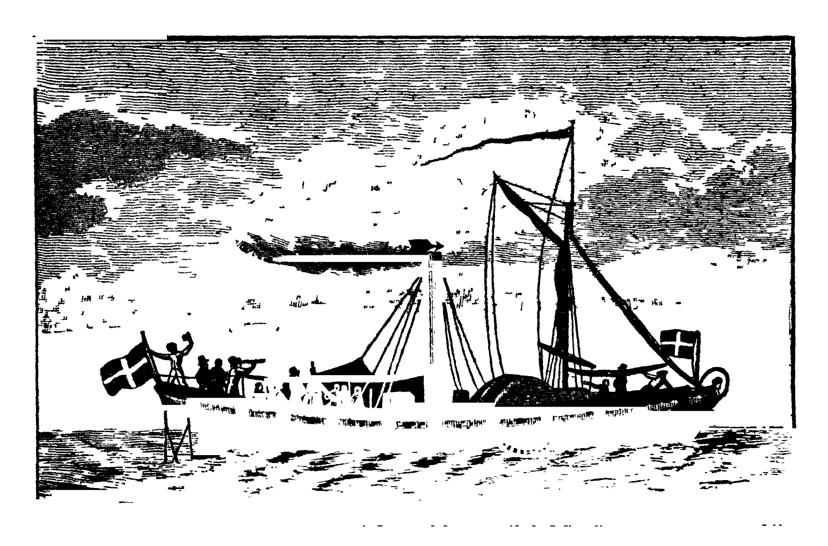

Fig. 175. Gammal hjulångbåt.

ligt för mästarna att vägra upptaga nya yrkesbröder i sin krets; så kunde dugligt folk hindras att komma fram, och tillika hejdades all livligare tävlan inom yrket. För handeln gällde i huvudsak de gamla föreskrifter, som blott tilläto sådan i städerna samt på frimarknader här och där i landsorten. Till detta av lagstiftningen vållade *näringstvång* kommo de svårigheter, som de dåliga samfärdsmedlen orsakade. Det var blott en ringa del av landet, som berördes av de nybyggda vattenvägarna, annars var man hänvisad till landsvägsnätet. Att transportera varor med dragare och fordon blev alldeles för dyrt, och därför måste varorna avyttras i till-

verkningsortens närhet. Under sådana omständigheter kunde ingen tillverkning i stor skala förekomma. Endast järnindustrin hade större omfattning. Då den var vår enda exportindustri, ägnade man den mycken uppmärksamhet, och till dess understöd började

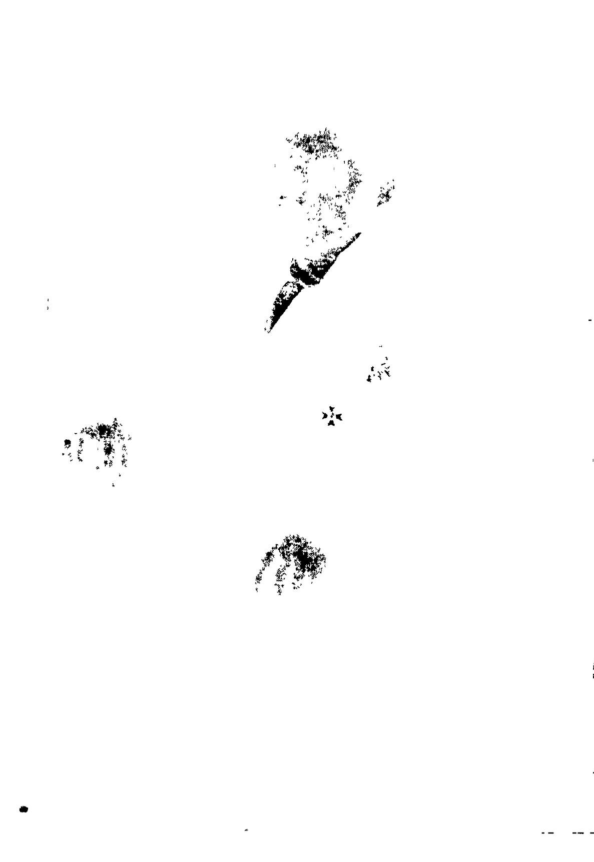

Fig. 176. Jöns Jakob Berzelius.

kronan från år 1823 till ringa pris bortsälja av de stora kronoskogarna. Men efter uppkomsten av de moderna engelska järnverken hade de svenska mist mycket av sin utländska kundkrets. Överhuvud voro de i England och på fastlandet uppväxande indu-

strierna farliga medtävlare för våra näringsidkare, oaktat regeringen sökte skydda dessa genom höga införseltullar.

Landets huvudnäring jordbruket var föremål för mycken omsorg, då skördarnas avkastning ej räckte för behovet av brödsäd och stundom genom missväxt hungersnöd hotade i de avlägsnare landsändarna. För jordbrukets höjande arbetade inom de olika länen *hushållningssällskap,* och enskiftet (nu *laga skifte*) drevs med mycken kraft. Starkare utveckling av jordbruket hindrades dock genom allmogens behärskande svaghet, rusdrycksbegäret, och genom den allmänna okunnigheten, som med misstro betraktade alla nyheter. Här funnos sålunda viktiga fält för en fosterländsk reformverksamhet. Vännerna av sådan riktade tillsvidare sin mesta uppmärksamhet på det politiska området.

Oppositionen mot Karl Johan. Fastlandets reaktionära idéer (ovan sid. 375) gjorde sig märkbara även inom Sverge. Nyromantikens åskådningar begränsades dock här till skönlitteraturen, där *nya skolans* ("Fosforisternas") kamp mot Svenska akademien väckte starkt uppseende, och till det religiösa området; *1819 års psalmbok,* väsentligen utarbetad av *Johan Olov Wallin,* bär sålunda prägel av den nyväckta varmare religiositeten. Däremot sträckte sig reaktionen icke till det svenska statslivet, och inga försök gjordes sålunda att inskränka den fria författningen av år 1809. De stridigheter om vidden av konungens makt och om riksdagens inflytande, som här uppstodo, vållades egentligen därav, att Karl Johans härskarnatur hade svårt att finna sig tillrätta med de fasta gränser, som grundlagarna utstakat för honom. När ständerna ville göra allvar av sin granskningsrätt beträffande statsmedlens användning, utspunno sig redan vid *riksdagen 1823* tvister mellan dem och konungen. På riddarhuset framträdde under ledning av prosten von Schwerin och friherre *Karl Henrik Anckarsvärd* en opposition, som sedan riksdag efter riksdag allt skarpare förfäktade ständernas befogenheter, och som vann anklang även bland de ofrälse stånden, till en början mest bland bönderna. Riktig fart tog denna opposition först efter år 1830.

Julirevolutionen i Frankrike år 1830 gav de liberala strä- **1830**
vandena över hela Europa vind i seglen, och inom Sverge framträdde nu ansatser till en verklig liberal partibildning. Det var just denna tid, som det liberala mönsterlandet England upprördes

av en häftig strid om den stora parlamentsreformen. Även hos oss riktade man nu uppmarksamheten på ståndsriksdagens långsamma arbetssätt och föråldrade sammansattning. Krav framställdes på en genomgripande *representationsreform.* Anckarsvärd och den framstående juristen *Johan Gabriel Richert* utarbetade och bekantgjorde ett förslag till fullstandig omdaning av riksdagen, vilket sedan foljdes av talrika andra. Tillika gjordes skarpa angrepp mot hela regeringens skötsel: man fann statsrådets ledamöter

Fig 177 Politiserande stockholmsborgare.
Kallarscen från Karl XIV Johans tid. Efter teckning av Hjalmar Mörner.

äga för ringa kännedom om rikets behov på olika områden samt darfor vara för litet verksamma att åstadkomma forbattringar. Åtskilliga tidningar — forst *Argus*, från 1830 sarskilt det av *Lars Johan Hierta* grundade *Aftonbladet* — blevo språkrör för dessa yrkanden. Då regeringen tappade humöret och gentemot oppositionspressen gjorde bruk av sin indragningsmakt (ovan sid. 367), ledde detta endast till allt skarpare angrepp. Indragningsmakten var i grunden utan verkan, ty den kunde ej forhindra en tidningsutgivare att under obetydligt förändrad titel fortsatta med sin tid-

ning. Hierta utgav sålunda "Det andra Aftonbladet", "Det tredje, fjärde" o. s. v., allt eftersom hans tidning indrogs. Fejden mot tidningarna, som leddes av hovkansleren *Jakob August von Hartmansdorff,* blev därför fruktlös men medförde i stället, att den politiska pressen vann allt större uppmärksamhet och ökat inflytande. Den kvicke publicisten *Magnus Jakob Crusenstolpes* och andras ytterst elaka anfall mot konungen personligen och mot hans rådgivare — i synnerhet mot Magnus Brahes "kamarilla" * — gagnade knappast den liberala rörelsen, men så mäktig var känslan av vidsträckta reformbehov, att allt flera framstående män slöto sig till oppositionen: så inom prästeståndet Geijer, inom borgarståndet bruksägarna *Tore Petré* och *Jonas Wærn.*

Karl XIV Johan och norrmännen. I Norge hade Karl XIV Johan jämväl att kämpa med oppositionella strömningar, men dessa hade andra orsaker än i Sverge. Den norska författningen behagade icke Karl Johan, som önskade stark och självständig regeringsmakt. I sin iver att fort få unionen till stånd hade han emellertid nöjt sig med den norska grundlagen under förhoppning att norrmännen av tacksamhet mot honom senare skulle medgiva en utsträckning av hans myndighet; särskilt ville han vinna ett absolut veto i lagstiftningsfrågor. De politiskt ledande i Norge, ämbetsmännen, voro emellertid ytterst måna om landets fulla självständighet gentemot Sverge; de befarade, att konungen och den svenska adeln, vars makt och betydelse de i hög grad överdrevo, ville skaffa sig inflytande i Norge och så beröva dem deras förmånliga ställning. Så gjorde de till sin huvuduppgift att förhindra varje väsentlig ändring av grundlagen. De förkastade sålunda alla förslag om absolut veto; de retade konungen genom sitt motstånd att betala Norges andel i den forna dansk-norska statsskulden, vidare genom att avskaffa adelsskapet i Norge och ej minst genom att som landets frihets- och nationaldag fira Eidsvoldsdagen (den 17 maj), icke unionsdagen (den 4 november). Konungens försök att genom sina ståthållare förhindra festerna den 17 maj ledde blott till förvecklingar, som ytterligare stärkte den norska självständighetsandan. Det s. k. "Torveslaget" i Kristi-

* Ordet kamarilla (= sängkammarstyrelse) brukades först i Spanien att beteckna obehörigt inflytande, övat av regentens personliga gunstlingar.

ania 1829 under Baltzar von Platens riksståthållarskap vållade att, ej mera någon svensk nämndes till riksståthållare. Att detta ämbete småningom upphörde, bidrog att försvaga konungens ställning inom Norge och därmed även unionen.

Revolutionsåret 1830 medförde även i Norge ökad politisk livaktighet. Nya tidningar uppstodo. Skalden *Henrik Vergeland* sökte i överdriven nationell iver hävda "norskheten" gentemot det av gammalt övermäktiga danska inflytandet i språk och litteratur. Som han fann de bildade klasserna alltför genomsyrade av dansk bildning, vände han sig till det enligt hans mening sant nationella elementet bönderna och gjorde till sin uppgift att väcka dem till kraftigare verksamhet. Inom kort insattes ock i stortinget så många män av bondeklass — "vadmalsrockar", som de kallades efter sin dräkt — att de där kunde tävla med ämbetsmännen. Ett *bondeparti,* som leddes av skolläraren *Ole Gabriel Ueland,* började i opposition mot regeringen yrka stor sparsamhet med statens medel, inskränkning av ämbetsmännens förmåner och befogenhet samt vidsträckt kommunal självstyrelse. Lagen om *Formandskab,* som genomdrevs 1837, tillförsäkrade också landsbygdens bönder och städernas borgare rätt att genom valda kommunala myndigheter handlägga skol- och fattigvårdsfrågor m. m. Så snart det gällde konungamaktens verkliga eller förmenta anspråk, gjorde ämbetsmän och bönder gemensam sak till den beundrade författningens orubbade upprätthållande.

De liberala strävandena i Europa. Mot 1800-talets mitt blevo över hela Europa de liberala rörelserna allt starkare. De fingo sin styrka mest därigenom, att medelklassen tack vare uppblomstrande industri och handel nådde ökad välmåga och då även krävde större inflytande på de allmänna affärerna. Då regeringarna i allmänhet med stöd av den privilegierade jordägande adeln tillbakavisade sådana anspråk, sökte de liberala ledarna medelst pressen uppkalla till sin hjälp befolkningens lägre klasser, särskilt arbetareklassen, som under dessa storindustrins första tider ofta befann sig i mycket svåra villkor och därför lätt frestades till

våldsamma utbrott. Kraven på konstitutionell styrelse med vidsträckt politisk rösträtt och på nationell frihet voro de reformyrkanden, som lättast vunno massornas anslutning och därför vanligen ställdes främst på de liberala programmen. När *februarirevolutionen i Frankrike* 1848 timat, följde över nästan hela 1848
vår världsdel upplopp och uppror ("marsdagarna"), vilka nödgade regeringarna att för en tid rätta sig efter dessa reformkrav.

Jämte de nämnda politiska programpunkterna framställde liberalismen många andra viktiga yrkanden. Efter upplysningsmännens mönster från 1700-talet begärde dess förkämpar förbättrad folkundervisning, religiös tolerans och strafflagarnas mildrande. På det ekonomiska området yrkade de till den uppblomstrande industrins understöd näringstvångets upphävande, tullarnas avskaffande och samfärdsmedlens förbättring.

Liberalismens seger i Sverge. Oppositionen i Sverge mot Karl XIV Johan var starkast vid *riksdagen 1840—41.* Ständer- 1840-
nas talangfullaste män hade till stor del samlats i dess led, och den behärskade de viktigaste riksdagsutskotten. Oppositionsmännen minskade dock själva sitt anseende genom överdriven skärpa icke blott mot statsråden utan ock mot den gamle konungen själv — det talades rent av om planer att tvinga Karl Johan att abdikera till förmån för den liberalt anlagde kronprinsen *Oskar.* Emellertid genomfördes åtskilliga reformer av stor betydelse. Folkundervisningen ordnades genom beslutet, att i varje socken minst en *folkskola* skulle upprättas, och att ungdomen skulle vara pliktig att besöka skolorna *(skoltvånget)*; den av regeringen år 1842 utfärdade *folkskolestadgan* sörjde för, att detta beslut realiserades. Vidare ändrades regeringens sammansättning genom beslutet om *departementalstyrelse:* de flesta statsråden skulle hädanefter såsom departementschefer stå i spetsen för förvaltningens olika grenar, och i första hand bära ansvaret för, vad inom dem skedde (sid. 397). I samband med denna förändring avskedade konungen flertalet av sina gamla rådgivare och valde nya. Försöken att omdana riksdagen blevo däremot utan resultat: visserligen utarbetade konstitutionsutskottet ett förslag till ny riksdagsordning, men dess delvis från Norge hämtade nyheter vunno ingen anklang bland allmänheten.

Enskilda oppositionsmäns överdrivna våldsamhet medförde ett visst omslag i den allmänna opinionen, så att Karl XIV Johans popularitet under hans sista år var starkare inom både Sverge och Norge än någonsin förut. Emellertid betecknade åren 1840—41 genombrottet för en mera reformvänlig politik. När Karl XIV Jo-
44— han vid 81 års ålder avled år 1844 och hans ende son *Oskar I*
359 (1844—1859) blev de båda rikenas konung, fingo reformerna starkare fart. Konung Oskar hade under sin långa tid som kronprins livligt intresserat sig för tidens frågor och tillträdde regeringen med fast föresats att göra sina riken delaktiga av den starka fredliga utveckling, som nu skönjdes överallt i Europa. Den reformverksamhet, som så begynte, skulle fortgå även under konung Oskars son och efterträdare *Karl XV:s*
59— tid (1859—1872).

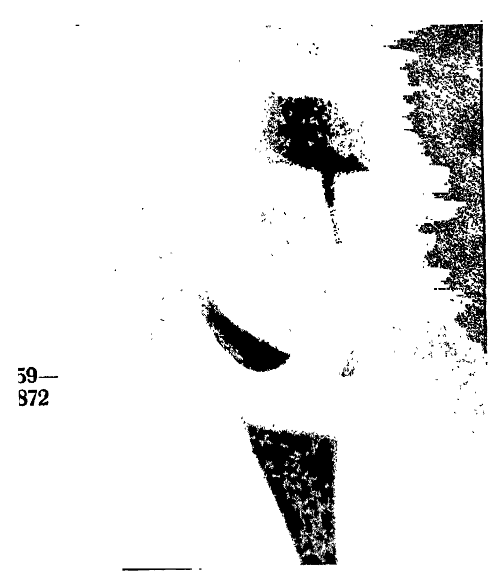

Fig. 178. Oskar I.

872 **Ekonomisk utveckling under Oskar I och Karl XV.** England var vid denna tid hela Europas föregångsland genom sina politiska och humanitära reformer men särskilt genom nyheter inom näringslivet. Tack vare bruket av ångmaskiner hade sedan slutet av 1700-talet en stark engelsk metall- och textilindustri framväxt, vars produkter genom ångbåtar och järnvägar snabbt spriddes över världen. "Arbete är välståndets källa", lärde den engelske nationalekonomen *Adam Smith* († 1790), och den engelska nationen bekände sig med iver till denna lära. Englands handel och industri blevo snart så starka, att de stodo utan medtävlare på världsmarknaden. Då började man, i motsats till merkantilismens krav på statens reglerande verksamhet inom näringslivet, förkunna den s. k. *Manchesterdoktrinen*, att staten

borde avhålla sig från varje inblandning å det ekonomiska området; här borde fältet öppnas fritt för de enskildas verksamhet, alla hindrande skrankor (skråstadgar, importtullar o. dyl.) borttagas, den fria konkurrensen skulle allena bestämma tillverkningens storlek, varupriserna och arbetslönerna. Denna åskådning segrade undan för undan i England, särskilt genom *frihandelns* införande på 1840-talet. Det engelska näringslivets blomstring lockade snart andra stater att söka följa exemplet.

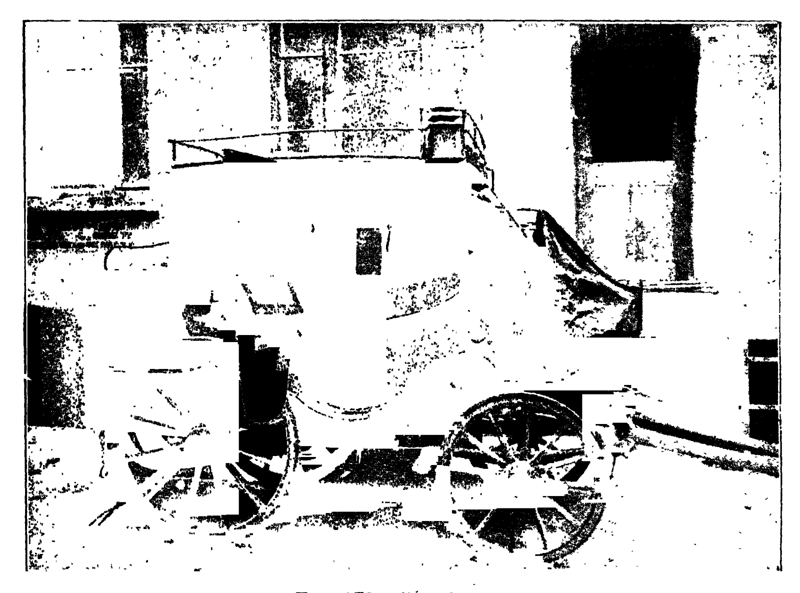

Fig. 179. Postdiligens.

Redan under Karl XIV Johans tid hade den i Sverge bosatte engelske ingenjören *Samuel Owen* genom sin mångsidiga verksamhet riktat svenskarnas uppmärksamhet på Englands ekonomiska uppsving. Konung Oskar I:s regering blev inledningen till en livlig reformperiod inom den allmänna hushållningen. År 1846 upphävdes genom civilministern *O. I. Fåhræus* skråväsendet, och fullständig näringsfrihet genomfördes år 1864. *Industriella anläggningar* av **1864**
olika slag uppväxte runt om i landet. Dessa nya verk skyndade att tillägna sig moderna uppfinningar, varvid de från *Tekniska högskolan* i Stockholm (upprättad 1825) utexaminerade ingenjörerna gjorde

goda tjänster. Epokgörande ej blott för Sverges utan för hela världens ståltillverkning blev den s. k. *Bessemermetoden,* som *först sattes i bruk vid Sandvikens jarnverk i Gästrikland.* Englands växande behov av travaror gav uppsving åt de svenska sågverken, och så uppstod den starka *trävaruindustri,* som inom kort gav en oanad betydelse åt de nordliga, skogbärande landskapen. *Tandstickstillverkningen* i Jonkoping och senare på talrika andra platser medforde en liten men genomgripande revolution i det dagliga livets vanor. Industrins mångfaldiga

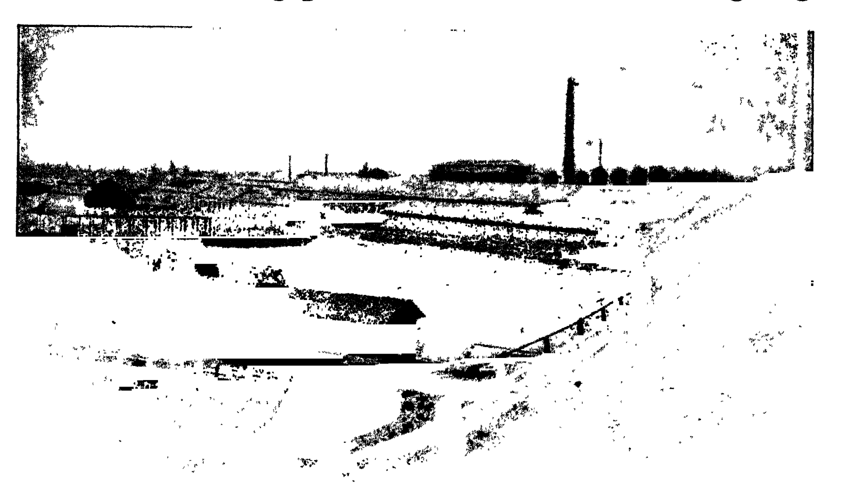

Fig. 180 Domnarvets jarnverk i Dalarna.

produkter kunde lattare än förr avsättas inom landet därför, att även den *inre handeln* frigavs; ute på landsbygden uppväxte talrika handelsbodar, och i dem kunde allmogen forse sig med de varor, som fordom måste hemforas från städerna eller från de stora årliga marknaderna. Samtidigt borjade man under den kraftfulle finansministern *Johan August Gripenstedts* ledning lossa banden för den *utrikes handeln.* De gamla tullarna upphävdes eller nedsattes, och genom en handelstraktat med Frankrike 1865 övergick Sverge bestamt till den moderata frihandelns grundsatser. Att Danmarks regering år 1857 mot en avlösningssumma av omkring 30 miljoner riksdaler, som erlades av de olika

sjömakterna*, *upphävde Sundstullen*, medförde jämväl en länge önskad lindring för Sverges handel. För industrin och handeln var av största betydelse, dels att ett modernt kreditförmedlande *bankväsende* uppkom genom *A. O. Wallenbergs* initiativ, dels att *kommunikationerna* starkt utvecklades. Sverges ångbåtsflotta tillväxte, ehuru något långsamt; nya kanalers byggande, förbättringar inom fyr- och lotsväsendet m. m. befrämjade sjöfarten. Samfärdseln till lands åter undergick en fullständig omgestaltning genom *järnvägsanläggningarna*. Redan 1845 hade greve *A. E. von Rosen* fått rätt att anlägga järnvägar i landets södra delar, men anläggningarna togo fart först sedan 1853—54 års riksdag beslutat bygga de viktigaste järnvägslinjerna med statsmedel. Arbetet å dessa "stambanor" leddes av den energiske översten *Nils Ericson* och bedrevs med sådan iver, att under loppet av tio år över 1,200 kilometer järnvägar (statens och enskilda) fullbordades; den första stambanan — mellan Stockholm och Göteborg — öppnades fullständigt för trafik 1862. Jamsides med järnvägarna byggdes *elektriska telegraflinjer***. Järnvägstrafiken gav *postväsendet* nytt uppsving, då den gamla diligens- och kärrposten nu med vart år i allt större skala kunde ersättas genom järnvägspost. Samtidigt förenklades postportot, och frimärken kommo i bruk.

Fig 181. Johan August Gripenstedt.

Sverges import och export blevo under Oskar I:s femtonåriga regeringstid mer än fordubblade: de vaxte från ett varde av omkring 29 och 33 miljo-

* Sverges del i denna avlösningssumma uppgick till något over 1 1/2 miljon rdr och Norges till omkring 600,000 rdr.

** Den s. k. optiska telegrafen hade redan på 1700-talet inforts, men föll nu ur bruk.

ner vid år 1845 till ett värde av omkring 80 och 78 millioner kronor vid år 1860. Den svenska industrin räknade vid sistnämnda år över 2,000 fabriker med minst 30,000 arbetare och ett årligt tillverkningsvärde av väl 70 millioner kronor. Under de följande åren stegrades dessa siffror ytterligare.

Emellertid medförde den snabba utvecklingen åtskillig osund spekulation, och därav följde gång efter annan farliga kriser inom affärsvärlden.

Reformer av seder och lagar. Det ökade välstånd, som den framväxande materiella blomstringen medförde, fick större stadga därigenom, att svenska folkets gamla nationalsvaghet, dryckenskapslasten, med allt större framgång bekämpades. Tack vare den vältalige nykterhetsvännen *Peter Wieselgren,* den framstående läkaren *Magnus Huss* m. fl. fästes statsmyndigheternas blick skarpare på dryckenskapens moraliska och ekonomiska vådor. Enligt beslut på riksdagen 1853—54 *förbjöds all husbehovsbränning.* Brännvinstillverkningen belades med så hög skatt och sattes tillika under så skarp statskontroll, att den hädanefter endast kunde drivas vid ett fåtal större brännerier*. Samtidigt försvårades brännvinshandeln, så att krogar endast med myndigheternas samtycke fingo upprättas. Den *ökade folkbildningen,* talrika tillfällen att genom läsning (sockenbibliotek, tidningar) vinna ädlare förströelse, än dryckeslagen gåvo, bidrogo kraftigt att motverka superiet. Härav förmärktes snart en minskning i de grova brottens antal.

Denna glädjande förbättring i det moraliska tillståndet sökte de styrande ytterligare främja genom reformer i lagstiftningen. Man införde mera humana straffmetoder: cellfängelser ersatte de forna gemensamhetsfängelserna, och prygelstraffet avskaffades. En *ny strafflag* utfärdades 1864; denna, som huvudsakligen tillkommit genom *J. G. Richerts* arbete, inskränkte i hög grad det förut så vanliga bruket av dödsstraffet.

Under denna tid tog också *kvinnorörelsen* fart väsentligen genom författarinnan *Fredrika Bremers* väckande skrifter. Dess arbete har med framgång riktats på att bereda kvinnan en självständigare ställning och möjlighet att oberoende sörja för sitt

* Mot omkring 170,000 tillverkningsställen inom landet år 1829 funnos år 1861 endast 590.

uppehälle. Bland de tidigaste reformåtgärderna till kvinnans fördel märkes lagbestämmelsen (av år 1845), att syster hädanefter skulle ärva lika lott som broder, ej som förut blott hälften. För övrigt började man nu ägna uppmärksamhet åt den förut nästan fullständigt försummade högre undervisningen för kvinnlig ungdom.

Det svenska statsrådet efter 1840. Den vidsträckta reformverksamheten hade till god del möjliggjorts därigenom, att det svenska statsrådet genom *departementalstyrelsens införande* 1840 vann en mera inflytelserik och ledande ställning än förut. Tidigare hade de allra flesta statsråden haft mycket ringa sakkunskap i de ärenden, som avgjorts inom konseljen, och blott den föredragande statssekreteraren ägde verklig sakkännedom. Men varje statssekreterare hade blott plats i konseljen, när han där föredrog sina ärenden, och så blev det intet sammanhang mellan styrelsens grenar. Genomförandet av konungens beslut kunde också vara rätt osäkert, då de mäktiga kollegierna ägde en ganska självständig ställning. År 1840 bestämdes, att sju av statsråden skulle som *departementschefer* stå i spetsen för var sin förvaltningsgren. De centrala ämbetsverken i huvudstaden och landsorternas myndigheter uppdelades på de olika departementen och ställdes under deras ledning. Varje departementschef skulle förbereda och i konseljen föredraga de ärenden, som hörde till hans departement, samt övervaka, att konungens beslut ordentligt verkställdes av hans underordnade.

Dessa bestämmelser gälla i huvudsak ännu. De sju ursprungliga departementen voro justitiedepartementet (för rättskipningen), utrikes- (för diplomatin och konsulatväsendet), lantförsvars- (för lanthären), sjöförsvars- (för flottan), civil- (för lantstyrelse och samfärdsel), finans- (för skatte- och penningväsendet) och ecklesiastikdepartementet (för kyrkan och undervisningen). År 1900 tillkom ett nytt, jordbruksdepartementet (för lantbrukets behov, statens domäner m. m.). Jämte de åtta departementscheferna finnas tre *konsultativa statsråd*. Sedan 1876 är föreskrivet, att ett av statsråden, departementschef l. konsultativ, skall som *statsminister* stå i spetsen för konungens rådgivare för att främst representera deras allmänna politiska åskådning.

Förändringen av år 1840 gav åt statsrådet ökad sakkunskap samt möjliggjorde större sammanhang och kraft i styrelseåtgärderna. Därför kunde ock medlemmar av statsrådet utöva en så omfattande och gagnerik reformverksamhet, som de förut nämnda O. I. Fåhræus och J. A. Gripenstedt samt senare Louis De Geer gjorde. Den sistnämndes mest kända verk är genomförandet av representationsreformen.

Fig. 182. Louis De Geer.

Representationsreformen av år 1866. Under den starka utvecklingen av landets materiella och andliga odling voro de politiska reformkraven från Karl Johans tid icke glömda, om de ock trängdes något åt sidan. Frågan om en representationsförändring stod alltjämt på dagordningen, vid riksdag efter riksdag bragtes nya förslag, än från regeringens, än från ständernas sida, men då intet vann livligare bifall, slappades i någon mån reformivern. Det beståendes vänner funno ett kraftigt stöd i filosofen *Kristoffer Jakob Boströms* samhällslära, enligt vilken en något reformerad ståndsrepresentation vore bäst lämpad för statens behov. En del obetänksamma steg bidrogo också att göra många ängsliga för förändringen. I synnerhet var detta fallet under det oroliga året 1848, då även Stockholm hade sina “marsdagar“ med planlösa pöbelupplopp, som endast stillades genom truppernas inskridande.

Man gjorde försök att förbättra det bestående genom att i de gamla ståndens krets upptaga förut uteslutna klasser; så blevo genom beslut vid riksdagen 1856—58 icke endast de egentliga

borgarna utan så gott som alla i stad bofasta burgnare personer företrädda i borgarståndet. Men dylika smärre förändringar kunde ej hindra, att övertygelsen om den gamla representationens bristfällighet blev allt mera stadgad. Den allmänna ekonomiska utvecklingen ökade ju alltmera de näringsidkande ofrälse klassernas betydelse. Den ministär, som tillsattes under Oskar I:s sista år med friherre *Louis De Geer* som justitiestatsminister, skred att åter upptaga den segslitna reformfrågan.

Fig. 183. Den sista ståndsriksdagen avblåses.
Efter samtida träsnitt.

De Geer var en för sitt sunda omdöme och sin redbara, självständiga karaktär allmänt aktad statsman. Vid hans sida var Gripenstedt, som alltjämt skötte finansdepartementet, statsrådets främsta kraft. Konung *Karl XV* själv betraktade näppeligen representationsreformen med sympati, men rättfram och folklig som han var, lät han övertyga sig av sina rådgivares bestämda mening och av den allmänna opinionen inom landet.

Först utfärdade regeringen år 1862 de viktiga *lagarna om* 1862
kommunalstyrelse i stad och på land, varigenom en vidsträckt självstyrelse i kommunens angelägenheter (med kommunal- och

kyrkostämma, stadsfullmäktige och landsting) ordnades. På riksdagen 1862—63 fattades därpå beslut om *kyrkomöte;* därmed fylldes ett länge framställt krav på representation för den svenska kyrkan, men därigenom var ock all anledning att bibehålla prästeståndets särskilda riksdagsrätt borttagen.

Slutligen framlade regeringen vid sistnämnda riksdag ett förslag till ny riksdagsordning. Efter livliga strider i pressen kom
-66 detta förslag till avgörande vid *riksdagen 1865—66.* Borgar- och bondestånden voro ivriga anhängare av reformen, prästeståndet var lika bestämt emot, inom adeln var ställningen oviss. Slutligen beslöt adeln efter lång debatt godkänna förslaget, och då prästeståndet nu uppgav sitt motstånd, blev representationsreformen genomförd, dec. 1865. Helt naturligt var det för rikets gamla främsta stånd en mycket påkostande uppoffring att afstå från den representationsrätt, som ridderskapet och adeln ägt, så länge svenska riksmöten funnits till, och ofta med heder utövat. Men med rätta yttrade den siste lantmarskalken, då han för alltid avslutade ståndets sammanträden: "Lagar kunna förändras, rättigheter kunna upphöra, men kvar stå plikterna emot fäderneslandet; och bliva dessa plikter väl uppfyllda, föga bekymrar det den sanna adeln, var uti samhället dess plats ställes."

Riksdagsordningen av den 22 juni 1866, som ännu i huvudsak gäller, var byggd på grundsatsen av allmänna val, men den fasthöll den gamla skillnaden mellan stad och land vid representationen. Riksdagen sammanträder numera varje år d. 15 januari till lagtima möte samt till urtima, när konungen så finner nödigt. Den består av tvenne kamrar, som sinsemellan äro fullständigt likställda och äga veto mot varandras beslut; statsreglerings- och beskattningsfrågor skola dock, vid olika beslut mellan kamrarna, avgöras genom gemensam votering — detta, för att icke riket genom kamrarnas osämja skall riskera att bli utan ordnad inkomst- och utgiftsstat.

Första kammaren avsågs att representera större förmögenhet och mognare erfarenhet. Väljare blevo därför de kommunala förtroendemännen i länens landsting och stadsfullmäktige i de större städerna; valbarheten bands dels vid en ålder av minst 35 år, dels vid en hög census, nämligen antingen fast egendom till minst 80,000 kronors värde eller årlig inkomst av minst 4,000 kronor. Den valde skulle ej åtnjuta arvode. Valet gällde 9 år, och

kammaren förnyades småningom genom fyllnadsval, allt efter som dess ledamöter avgingo. *Andra kammaren* skulle representera befolkningens bredare lager. Valrätt till denna kammare tillkom myndig man, som ägde minst 800 kronors årlig inkomst eller besatt fastighet av minst 1,000 kronors värde eller för längre tid arrenderade fastighet, taxerad till minst 6,000 kr. Census för valbarhet var densamma som för valrätt, men ingen, som var yngre än 25 år, fick väljas. Städer och landsbygd valde i skilda kretsar, varvid städerna fingo jämförelsevis talrikare representanter än landsbygden. Ledamot av denna kammare åtnjuter ett arvode av 1,200 kr. för varje lagtima riksdag. Han väljes för tre års tid, och efter utlupen treårsperiod verkställas över hela landet på en gång nya val till hela kammaren.*

I förhållandet mellan konungamakt och riksdag skedde ingen formlig förändring genom den nya riksdagsordningen. Det var emellertid tydligt, att den nya riksdagen med dess årliga sammanträden och bekvämare arbetsformer skulle bli starkare gentemot regeringen, än den gamla ståndsrepresentationen varit. Därför lades i konungens händer rätt att, när han så fann för gott, upplösa riksdagen och föreskriva om nya val till endera eller båda kamrarna.

* * *

Skandinavismen. Även på Sverges yttre politik märktes under Oskar I:s och Karl XV:s tid liberala inflytelser. De nationella rörelserna från Europas fastland gjorde sig under denna tid i någon mån kända i Norden. Efter krigets slut försvann småningom den gamla bitterhet, som så länge ställt svenskar och danskar fientliga mot varandra. Bägge folken funno sig framgent hänvisade att genom fredlig odling försvara sin plats bland Europas fria nationer, och de kände sig då hava stort skäl att i sämja arbeta tillhopa. Ett närmande begynte först inom den vetenskapliga världen, genom möten mellan Nordens naturforskare samt genom nära förbindelser mellan de båda grannuniversiteten i Lund och Köpenhamn: år 1829 lagerkrönte Tegnér i Lunds domkyrka den store danske skalden *Adam Oehlenschläger* och fällde därvid de bevingade orden "söndringens tid är förbi". Särskilt var man i Danmark mycket ivrig om samförstånd med Sverge för att så

* Om 1909 års förändring av bestämmelserna rörande riksdagens bildande, se nedan sid. 433.

vinna stöd mot den fara, som från Tyskland syntes hota det danska väldet. Oskar I, som ej delade sin faders sympati för Ryssland utan kände sig tillbakastött av kejsar Nikolaus I:s kärva envåldspolitik, såg också gärna dessa strävanden till nordisk vänskap. Efter uppslag från Köpenhamn började på 1840-talet de olika högskolornas lärjungar att gästa varandra under stora *studenttåg*. En stark iver för enighet och vänskap mellan de nordiska folken utbredde sig bland den studerande ungdomen; vad denna önskade och hoppades av framtiden kläddes i ord genom studentskaldernas — *Karl Ploug* i Danmark, *Johan Nybom* och *C. V. A. Strandberg (Talis Qualis)* — eldiga sånger. Styrkan hos *Skandinavismen*, som denna rörelse kallades, sattes på praktiskt prov genom en annan nationalitetsfråga, den holsteinska.

Danmark och Slesvig-Holstein. Fredrik VI i Danmark hade, ehuru tillgiven det enväldiga styrelsesättet, nödgats göra en eftergift åt den nya tidens krav, då han år 1834 upprättade *rådgivande ständer* för rikets huvuddelar, fyra skilda församlingar, nämligen för öarna, för Jutland, för Slesvig och för Holstein. Denna blygsamma början till folkrepresentation väckte ett livligare politiskt intresse, särskilt inom hertigdömena. Deras tyska befolkning ivrade för, att Slesvig och Holstein framgent skulle bilda en enhet, skild från det övriga danska rikets styrelse. Tyskarnas önskningar funno starkt understöd hos *hertigarna av Augustenborg*, som härigenom hoppades åt sig vinna regeringen i hertigdömena. Frågan om den danska tronföljden började nämligen bli brännande. Konung *Kristian VIII* (1839—1848) ägde endast en son, kronprins Fredrik, vars äktenskap varit barnlösa, och alltså syntes Fredrik II:s manliga ättelinje skola utdö med honom. Kongeloven gav arvsrätt även åt kvinnolinjen; dess bestämmelser hade utsträckts till Slesvig men ansågos icke gälla Holstein, där alltså endast manlig arvsföljd skulle tillämpas. Skedde detta, voro Augustenborgarna närmaste arvingar till Holstein; genom att fasthålla satsen om detta lands oupplösliga förbindelse med Slesvig (jfr ovan s. 130) hoppades de vinna även det nordliga hertigdömet. Som skolundervisningen i en stor del av Slesvig ägde rum på tyska språket, utbredde sig tyskt inflytande där starkt (jfr fig. 184). Lärda vid Tysklands universitet understödde i tal och skrift de önskningar, som

deras bröder under Danmarks spira framställde. Så betydande var emellertid ännu omkring år 1840 det danska elementet i Slesvig att genom klok politik detta land säkerligen kunnat lösas från förbindelsen med Holstein och närmare slutas till huvudlandet. Men den danska regeringen saknade blick för rörelsens allvarliga innebörd. I förhoppning att kunna sammanhålla hela riket i lika beroende av konungen *(helstatspolitiken)* vidtog den t. o. m. åtgärder, som än mera knöto hertigdömena samman. Vännerna av en liberal styrelse i Danmark, det *nationalliberala partiet,* som leddes av professor *Monrad,* den eldige vältalaren *Orla Lehman,* o. a., yrkade däremot, att Slesvig skulle förbindas med själva konungariket genom en för båda gemensam frisinnad författning *(Ejderpolitiken).**

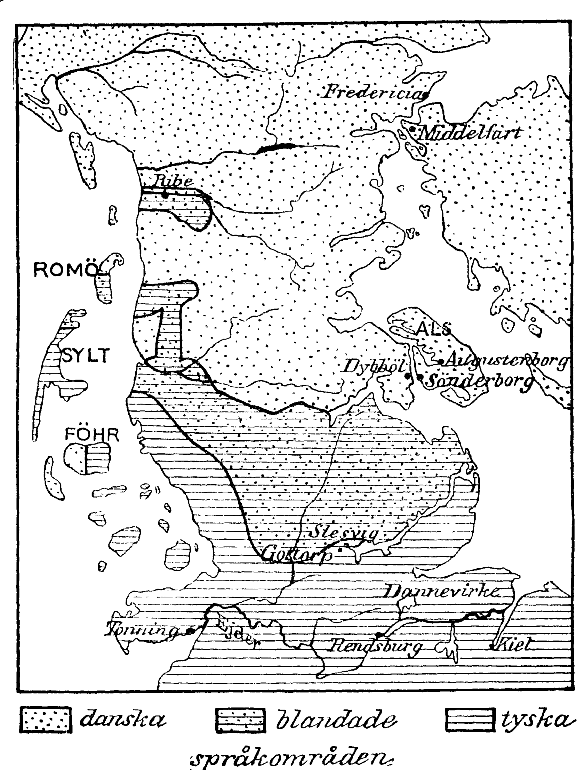

Fig. 184. Danskans och tyskans utbredning i Slesvig vid 1800.

Holsteins uppror 1848—50. Kom så år 1848 *februarirevolutionen* i Frankrike, följd av *marsdagarna* i Tyskland, då folket allestädes reste sig med krav på fria författningar i de särskilda staterna och på hela tyska nationens sammanslutning till ett stort tyskt rike. Under intryck härav krävde tyskarna i Slesvig gemensam författning med

* Av Ejder, Slesvigs gränsflod mot Holstein, vilken sålunda skulle bli sydgräns för den egentliga danska staten.

kommo allvarligare missförstånd. Förhållandet försämrades emellertid under Karl XV:s regering genom de obetänksamma polskvänliga meningsyttringar, som förekommo i Stockholm vid ryska Polens uppror 1863. Följderna härav skulle visa sig, när den dansk-holsteinska striden snart åter utbröt.

Dansk politik under Fredrik VII. Segern över holsteinarna 1850 stärkte det danska folkmedvetandet. De närmaste åren visade en ekonomisk reformpolitik och därtill svarande materiell utveckling, som i det hela liknade företeelserna i Sverge samtidigt (ovan sid. 390 f.). Järnvägar byggdes, ersättningen för Sundstullen lättade betydligt statsskulden, bönderna frigjordes från beroendet av de adliga godsägarna. För krigshären hade under upproret ny grund lagts genom införande av *allmän värnplikt.* Men de ytterst svåra uppgifterna återstodo att förlika den helstatspolitik, som avtalen med stormakterna om Slesvig och Holstein fordrade, med de liberala grundsatserna från år 1848 samt att förmå holsteinarna att foga sig.

Enligt sitt löfte hade Fredrik VII låtit en riksförsamling utarbeta ny grundlag för riket. Denna — *juni-grundlagen* av 1849 — var starkt demokratisk, så att valen till den nyinförda riksdagens båda kamrar (Landstinget och Folketinget) ägde rum med nära nog allmän rösträtt. Efter den ursprungliga avsikten skulle denna lag gälla för Danmark och Slesvig men ej för Holstein. En sådan ordning hindrades dock genom avtalen av 1851—52. Därför återställdes nu hertigdömenas skilda ständerförsamlingar, och grundlagen inskränktes till allenast Danmark. De danska nationalliberala sågo emellertid ogärna, att deras verk, juni-grundlagen, ej kom till full kraft, och samtidigt vägrade hertigdömenas tyskar rent av att rätta sig efter de nya lagarna, ty de ville icke ha något med konungariket att skaffa. Så blev en konstitutionell helstatspolitik omöjlig. Konung Fredrik och hans regering, vars främste man var den nationalliberale *Hall,* började därför vända åter till Ejderpolitiken. De hoppades, att England samt särskilt kejsar Napoleon III, som gjort sig till nationalitetsidéernas målsman, skulle hjälpa dem att bevara det gamla danska landet Slesvig. Även väntade de understöd av Sverge-Norge, ty både Karl XV och hans minister i Köpenhamn greve *Henning Hamilton* voro varma anhängare av

Skandinavismen; konung Karl trodde sig t. o. m. äga utsikt att kunna förena Danmark med sina övriga riken. I förlitande på yttre bistånd förberedde alltså den danska regeringen en ny konstitution, som skulle skilja Slesvig från Holstein samt binda det närmare vid Danmark. Då bortrycktes helt oväntat Fredrik VII av döden, november 1863. Hans efterträdare *Kristian IX* (1863—1906) fick till sin första viktigare regeringsuppgift att utfärda *novemberförfattningen* av 1863, avsedd att gälla konungariket samt Slesvig, medan Holstein skulle intaga självständig ställning under egen författning. Detta var ett farligt steg, ty det stod i bestämd strid mot de europeiska makternas tidigare avtal om konungariket och hertigdömena.

Fig. 185. Otto von Bismarck.
Efter målning av Lehnbach.

Kriget om Slesvig och Holstein 1864. Det danska tronskiftet och novemberförfattningens utfärdande väckte de holsteinska tvistigheterna till nytt liv. Den preussiske ministerpresidenten *Otto von Bismarck* såg gärna ett krig, som kunde pröva Preussens nyorganiserade här och något sysselsätta hans besvärliga inre motståndare; Holstein och Slesvig voro också för Preussen mycket värdefulla besittningar. Bismarck förklarade nu, att den nya författningen innebar en kränkning av makternas avtal åren 1851—52, samt fordrade i samförstånd med Österrike kort och gott, att den skulle återtagas; tills detta skett, förklarade han sig ämna besätta Slesvig. Genom denna förklaring var krig oundvikligt, och mot sin förväntan måste danskarna utkämpa detta allena. Den opålitlige kejsar Napoleon sökte vid denna tid stå väl

med Preussen samt var för övrigt upptagen av andra angelägenheter, varför han ej ville ingripa. England nöjde sig med välvilliga förslag. Karl XV åter önskade livligt hjälpa Danmark, men farhåga för ryskt överfall, om det bleve krig av, nödgade hans rådgivare att bestämt motsätta sig varje aktivt uppträdande; endast en del svenska frivilliga skyndade nu liksom 1848 till Danmark. Gentemot Preussens och Österrikes i antal och beväpning (bakladdningsgevär hade införts i preussiska armén) överlägsna härar kommo de danska trupperna oundvikligen till korta. De vidsträckta befästningarna vid *Dannevirke* (vid Slien) kunde av brist på folk icke hållas utan blevo utrymda, februari 1864. Däremot försvarade danskarna med stor uthållighet skansarna vid *Dybböl* (vid sundet till Als) men drevos i april efter svåra förluster därifrån över till Als. Kort därefter kapitulerade Fredericia, så att fiendens trupper behärskade Jutland till Limfjorden. Sedan Als tagits och fienden börjat vinna framgång även till sjöss, svek modet danskarna helt och hållet. Ett vapenstillestånd ingicks, och
34 i oktober 1864 slöts *freden i Wien:* Danmark avstod Holstein med Lauenburg och Slesvig, så att Kongeå blev dess sydgräns (Ribe med område söder om Kongeå förblev dock danskt).

Mellan de segrande makterna uppstod redan 1866 ett krig, vilket genom Preussens seger gav första uppslaget till det nya Tyska rikets bildande. *Freden i Prag* (1866) tillerkände Preussen de fordom danska landen; i denna fred lovade Preussen emellertid Österrike, att Slesvigs norra område (med rent dansk befolkning) skulle återlämnas till Danmark, i fall dess invånare vid fri omröstning uttalade sig därför. Någon sådan folkomröstning anordnades icke av Preussen, och 1878 enades dess regering med den österrikiska att alldeles upphäva denna bestämmelse. Genom hårt tryck, som först under 1900-talet något mildrades, sökte de preussiska myndigheterna alldeles undantränga det danska folkspråket i dessa nejder.

Sverges inre politik under Oskar II. Kriget 1864 gav dråpslaget åt Skandinavismens politiska drömmar. I Danmark kände man sig besviken i sina förhoppningar om hjälp från grannrikena.

och en viss kyla inträdde mellan Nordens folk. Efter de djärva ungdomliga förhoppningarna om en ny nordisk stormakt utövade Danmarks nederlag och de stora krigshändelserna i Tyskland och Frankrike (åren 1866 samt 1870—71) en förlamande inverkan häruppe. Många började alldeles misströsta om möjligheten för de små folken att bevara sin frihet vid sidan av de starkt väpnade stormakterna. Det syntes därför bäst att avhålla sig från all delaktighet i Europas stora politik. Röster höjdes t. o. m., att alla försvarsåtgärder vore gagnlösa och därför överflödiga. Under intrycket av denna nedslagenhet avhände sig Sverge sin västindiska koloni, S:t Barthélemy; ön, som under senare tider blott kostat penningar utan egentlig avkastning, återlämnades 1878 till Frankrike.

Till denna tryckta stämning bidrog i ganska hög grad det politiska parti, som vid denna tid var mäktigast inom svenska riksdagen. Andra kammarens flertal utgjordes av jordbrukare (mindre godsägare och bönder); dessa sammanslöto sig till ett *lantmannaparti* med huvuduppgift att gynna jordbruksintressena. Lantmannapartiet, som leddes av godsägarna greve *Arvid Posse* och *Emil Key*, hemmansägarna *Karl Ivarsson, Liss Olov Larsson* m. fl., yrkade framförallt borttagandet av de gamla grundskatterna, som, ojämnt fördelade, vilade på jorden; vidare krävde partiet rustnings- och roteringsskyldigheternas avskaffande samt ivrade för största sparsamhet i statens utgifter. Tack vare lantmännens starka gemensamma intressen kunde partiet i omkring 20 års tid tämligen fullständigt behärska Andra kammaren. Som bönderna i allmänhet saknade all blick för utrikespolitiken, voro de mycket ovilliga att tillgodose försvarsväsendets behov. Att trots detta motstånd vårt försvar småningom omdanades och förbättrades, var till stor del konung Oskar II:s förtjänst.

Konung *Oskar II*, som 1872 efterträdde sin broder Karl XV, 187
var av utpräglat fredsvänligt sinnelag. Genom sin kloka hållning 19
förstod han att återställa det goda förhållande till Ryssland och till det nya Tyska riket, som mycket rubbats under hans broders tid. Men Oskar II var också övertygad om, att freden endast kunde bevaras, om vi i mån av våra krafter sökte värja oss, och denna övertygelse delades av nationens främsta män.

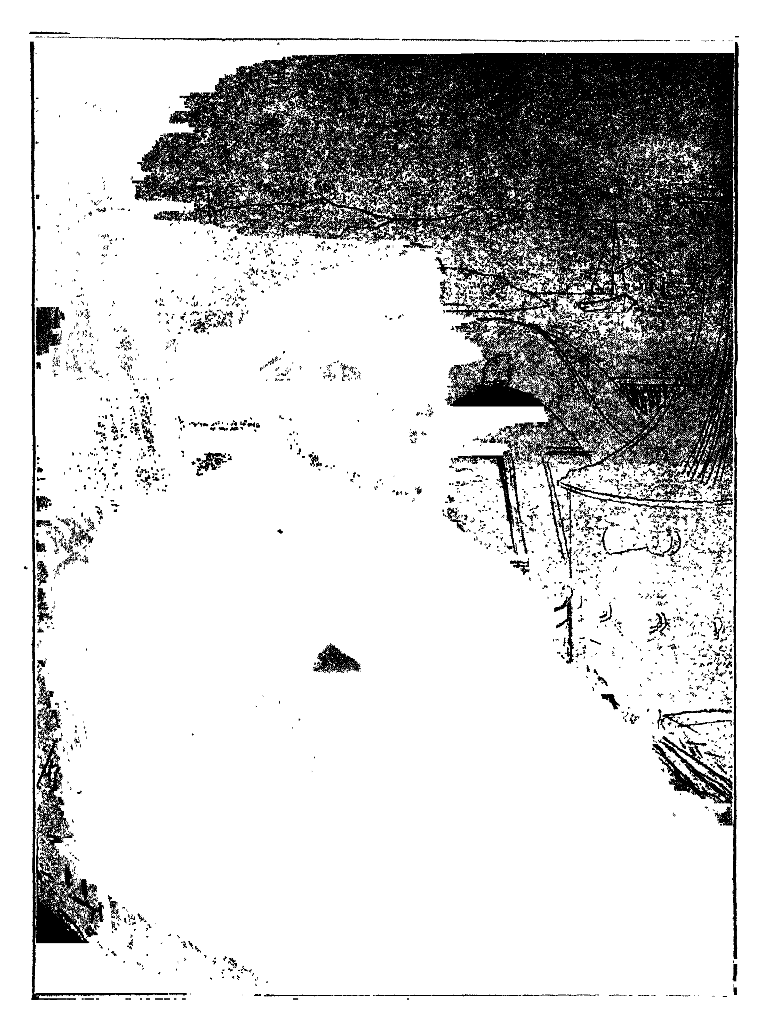

Fig. 186. Konung Oskar II.
Efter etsning av A. Zorn.

Danmarks öde 1864 och de följande stora krigen på fastlandet hade visat, att de gamla fåtaliga yrkeshärarna spelat ut sin roll; en talrik armé, på den allmänna värnpliktens grund och försedd med fullt modern beväpning, samt en örlogsflotta av pansarfartyg,

lämpade för våra kusters karaktär, syntes nödvändiga för landets säkerhet mot angrepp utifrån. Regeringen framställde gång efter annan förslag i sådan riktning; en del mindre yrkanden (särskilt för sjöförsvaret) beviljades, men mot den stora härreformen ställde lantmannapartiet städse som oeftergivligt villkor grundskatternas fullständiga avskrivning. Under 1880-talet började emellertid en mera handlingskraftig anda genomtränga nationen. År 1888 beslöt riksdagen att övergå från frihandelssystemet till *moderat tullskydd* (nedan sid. 420). Vårt näringsliv, som lidit av en lång krisperiod med tryckta priser, reste sig åter, och en stark ekonomisk verksamhet utvecklades ånyo. Då återkom även modet att stärka försvaret. Först lyckades godsägaren *Erik Gustav Boström* som statsminister vid en *urtima riksdag 1892* 18
bryta böndernas motstånd genom att giva dem den begärda grundskatteavskrivningen: han genomdrev nu en utsträckning av beväringens övningstid (till 90 dagar årligen)*. Så öppnades möjlighet för en genomgripande arméreform. Vid *riksdagen 1901* antogs *den allmänna värnplikten* som grund för rikets för- 1ç
svarsväsen. De flesta värnpliktige skola göra tjänst i åtta månader, men vid kavalleriet och fältartilleriet är tjänstetiden ett år. Undan för undan blev också flottan betydligt stärkt.

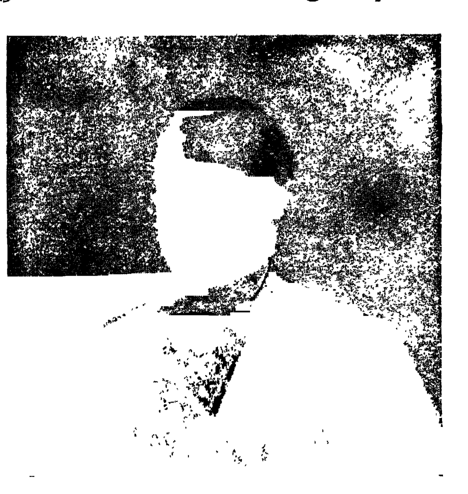

Fig. 187. Erik Gustav Bostrom.

Efter grundskatteavskrivningen försvann det starkaste gemensamma intressebandet för lantmannapartiet. Redan förut hade det splittrats genom striden om tullskyddet, och det fick nu alltmera karaktären av ett allmänt konservativt parti, som ganska väl sam-

* Ett förberedande steg i denna riktning hade tagits 1885, då en del av grundskatterna avskrevs mot en kortare utsträckning av beväringens övningstid.

arbetade med den strängt konservativa Första kammaren. Vid dess sida började nya liberala partibildningar framträda, vilka i främsta rummet riktade sitt arbete på en utsträckning av den politiska rösträtten vid val till Andra kammaren.

Norska vänstern och vetostriden. Jämsides med de inre politiska angelägenheterna tilldrog sig den s. k. *norska frågan* eller *unionstvisterna* stark uppmärksamhet inom vårt land.

Redan under Karl XIV Johans tid framställdes inom Norge åtskilliga yrkanden på detta rikes fulla likställighet med Sverge inom unionen. Man fäste sig då mest vid en del yttre tecken, t. ex. flaggan och konungens titel. År 1844 gav också Oskar I Norge egen handels- och örlogsflagg: den trefärgade norska med unionsmärke i översta inre fyrkanten. Därpå krävde norrmännen, att riksståthållareämbetet, vilket syntes vara ett tecken till underordnad ställning för Norge, skulle upphävas. Stortingets beslut härom år 1859 framkallade harm inom den då samlade svenska riksdagen, vilken å sin sida hos konung Karl XV begärde en fullständig revision av unionsbestämmelserna i samband med ståthållarfrågans lösning. Konung Karl sköt för tillfallet undan den ömtåliga saken; sedan stämningen i båda länderna lugnat sig, blev ståthållarinstitutionen under Oskar II:s första regeringstid upphävd. Vida skarpare än dessa blevo de unionella strider, som den norska vänstern framkallade efter sin fullständiga seger år 1884.

Det gamla norska bondepartiet sammansmälte under den energiske advokaten *Johan Sverdrups* ledning med Norges liberala till ett starkt *vänsterparti.* Vänstern uppställde som sina mål bl. a. allmän politisk rösträtt och fullständigt parlamentarisk styrelse*: "al magt i Norge skal samles i denne sal", yttrade Sverdrup i stortinget. De förut härskande ämbetsmännen bildade ett konservativt *högerparti,* som stödde regeringen mot vänsterns angrepp.

För att åstadkomma en närmare samverkan mellan stortinget och regeringen yrkade vänstern, att regeringens medlemmar

---

* Med parlamentarisk styrelse menar man, att konungen väljer sina ministrar ur det parti, som härskar inom representationen, samt att dessa ministrar faktiskt styra landet, så länge de stödjas av representanternas förtroende.

skulle få deltaga i stortingets förhandlingar, och en grundlagsändring av detta innehåll genomdrevs år 1872. Regeringen och högern befarade, att stortinget härigenom skulle starkt öka sitt inflytande gentemot konungamakten, vilket också var vänsterns avsikt; högern yrkade därför, att som motvikt konungamakten skulle stärkas därigenom, att konungen finge rätt att vid behov upplösa stortinget med påbud om nya val. Detta avvisade emellertid vänstern alldeleles. Då konung Oskar II gång efter annan vägrade sitt samtycke till den av vänstern genomdrivna grundlagsförändringen, uppkom den s. k. *vetostriden.*

Den norska grundlagen nämnde intet uttryckligt om konungens vetorätt i grundlagsfrågor, och därför hade man förut antagit, att denna rätt var absolut. För att bryta konungens motstånd började den härskande stortingsvänstern hävda, att monarken även för dessa frågor, liksom för vanliga lagstiftningsfrågor, allenast ägde suspensivt veto. Nu var valsättet till stortinget synnerligen ägnat att giva ett energiskt parti en förkrossande övermakt. Valen skedde indirekt så, att kommunerna utsågo elektorer, vilka därpå sammanträdde för ett helt amt och på en gång valde amtets alla stortingsmän; hade ett parti vunnit blott en enda elektor mera än motpartiet, tillsatte det följaktligen samtliga stortingsplatser för amtet. Genom sin hänsynslösa agitation lyckades också vänstern tillskansa sig så oskäligt många platser inom stortinget, att den både kunde behärska odelstinget och besätta alla platser i lagtinget med sina medlemmar. Då lagtinget jämte Norges högsta domstol bildade den riksrätt, vilken vid behov skulle döma över statsrådens förvaltning, kunde följaktligen vänstern behärska även riksrätten. När högerregeringen styrkt konungen att alltjämt icke såsom grundlag utfärda det förnyade beslutet om statsrådens ändrade ställning, skred vänstern till att bruka sin övermakt. Regeringens medlemmar anklagades år 1883 för

Fig. 188. Johan Sverdrup.

olagligt förfarande; de ställdes inför riksrätten och dömdes av denna till avsättning. Ehuru rättsproceduren knappast var laglig, förmåddes konung Oskar att bekräfta domen. Därmed var konungamaktens självständighet förlorad, ty ingen regering kunde nu längre hålla sig emot stortingsmajoriteten, och konungen saknade ju möjlighet att genom stortingets upplösning vädja till lan-
884 dets mening. Konung Oskar lät också år 1884 Johan Sverdrup bilda en vänsterministär och sanktionerade kort därefter ett nytt, något förändrat stortingsbeslut om statsrådens deltagande i tingets förhandlingar.

Unionsstriderna på 1890-talet. Med konungamaktens nederlag voro utsikterna för unionens varaktiga bestånd nästan ute. I Norge hade man visserligen gärna njutit av den yttre trygghet, som föreningen med Sverge skänkte, men man ville aldrig inse, att dessa förmåner också borde kräva några uppoffringar från norsk sida. Högern stod i detta hänseende på ungefär samma ståndpunkt som vänstern, såsom ju var att vänta, då ämbetsmännen i högerpartiet till god del voro arvtagare av självständighetsmännen från år 1814.

För att bevara sitt välde inom landet skyndade vänstern efter sin seger att egga norrmännens ömtåliga stolthet genom hänvisning till Norges tillbakasatta ställning inom unionen. Partiet förklarade, att Norges ära och fulla självständighet ej kunde bli tillgodosedda, om icke riket finge en egen utrikesminister och särskild representation i utlandet, oberoende av Sverge. Oaktat man vid unionens tillkomst med full avsikt överlämnat utrikespolitikens ledning åt Sverge, sökte vänstern nu hävda, att Norge hade rätt till dylika särskilda organ, och att deras tillsättande vore en uteslutande norsk angelägenhet, som på intet vis komme broderlandet vid. Såväl norska högern som alla partier inom Sverge betraktade en sådan skilsmässa i den yttre politiken som liktydig med unionens faktiska upplösning, och de motsatte sig därför vänsterns önskningar. Från svenskt håll förklarade man sig emellertid beredd att giva Norge full likställighet: redan förut togos norrmän lika väl som svenskar till sändebud i utlandet, och nu ville man medgiva, att utrikesministern skulle kunna vara norrman, men i gengäld yrkades, att Norge skulle åtaga sig liknande förpliktelser

som Sverge att med hela sin försvarsmakt bidraga till halvöns skyddande.

Då dessa svenska motyrkanden mötte allmänt motstånd i Norge, även från högerns sida, uppstod en skarp spänning mellan båda folken. I Sverge begärde nu Första kammarens starka konservativa majoritet, som leddes av hovmarskalken *Patrik Reutersvärd*, bruksägaren *Kristian Lundeberg* och professorn *Oskar Alin,* en fullständig revision av unionsförfattningen. I hopp, att striden skulle lägga sig, om man allenast vunne tid, tillsatte konung Oskar år 1895 en unonskommitté med uppdrag att utarbeta förslag till nya unionsbestämmelser. Kommitténs arbeten blevo dock utan praktiskt resultati.

Unionsupplösningen. Efter spänningen 1895 började svenskarnas intresse för unionskonflikten slappna av. Viktiga inre angelägenheter såsom utvecklingen av landets ekonomiska resurser, försvarsreformen, rösträttsutsträckningen och den allt skarpare sociala striden togo uppmärksamheten i anspråk. Man ville också gärna tro, att försonlighet och tillmötesgående från Sverges sida skulle lugna det norska folket. Därför gjordes intet starkare svenskt motstånd, när norska vänstern år 1899 genomdrev, att unionsmärket borttogs ur Norges handelsflagga.

I Norge var emellertid stämningen allt annat än försonlig. Vänstern hade genom sitt tal om Norges kränkta rätt så uppjagat opinionen, att högern ej längre dristade mycket opponera sig mot kravet på egen utrikesstyrelse. De norska ledarna vågade likväl ej ännu göra allvar av sitt påstående, att Norge mycket väl kunde utan Sverges samtycke upprätta särskilda beskickningar och skaffa sig egen utrikesminister; de fruktade nämligen, att Sverge i så fall skulle med vapenmakt söka hävda halvöns yttre enhet. För att kunna "taga saken i sin egen hand" genomdrev vänstern år 1901, att en rad av *gränsfästningar* byggdes mot Sverge.

Besjälad av önskan att visa norrmännen sin goda vilja och sålunda avväpna deras misstro, inlät sig år 1902 den svenska regeringen, vars ledande män voro Boström och utrikesministern *Alfred Lagerheim*, på underhandlingar med den norska regeringen om tillsättandet av särskilda handelskonsuler för Norge. Underhandlingarna blevo långvariga och strandade slutligen i februari 1905, **190**

då svenskarna i unionens intresse måste fordra, att utrikesministern skulle äga viss kontrollrätt över de speciella norska konsulerna, en fordran, som norrmännen avvisade. I Norge enades nu de olika partierna under ledning av skeppsredaren *Kristian Michelsen*, vilken trädde i spetsen för regeringen, att driva striden till full brytning av unionen. Därvid räknade man på, att svenskarna ej skulle vilja med vapenmakt upprätthålla rikenas förening. I maj s. å. beslöt stortinget upprättandet av eget norskt konsulatväsende utan hänsyn till Sverge. Mot denna konsulatlag inlade konung Oskar sitt veto, varpå den norska regeringen anhöll om avsked. Då tydligtvis ingen i Norge skulle våga bilda ny regering och därmed utsätta sig för den säkra risken av riksrättsdom, vägrade konung Oskar för tillfället att bevilja avskedsansökningarna. Utan att akta på konungens grundlagsenliga rätt att ensam nämna och avskeda ämbetsmän anmälde nu de norska statsråden den 6 juni till stortinget, att de nedlagt sina ämbeten. Härpå förklarade stortinget den 7 juni 1905, att "den konstitutionella konungamakten upphört att fungera", varför stortinget bemyndigade de avgående statsråden att tillsvidare med full kunglig makt sköta styrelsen. Detta var en ren avsättningsåtgärd mot konung Oskar, ehuru norrmännen inför Europas ögon sökte maskera den genom påståendet, att konungen själv brutit grundlagen, då han avböjde konsulatlagen och vägrade att bevilja statsrådens avskedsansökan. Under allt detta hade man starkt rustat i Norge.

I Sverge var man ense i harm över norrmännens handlingssätt, men meningarna voro delade om, vad nu borde åtgöras. Somliga ansågo unionen vara så viktig för hela Nordens säkerhet, att den borde hävdas även mot norska folkets vilja; andra åter höllo för bäst, att det norska folket finge sköta sig efter eget behag. En *urtima riksdag* sammankallades till Stockholm i juni, och denna lyckades sammanjämka åsikterna. Riksdagen förklarade sig icke godkänna den norska åsikten, att unionen redan vore upphävd, ty därför krävdes båda rikenas samtycke. Om emellertid det norska folket genom allmän omröstning angåve sin önskan att upplösa föreningen, vore man i Sverge villig att underhandla med Norge om unionens upplösning samt att samtycka därtill på vissa villkor. — För att genomföra detta beslut bildades

efter riksdagens åtskiljande en ny regering, i vilken de olika partiernas främsta män inträdde; statsminister blev Kristian Lundeberg.

Den norska regeringen och stortinget funno det nu nödvändigt att rätta sig efter Sverges önskningar. En folkomröstning verkställdes, vilken, som det var att vänta, uttalade sig för unionens upplösning. Därpå sammanträdde svenska och norska kommissarier i Karlstad och åvägabragte efter en tids underhandlingar *Karlstadskonventionen* av den 23 september, genom vilken sättet för unionsavtalets hävande fastställdes. Norrmännen nödgades taga bort sina gränsfästningar, och närmaste trakten å ömse sidor om riksgränsens sydligaste del skulle utgöra en "neutral zon", inom vilken inga militära åtgärder finge företagas. Tillika fastställdes rätt för de svenska lapparna att en viss tid av året flytta över på norskt område, varjämte de nordsvenska järngruvornas malmutförsel över den norska hamnen Narvik tryggades. Det avtalades även, att framtida tvister rikena emellan i allmänhet skulle slitas genom skiljedom.

Sedan dessa bestämmelser, som i huvudsak överensstämde med de svenska villkoren, blivit godkända såväl av en nyinkallad urtima riksdag som av stortinget, undertecknades den 26 oktober **26**
i Stockholm den akt, varigenom *unionen upplöstes.* Normännen **ber**
valde härefter till sin konung en dansk prins, konung Fredrik VIII:s yngre son, vilken i Norge kallar sig *Håkan VII.*

Den politiska striden i Danmark efter 1866. Danmarks konstitution undergick efter det tyska krigets slut en ny förändring. Novemberförfattningen var nu obrukbar, och man återvände till grundlagen av år 1849. Denna reviderades i viktiga punkter och antogs slutligen år 1866. Enligt denna bestod den danska riksdagen alltjämt av landsting och folketing, men vid valen till det förra hade landets rikaste klasser avgörandet, medan allmän rösträtt gällde vid folketingsvalen. Så fick landstinget en starkt aristokratisk prägel, medan folketinget alltmera demokratiserades. — Det gamla nationalliberala partiet, som burit ansvaret för den holsteinska politiken, var genom krigets olyckor alldeles upplöst; nu strävade å ena sidan godsägare och ämbetsmän, *högern,* å andra sidan de s. k. bondevännerna eller *vänstern* efter makten.

Högern behärskade fullständigt landstinget, vänstern vann med varje nytt val ökat inflytande i folketinget. När vänstern motsatte sig större försvarsutgifter samt krävde en parlamentarisk styrelse, där folketingets mening skulle vara den avgörande, uppkom skarp motsättning mellan de båda tingen. Godsägaren *Estrup* bildade år 1875 en högerministär och sökte under en tid av nitton år regera landet med stöd av landstinget. När folketinget år 1877 för att göra hans styrelse omöjlig icke antog *finanslagen* (lagen om statsregleringen för följande år), utfärdade ministären en s. k. *provisorisk finanslag* samt nyttjade från år 1885 detta förfaringssätt upprepade gånger för att oberoende av vänsterns opposition ordna statshushållningen. Då Estrups styrelse saknade förmågan att genom nya uppslag vinna opinionen, blev denna konflikt en bitter och steril maktstrid, varunder vänsterns åskådningar vunno allt vidsträcktare spridning bland medelklassen, samtidigt som socialdemokratin organiserade Köpenhamns arbetare till kamp på vänsterns sida. Efter Estrups avgång 1894 sökte konung Kristian IX till en början förmå partierna till samarbete. Då detta visade sig omöjligt, tillkallade han år 1901 en ministär av vänstermän. Härmed blev författningskonflikten avslutad. — Den gamle konung Kristian, som genom klok familjepolitik blivit befryndad med ett flertal av Europas förnämsta furstehus, dog år 1906. Hans son och efterträdare *Fredrik VIII* († 1912) lade sig vinn om att förbättra Danmarks förhållande till Tyska riket. Under den nu regerande konungen *Kristian X* undergick Danmarks grundlag 1915 en ny revision i demokratisk riktning.

Storindustriell utveckling inom Sverge. Den snabba materiella utveckling, som för Sverge tog sin början under Oskar I:s regering, följdes av en viss avmattning mot 1860-talets slut genom upprepade dåliga skördar och därav vållad nöd (1866—69). Omkring 1870 efter de tyska krigens slut inträdde åter en mycket gynnsam tid på världsmarknaden, då kapitalister med stor energi kastade sig på nya industriella företag och vidsträckta handelsspekulationer. Det nyskapade Tyska riket gick i spetsen för denna utveckling, och Sverge rönte starkt intryck av densamma. Efter 1870 har sålunda en verklig storindustri börjat uppväxa inom vårt land. Huru kraftig denna förändring varit, framgår därav, att år 1870 av landets 4,170,000 invånare nära 72 procent levde av jordbruk och blott 20 procent av industri, handel och

samfärdsel, medan år 1900 av dess 5,140,000 invånare knappt 54 procent voro jordbruksbefolkning men nära 40 procent livnärde sig av industri, handel och samfärdsel. De inom Sverge årligen tillverkade varornas värde steg oupphörligt, så att våra fabrikers tillverkningsvärde för år 1905 uppskattades till 1,205 miljoner kronor. En vacker uppvisning av sina resultat gjorde den svenska industrin vid den stora konst- och industriutställning, vilken år 1897 i samband med Oskar II:s tjugufemsårsjubileum såsom konung anordnades i Stockholm. — Jämsides med industrin gin-

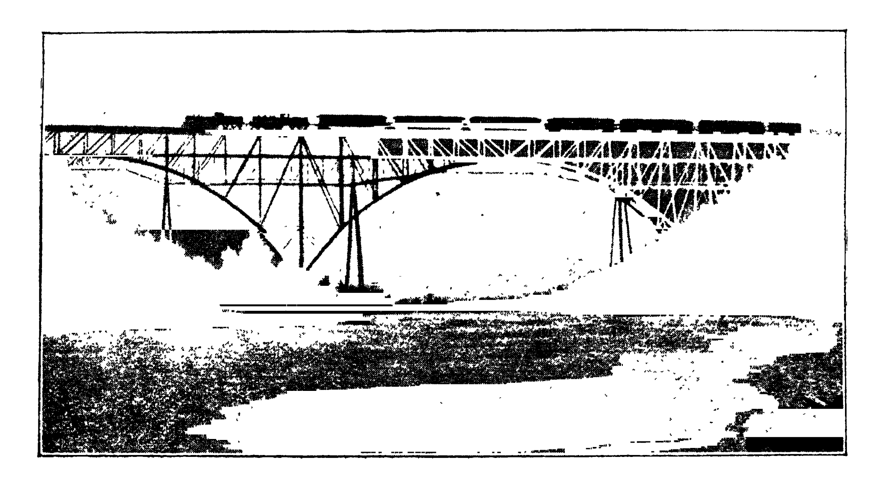

Fig. 189. Järnvägsbro över Ångermanälven vid Forsmo.

go lantmannanäringarna framåt genom förbättrade bruknings-metoder, införande av nya redskap och maskiner, kreatursstammens förädling och välordnad mejerirörelse.

Gynnsam för industriella och kommersiella företag var kommunikationernas fortsatta snabba utveckling. Genom fullbordandet av de norrländska statsbanorna till Tornedalen och förbi Gällivare över Lapplands fjällbygd till Ofotén sattes de avlägsnaste nordliga bygderna i snabb förbindelse med landets övriga delar. Hela Sverges järnvägsnät (stats- och enskilda banor) räknade år 1905 en väglängd av över 13,000 km.* *Telefonen,*

* År 1920 steg siffran till över 15,000 km. — År 1897 ägde Sverge 20,5 km. järnväg för vart 10,000-tal invånare. Schweiz, som i detta hän-

som vid år 1880 började införas i landet, har här vunnit en enastående utveckling och blivit en av de viktigaste hävstängerna för samfärdseln.

Emellertid har denna mångsidiga utveckling icke varit alldeles lugn och ostörd. Storindustrin och handeln hava, gynnade av de förbättrade samfärdsmedlen, omspänt hela jordklotet samt skapat en ekonomisk internationalism. Därav följer, att de särskilda ländernas näringsliv ömsesidigt starkt påverka varandra, samt att större ekonomiska rubbningar inom ett land lätt sträcka sina följder vida omkring. Framförallt hava alla kulturländers näringsliv blivit mera beroende av den allmänna växlingen av goda tider (stigande konjunktur) och dåliga tider (fallande konjunktur). Efter det korta uppsvinget under 1870-talets första år följde snart en fallande konjunktur, som blev märkbar överallt genom hämmad avsättning och sjunkande priser samt gav anledning till våldsamma lokala kriser. Detta tryckta läge fortvarade till omkring 1890, då en livligare verksamhet med stigande priser åter begynte. Inom olika länder sökte man emellertid ivrigt botemedel mot de dåliga tiderna, och så framträdde (först inom Tyska riket) krav på återgång från frihandeln till tullskydd (protektionism), då man menade, att främmande konkurrens ägde huvudskulden till de tryckta prisen. Dylika yrkanden på nya skyddstullar gjordes från början av 1880-talet med stigande kraft även i Sverge. Vid flera riksdagar streds häftigt mellan frihandlare och protektionister; de senare vunno år 1888 övervikt inom riksdagen samt genomförde då ett moderat tullsystem, som under de följande åren yttermera befästes.

Sverges unga storindustri har dessutom haft och har alltjämt att kämpa med betydande svårigheter, som vållas av landets naturliga förhållanden. Den största av dessa är bristen på stenkol, som krävas för ångmaskinernas drift. I stor utsträckning har man börjat inom industrin använda elektrisk kraft, för vilken flodernas stora vattenfall äro utmärkta kraftkällor, men detta har ofta vållat mycket kostbara anläggningar. De svenska industrialstren bli gärna dyra samt följaktligen svårsålda.

seende kom vårt land närmast, ägde då allenast 12, Danmark 11,1 och Frankrike 10,8 km. pr 10,000 invånare. Det är givet, att en så betydande utveckling i vårt vidsträckta och mestadels svagt befolkade land icke kunnat ske utan stora finansiella offer.

Verkligen storartad utveckling på svensk mark har i närvarande tid, om man bortser från vissa specialtillverkningar (som fabrikationen av separatorer, telefonapparater och tändstickor), endast trävaruindustrin nått. Tack vare i det hela gynnsamma yttre betingelser är Sverge ett av världens främsta länder inom denna gren. En ytterst viktig framtidsfråga är den, huruvida de väldiga lappländska malmtillgångarna (vid Gällivare, Kirunavaara m. fl. orter) skola kunna användas för en lönande inhemsk metallindustri, driven i stor skala; bristen på lämplig och billig drivkraft har hittills vållat, att järnmalmen från de norrländska fälten mest brutits för export i oförädlat skick.

Arbetarestammens starka ökning har gjort de s. k. sociala frågorna, d. v. s. framförallt frågorna om kroppsarbetarnas förbättrade ställning, brännande. De talrika arbetarna hava ej längre som förr velat vara hänvisade till industriledarnas patriarkaliska styrelsesätt utan strävat efter större självständighet och ökade förmåner. Redan kring mitten av 1800-talet började sammanslutningen till *arbetareföreningar,* vilka mest syftade till förädlande nöjen samt till ett visst understöd åt sjuka och åldringar. Sedan 1880-talet organiserade *fackföreningarna* de särskilda yrkenas arbetare i starka förbund, som runt hela landet stodo i förbindelse med varandra, och vars medlemmar genom penningebidrag understödde varandra, när det gällde att genom arbetets nedläggande, *strejker,* framtvinga löneförmåner o. dyl. av arbetsgivarna. Härigenom tvingades arbetsgivarna å sin sida till liknande sammanslutningar och kampmetoder (rörelsens inställande, *lock-out).* Vid dessa arbetsstrider förbisågo mången gång bägge parterna till gemensam skada varandras berättigade intressen. Emellertid föranleddes regering och riksdag att ägna stigande uppmärksamhet åt sådana sociala spörsmål, som genom lagstiftningen kunde tillgodoses, exempelvis skydd mot fara i arbetet, inskränkning av kvinnors och barns arbetstid, ålderdoms- och sjukdomsförsäkring, medling i arbetstvister.

Inom Norge och Danmark hava mestadels samma företeelser på den materiella odlingens område visat sig som hos oss. Den industriella utvecklingen i Norge har dock varit jämförelsevis mindre betydande, tills på sista tiden vattenfallens stora kraftkällor börjat utnyttjas. Norges största förvärvskälla är fortfarande liksom tidigare sjöfarten och fisket. Ett mycket stort

antal norska fartyg gå i fraktfart på alla hav, och den norska kofferdiflottan är en av de största i världen. I Danmark hava landets gynnsamma läge och befolkningens företagsamhet uppammat betydande storindustri och livlig handel. Dessa hava båda starkt samlat sig kring Köpenhamn, vilken stad följaktligen vunnit en oerhörd betydelse för det danska folkets ekonomiska liv.

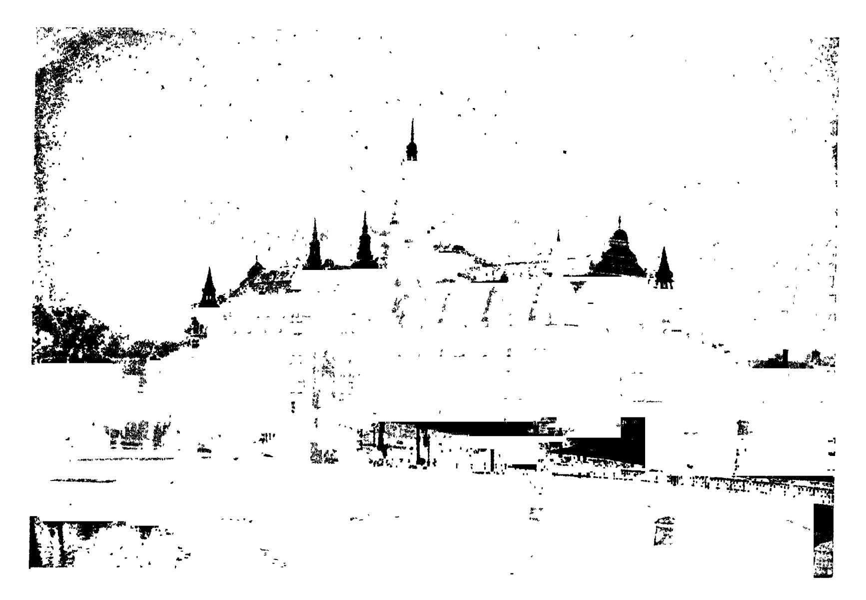

Fig. 190. Nordiska museet.
Uppfört efter ritning av I. G. Clason.

Svenska folkets omdaning. Emigrationen. Den industriella utvecklingen har i hög grad bidragit att omdana livets yttre villkor. Den bättre arbetsförtjänst, som industrin i regel lämnat, har lockat många att övergiva jordbruket; så har en stark förflyttning ägt rum från den egentliga landsbygden till städer och industrisamhällen.* Denna omflyttning åter medförde, att gam-

* Av hela rikets befolkning bodde vid 1800-talets mitt omkring 10 procent i städerna, vid dess slut mer än 20 procent. — Denna utveckling har senare fortgått; 1920 bodde av rikets 5,8 milj. invånare 1,7 milj. eller nära 30 procent i städerna. Om till städerna även räknas s. k. stadsliknande samhällen (köpingar och municipalsamhällen), blevo siffrorna

malt skick i dräkt, husgeråd och umgängesseder, som hållit sig kvar i säregen form för de olika bygderna, numera även i de mest undangömda landsändar försvunnit för nyare, överallt mera likartade levnadsvanor. Det starkt konservativa drag, som varit utmärkande för allmogens hela åskådning, saknas hos den jämförelsevis unga arbetarklassen, som i stället visat starkt intresse för nya rörelser av social eller religiös art, för politiska frågor och för ökad upplysning.

Fig. 191. Rumsinteriör från gamla Nordiska museet.

En särskilt stark lockelse har det nyuppväxande världsväldet Nordamerikas Förenta Stater i senare tider utövat på svenska folket. Dess rikare arbetstillfällen och högre lönevillkor hava förmått talrika män och kvinnor att utvandra och söka nya hem på andra sidan Atlanten. En viss äventyrslusta, som legat Nordens folk i blodet ända sedan deras äldsta dagar, har härvid också övat sin inverkan. Vid tryckta tider i hemlandet har denna *emigration* blivit särdeles betydande, såsom under de ogunstiga åren i slutet av 1860-talet och början av 1880-talet. I allt hava sedan

nämnda år för stadsbygden omkring 2 milj. (34 procent) och för landsbygden 3,8 milj. (66 procent).

1800-talets mitt mera än en miljon svenskar utvandrat, varav det ojämförligt största antalet till Förenta Staterna. I vissa trakter av dessa, såsom i Illinois och andra stater kring de stora sjöarna, finnes nu ett mycket starkt svenskt element, märkbart genom en betydande svensk press, undervisningsanstalter, som stå i förbindelse med Sverge, o. s. v. Det stora tilloppet av duktigt arbetsfolk från vårt land liksom från grannländerna har utgjort en viktig kraftkälla för Förenta Staterna — vår landsman *John Ericson* (broder till järnvägsbyggaren Nils Ericson) gjorde sålunda de flesta av sina berömda uppfinningar på amerikansk mark. För Sverge åter har denna rörelse betytt en stark nationalförlust, som blott i ringa mån ersatts genom det ekonomiska understöd, emigranter givit sina fränder i hemlandet.

Andlig odling i Sverge vid 1900-talets början. Den starka strävan till individens fulla frihet och kraftutveckling, som kan spåras inom våra dagars ekonomiska liv, har jämväl varit en av de förnämsta hävstängerna för vår andliga odlings nutida uppsving. Att Sverge i vetenskap, skönlitteratur och konst nu befinner sig i jämnhöjd med Europas stora kulturländer, det beror väsentligen på den frihet, som lämnats vetenskapsmän, skalder och konstnärer att utan yttre band utbilda sina personliga anlag. De gamla statsinstitutionerna, universitet och akademier, göra fortfarande mycket viktiga insatser i det allmänna odlingsarbetet, men de hava mist sin forna betydelse att vara tongivande på det andliga området; många av tidens främste män hava vunnit sin betydelse oberoende av dem, kanske i strid mot dem. Synnerligen viktigt är också det vidsträckta intresse, varmed den bildade allmänheten omfattar dessa strävanden; antalet av vetenskapens och konstens gynnare är nu större än någonsin, särskilt befordrade konung Oskar II ivrigt den andliga kulturens blomstring. Främst bland alla mecenater märkes ingenjören *Alfred Nobel,* som testamenterat hela sin förmögenhet till belöningar för vetenskapliga och litterära framsteg *(Nobelstiftelsen).* Vetenskapsmän, författare och konstnärer hava med storartad energi vänt sig till de mest olikartade områden för den mänskliga andens verksamhet. Att här ange ens de viktigaste dragen i denna verksamhet skulle kräva för stor utförlighet; än mindre är det möjligt att försöka värdesätta de olika insatserna. Det må vara nog att erinra om den snillrike polarforskaren *A. E. Nor-*

denskiöld och den djärve resenären genom Asiens okända nejder *Sven Hedin*, om botanikern *Elias Fries*, fysikern *Svante Arrhenius*, läkaren *Allvar Gullstrand*, arkeologen *Oskar Montelius*, historikerna *Harald Hjärne* och *Emil Hildebrand*, språkforskaren *Adolf Noreen*, litteraturhistorikern *Henrik Schück*, skalderna *Viktor Rydberg*, *Karl Snoilsky*, *August Strindberg*, *Verner von*

Fig. 192. A. E. Nordenskiöld.
Efter en målning av Georg von Rosen.

Heidenstam och *Selma Lagerlöf*, arkitekterna *Gustav Clason* och *Ferdinand Boberg*, målarna *Georg von Rosen*, *Bruno Liljefors*, *Anders Zorn* och *Carl Larsson*. Resultaten av allt detta arbete bringas nu i vida större mån än förr till allmänhetens kännedom genom vetenskapliga publikationer, allmänna tidskrifter och den påpassliga tidningspressen men också genom den populära föreläsningsverksamhet, som numera över hela landet utgör ett av de viktigaste folkbildningselementen. Betydelsefulla äro ock de sto-

ra museer med olikartade uppgifter, som upprättats. Enastående i sitt slag är *Nordiska museet* (med Skansen) i Stockholm, vilket *Artur Hazelius* skapade för att bevara alla slags minnen av de nordiska folkens seder och livsvillkor under flydda tider.

Fig 193 Oktorpsgården på Skansen.

Fig. 194. Stockholm från Riddarholmsfjärden med **stadshuset i fonden.**

SVERGE EFTER 1905.

Gustav V:s regeringstillträde. Två år överlevde Oskar II det norska unionsbrottet. Han avled i december 1907 efter en fridsäll regering, som varat längre än någon svensk konungs alltsedan Gustav Vasas dagar.* Hans son och efterträdare *Gustav V* hade under faderns sjuklighet de senare åren gång efter annan som regent stått i spetsen för styrelsen samt sålunda haft rikt tillfälle att göra sig väl förtrogen med de allmänna angelägenheterna. Tiden vid hans tronbestigning var i flera hänseenden en viktig brytningstid.

* Karl XI bar visserligen kunganamnet två år längre än Oskar II men regerade själv blott tjugofem år. Karl XIV Johans faktiska regeringstid kan räknas från slutet av 1810 och skulle sålunda i längd komma närmast efter hans sonsons.

Visserligen hade svenskarna genomdrivit, att unionen icke utan vidare upplöstes genom Norges revolution utan först i enlighet med de av Sverge framställda villkoren. Själva upplösningen visade emellertid, huru ringa norrmännen bekymrade sig om halvöns gemensamma intressen utåt. På samma gång detta väckte harm, måste svenskarna med bitterhet känna, hurusom deras strävan att genom rikenas förening vinna yttre trygghet misslyckats. Under sådana intryck växte fram ett starkare nationellt medvetande än förut. Man erkände allmänt, att då vi för framtiden blott voro hänvisade till våra egna krafter, måste vi mera än förr anstränga vår arbetsförmåga för att skapa ökat välstånd och därmed större försvarskraft.

Sådana ansträngningar voro desto nödvändigare, som förhållandena ute i världen gåvo anledning till allvarliga farhågor för landets säkerhet.

Världspolitiken vid 1900-talets början. Alltsedan det nuvarande seklets början har en allmän politisk oro behärskat Europa. Anledningarna till denna oro hava emellertid delvis varit av äldre datum.

Först är därvid att märka motsatsen mellan det nya Tyska riket och Frankrike efter 1870—71 års krig. Till den bitterhet, som nederlaget framkallade hos fransmännen, kom en ständigt växande fruktan, att det i befolkningstal starkt framåtgående Tyskland förr eller senare skulle alldeles överväldiga det stillastående Frankrike. Det Tyska rikets skapare, Bismarck, hade till stöd för sitt verk åstadkommit ett förbund mellan Tyskland, Österrike-Ungern och Italien *(trippelalliansen)* men förstod tillika att nödtorftigt bevara vänskap med Ryssland. Sedan kejsar Vilhelm II uppstigit på Preussens tron och efter Bismarcks avgång (1890) övertagit ledningen av Tyska rikets utrikespolitik, blev förhållandet till Ryssland kyligare, och härav begagnade man sig i Frankrike till att åstadkomma ett fransk-ryskt samförstånd, åsyftande ömsesidig hjälp vid krig med Tyskland eller Österrike (1891).

Tillsvidare utnyttjade Ryssland denna vänskap övervägande för att i Frankrike låna penningar för sina stora järnvägsanläggningar och andra offentliga företag. Den ryska regeringen hyste inga allvarliga fientliga avsikter mot de närmaste grannarna, ty den hade allt för mycket att syssla med det stora rikets oroliga

inre förhållanden samt med sina utvidgningsföretag i Asien. Emellertid låg en stor framtidsfara däri, att de nationalitetssträvanden, vilka kring år 1850 varit så livliga i västra och södra Europa, numera vunnit mycken utbredning bland de talrika slaviska folken i öster. Agitatorer för den från Ryssland utgående panslavistiska rörelsen voro ivrigt verksamma och riktade sina ansträngningar dels åt Balkanstaterna, dels åt Österrike-Ungern, vars slaviska folk eggades till frigörelse från tyskar och ungrare. Denna övervägande av enskilda drivna agitation kunde bli farlig, ifall den ryska politiken av någon anledning tvangs att avstå från sina asiatiska erövringsplaner.

Motgångarna under rysk-japanska kriget 1904—05 medförde en sådan förändring. Krigets olyckor framkallade en våldsam inre jäsning, vilken kejsar Nikolaus II sökte lugna genom att bevilja en konstitutionell författning (okt. 1905) ävensom genom eftergifter åt de hårt förtryckta kuvade folkslagen, särskilt åt Finland. Sedan oron stillats, återinträdde snart den gamla styrelseordningen, ehuru författningen i det yttre fick bestå; i Finland började den ryska reaktionen åter, och från år 1910 var dess självständiga författning så gott som upphävd. Nu började den ryska politiken allt livligare intressera sig för grannmakternas angelägenheter, och därvid var den panslavistiska agitationens undermineringsarbete på Balkanhalvön och i Österrike-Ungern ett kraftigt verktyg. För den sårade ryska nationalstoltheten var det frestande att här söka upprättelse för motgångarna i Östasien, och det syntes väl även lämpligt att åter något avleda det inre missnöjet genom yttre företag. Under sådana omständigheter kunde den dittills övervägande fredliga fransk-ryska förbindelsen få en väsentligen annan betydelse.

I detta läge tillkom ett nytt orosmoment genom växande motsats mellan Tyska riket och England. Både inom och utom Europa konkurrerade tysk industri och handel allt kraftigare med Englands, så att detta lands gamla ställning som ledande ekonomisk makt snart nog kunde hotas. Tyska förhoppningar i den vägen alstrade misstämning i England. Under Edvard VII:s regering (1901—10) närmade sig England till Tysklands ovänner. England och Frankrike ordnade år 1904 sina gamla tvistefrågor i kolonierna och trädde i ett »förtroligt samförstånd» (en *entente cordiale)*, vilket genom konung Edvards besök hos kej-

sar Nikolaus i Reval 1908 utsträcktes att omfatta även Ryssland. Från denna tid var alltså Europa delat i två rivaliserande läger, centralmakternas trippelallians och randmakternas trippelentente, varvid dock var att märka, att den tredje i trippelalliansen, Italien, visade tendenser att icke obetingat följa sina bundsförvanter.

Denna Europas uppdelning i två motsatta stormaktssystem gav ökad skärpa åt de anledningar till misshällighet, som kunde förefinnas. Den storslagna ekonomiska utvecklingen, som omspände hela jordklotet med ett nät av intima förbindelsetrådar, motverkade i viss mån krigiska sammanstötningar, vilka endast kunde bringa obotlig skada på det fredliga arbetet, men gav samtidigt anledning till mycken handelsrivalitet. Sålunda tävlade Tyskland och Frankrike om inflytande i Marocko, och denna tävlan framkallade åren 1905—06 en skarp konflikt, vilken med betydande svårighet bilades. Exemplet av de storas osämja smittade de mindre staterna. Särskilt blevo Balkanstaterna i medvetandet om mäktiga gynnares understöd allt dristigare mot sina grannar. Vid stormakternas diplomatiska rådslag för att i fred bilägga uppkomna tvister blev det städse allt svårare att nå resultat i godo.

Jämsides med tillskärpningen av de politiska motsatserna ägde ansträngningar rum att genom fredliga medel förekomma eller utjämna stridigheter ävensom att vid krigsutbrott i största utsträckning trygga de neutrala staternas och den fredliga befolkningens intressen. I detta hänseende förtjänar nämnas de båda internationella fredskonferenserna i Haag 1899 och 1907, i vilka även Sverge deltog. Deras arbeten skulle emellertid snart visa sig äga mindre betydelse, än man i allmänhet väntat.

Från år 1908 mörknade den politiska himmelen alltmera. Under våren detta år sökte Nordsjö- och Östersjöstaterna (Tyska riket, Danmark, Frankrike, England, Nederländerna, Ryssland och Sverge) genom högtidliga förklaringar *(Nordsjö- och Östersjödeklarationerna)* lugna ömsesidiga farhågor. Men redan samma höst ryckte krigsfaran nära genom händelserna på Balkanhalvön (den ungturkiska revolutionen, Bulgariens utropande till kungadöme samt Bosniens införlivande med Österrike-Ungern). Kort tid sedan underhandlingarna härom slutförts, tillskärptes Frankrikes och Tysklands rivalitet i Marocko till den grad, att

sommaren 1911 ett allmänt krig stod för dörren. Knappt hade denna fara avvärjts, förrän Italien överföll Turkiet för att sätta sig i besittning av Tripolis (sept. 1911), och detta krig föranledde i sin ordning de fyra Balkanstaterna Bulgarien, Grekland, Montenegro och Serbien att hösten 1912 angripa Turkiet för att göra slut på dess europeiska välde. Stormakternas förmåga att fredligt påverka de smärre staterna var tydligen uttömd, och det ögonblicket syntes rycka allt närmare, då det kunde bli omöjligt för dem själva att sinsemellan bevara freden. Från år 1911 företogos också på alla håll starka rustningsåtgärder, vilka oförtydbart angåvo den allmänna osäkerheten. Den storm, som sålunda sammandragits, urladdade sig slutligen i det fruktansvärda krig, vilket vid början av augusti 1914 utbröt mellan Tyskland och Österrike-Ungern (centralmakterna) å ena sidan samt Ryssland, Frankrike och England (ententemakterna) å den andra.

Sverges ekonomiska förhållanden. Storstrejken 1909. Ehuru Sverge blott i mindre mån direkt berördes av dessa motsättningar, måste dock den allmänna politiska spänningen göra sig märkbar även hos oss. Länge upptogs dock svenskarnas uppmärksamhet alldeles övervägande av inre omsorger.

Det intensivare ekonomiska arbete, vartill 1905 års händelser givit anledning, stötte under åren 1907—09 på betydande svårigheter. Under trycket av arbetarnas stegrade anspråk hade arbetsgivarna sammanslutit sig i starka förbund (till sist samlade i Svenska arbetsgivareföreningen). Mellan dessa och arbetarnas sammanslutning (fackförbunden, förenade i Landsorganisationen) kom det upprepade gånger till större och mindre strider, vilka likväl i allmänhet bilades genom medling eller skiljedom. Men stridstillståndets ovisshet inverkade oförmånligt på alla arbetsområden.

Sommaren 1909 tillskärptes motsatsen på arbetsmarknaden, och då försoningsförsök blevo fruktlösa, proklamerade landsorganisationens ledare en *storstrejk,* som utbröt i början av augusti 1909
och utvidgades att omfatta alla former av industriellt arbete samt närliggande verksamhetsområden. I allt blevo härigenom omkring 275,000 arbetare sysslolösa för längre eller kortare tid. En dylik arbetsinställelse, omfattande det mesta av ett lands industri och samfärdsel, åsyftar att så fullständigt som möjligt stoppa all rörelse samt att därigenom nödga allmänheten och de sty-

rande att understödja de strejkandes anspråk. Det visade sig emellertid, att myndigheterna förmådde fullkomligt upprätthålla ordningen. Då de allmänna kommunikationsverken kunde hållas utanför striden, uteblev det hämmande av tillförseln till storstäderna och särskilt till Stockholm, varigenom strejkens ledare hade hoppats att starkast påverka den neutrala allmänheten.

Så blev storstrejken misslyckad, och arbetarna nödgades småningom återgå till arbetet på huvudsakligen samma villkor som förut. Strejkens bittra erfarenheter väckte emellertid på många håll bland arbetarna den insikten, att deras välstånd mera, än de förut förstått, berodde av industrins allmänna framåtskridande. Därför blev det ock under de närmaste åren möjligt att genom ökad arbetsflit reparera det mesta av de förluster, som storstrejken ådrog landet.

Ehuru från slutet av 1909 lugnare förhållanden rådde inom industrin, gav den utkämpade striden starkare fart åt den sociala lagstiftningen. Speciellt betydelsefullt har det arbete varit, som nedlagts på *socialförsäkringens* område. Genom lagar år 1913 om allmän ålderspensionering och 1916 om utsträckt olycksfallsförsäkring har man sökt i någon mån trygga nödtorftig försörjning för ålderns dagar och skydd vid kroppsarbetets faror.

I vårt land har statsmakten även i ganska vidsträckt mån själv övertagit ledningen av näringsarbete. Detta är särskilt fallet vid de stora trafikverken samt vid statens mycket omfångsrika skogsskötsel. Efter anläggandet av väldiga elektriska kraftverk (vid Trollhättan, Älvkarleö och Porjus) tillhandahåller staten i stor utsträckning drivkraft för industrin och samfärdseln. Genom uppgörelse år 1907 med det stora gruvbolag, trafikaktiebolaget Grängesberg-Oxelösund, som äger och bearbetar de stora lappländska malmbergen vid Gällivare och Kiruna, blev svenska staten hälftenägare i bolaget med fullständig inlösningsrätt efter tjugufem år.

Rösträttsreformen av år 1909. Huru skarpa än de sociala motsättningarna varit, ha sådana åtgärder som de stora socialförsäkringslagarnas genomförande visat, att på detta område funnits möjligheter för samverkan utan hänsyn till partiståndpunkter. Häftigare voro de strider, som vållades av rösträttsreformen och försvarsfrågorna.

Efter arméreformen 1901 upptog *rösträttsfrågan* i synnerlig grad den allmänna uppmärksamheten i vårt land. Man erkände nu på alla håll, att de ökade allmänna skyldigheter, som värnpliktens utsträckning medförde, borde motsvaras av ökade politiska rättigheter för folkets massa. Så framställdes kravet om *allmän rösträtt vid Andrakammarvalen* för alla till mogen ålder komna män. Det klagades också över, att kommunallagarna av 1862 genom sin efter olika inkomster graderade röstskala gåve ett alltför stort inflytande i kommunernas angelägenheter åt ett fåtal rika röstägare. En ändring av den *kommunala rösträtten* begärdes därför, allra helst som riksdagens Första kammare valdes av kommunala förtroendemän.

Kraven på rösträttsreform hade från början framförts av de liberala, vilka därvid fått starkt stöd av de talrika industriarbetarna, som undan för undan organiserades till det stora *socialdemokratiska partiet.** Efter härreformen år 1901 uppgåvo även de konservativa sitt motstånd mot den politiska rösträttsutsträckningen. Däremot var valsättet föremål för skarp strid, då de konservativa önskade genom *proportionell valmetod* skydda minoriteterna mot majoritetsförtryck, medan de liberala i allmänhet önskade bibehålla de gamla majoritetsvalen.

I september 1905, mitt under unionsupplösningen, ägde nya val till Andra kammaren rum, och vid dessa vunno de liberala övervikten. Efter förrättat värv med unionskrisens avveckling avgick den Lundebergska ministären i november s. å., och i stället bildade de liberalas ledare advokaten *Karl Staaff* en ny regering med främsta uppgift att genomföra en rösträttsreform med majoritetsval. Försöket strandade på motstånd inom Första kammaren, som icke ville släppa kravet på den proportionella valmetoden samt för dennas vinnande erbjöd sig att utsträcka detta valsätt även till Förstakammarvalen och att i samband därmed gå med på en förändring av den kommunala rösträtten. I maj 1906 avgick den liberala ministären, och amiralen *Arvid*

* Detta parti stod i närmaste förbindelse med fackorganisationen. Fackföreningsmedlemmarna på de särskilda orterna bildade s. k. arbetarkommuner, som voro sammanslutningar för politiska syften och utgjorde det socialdemokratiska partiets lokala enheter. Arbetarkommunernas representanter, samlade till partikongress, utgöra partiets högsta beslutande instans och utse partistyrelsen.

Lindman tradde i spetsen for en modeiatkonservativ regering för att realisera Forsta kammarcns róstrattsprogram. Det förslag, som han vid 1907 års riksdag lat framlagga, blev av kamrarna i piincip antaget ehuru med ganska betydande detaljförändringar samt upphojdes genom beslut vid 1909 års riksdag till lag.

Fig 195. Konung Gustav V

De viktigaste nyheterna i reformen voro foljande: vid *Andrakammarvalen* forsvunno valbaihets- och valratts census, rostbeiattigad blev varje valfrejdad svensk man, som uppfyllt sin skatteplikt, från och med åiet efter det att han fyllt 24 år Hela riket delades i stora valkietsar, som efter invånarantal valde 3—8 representanter Propoitionell metod — *Forsta kammaren* valdes alltjamt av landstingen och de storsta stadernas stadsfullmaktige. Valperioden begransades till 6 år, och kammaren skulle varje år foinyas med en sjattedel av sitt medlemsantal. Tillika nedsattes valbarhetscensus, och kammaiens medlemmar erhollo samma riksdagsarvode som ledamoterna av Andra kammaren — Samtidigt skedde en vasentlig inskrankning av de storre inkomsternas inflytande vid de *kommunala valen*, varjamte aven landstingsman och stadsfullmaktige skulle valjas efter proportionell valmetod Kvinnor blevo valbaia till de flesta kommunala fortroendeuppdiag

Inforandet av den propoitionella valmetoden medforde, att de olika partierna kraftigare an foir organiserade sig for valstriderna. Från år 1912 hade man att rakna med fyra olika partier inom svenska riksdagen. De konservativa eller högern voro uppdelade efter kamiarna på två partier: »det nationella partiet» i Forsta kammaren under ledning av justitierådet *Ernst Trygger* samt »lantmanna- och borgarpartiet» i Andra kammaren under Lindman. Mot dem ha stått två, i många frågor samverkande vänsterpartier, bägge med medlemmar ur båda kamrarna, nämligen »liberala samlingspartiet», forst under Staaff och senare un-

der professor *Nils Edén*, samt »socialdemokratiska riksdagsgruppen» under redaktör *Hjalmar Branting*.

Försvarsfrågan. Det politiska kristillstånd, varom förut talats (sid. 428), måste göra frågan om Sverges säkerhetsåtgärder i högsta grad brännande. — Unionsupplösningen hade avgjort försämrat vårt läge. Visserligen hade Sverge under år 1905 givit ett vackert prov av ärlig fredsvilja, och visserligen senare hava uppdykande tvister mellan de båda grannarna varit föremål för fredlig uppgörelse. Sålunda underställdes tvisten om fiskegrundet Grisbådarna utanför norra Bohuslän skiljedom, vilken år 1909 utföll till Sverges förmån; likaså har frågan om de svenska lapparnas rätt till flyttning över på norskt område lösts i godo. Likväl har det icke saknats tecken av misstro från Norges sida.

I november 1907 avslöt den norska regeringen med Tyska riket, Frankrike, England och Ryssland den norska integritetstraktaten, varigenom dessa stormakter lovade att respektera Norges område samt att, därest detta på något sätt bleve hotat, samråda om lämpliga skyddsåtgärder; denna traktat skulle för Norges räkning ersätta novembertraktaten av år 1855. Även om det misstroende mot Sverge, som i detta nya avtal kunde spåras, övervunnes, måste vi räkna med att vid iråkat krig icke ha något bistånd att motse från Norge.

Samtidigt fick Sverge en yttre erinran om sitt läges faror. Även den svenska regeringen var böjd att upphäva novembertraktaten, vilken aldrig för oss haft något verkligt värde men väl bragt oss i en obehaglig ställning till Ryssland. Upphävandet skedde jämväl i samband med Östersjödeklarationens undertecknande i april 1908 (sid. 430). Under de förhandlingar, som föregingo denna deklaration, lät Ryssland förstå, att det ville bli kvitt Parisfredens förbud mot Ålandsöarnas befästande. Inom Sverge betraktades befästningar på Åland som ytterst farliga för landets säkerhet, varför denna Rysslands önskan härstädes mötte det bestämdaste motstånd. Då detta understöddes av utländska makter, lät Ryssland planen falla. Emellertid hade den varit ett allvarligt tecken, vars innebörd ytterligare underströks genom de hårda åtgärder mot Finlands fria ställning inom det ryska väldet, som förut vidtagits av den ryska regeringen samt under de närmaste åren åter förnyades.

Dessa företeelser och den växande krigsfaran i Europa riktade skarpt allmänhetens uppmärksamhet på nödvändigheten, att våra försvarsanstalter förbättrades. 1901 års härordning hade inneburit ett betydande framsteg men var en ofullständig åtgärd, då den bl. a. icke medgav tillräcklig utbildning av arméns huvudvapen, infanteriet. Flottan behövde avsevärd förstärkning både av det nyskapade vapnet undervattensbåtar och av större artillerifartyg. Kraven på försvarets stärkande mötte emellertid starkt motstånd inom de liberala och socialdemokratiska partierna, där man icke ville tro, att någon allvarlig fara kunde föreligga, samt för övrigt ansåg, att Sverges finanser icke tilläto några ökade försvarsutgifter. Vid riksdagen 1911 genomdrev likväl den Lindmanska ministären mot dessa partiers opposition ett beslut, att en pansarbåt av större typ (den s. k. F-typen om 6,800 ton) skulle byggas.

I september 1911 förrättades för första gången efter allmänna rösträttens införande val till Andra kammaren. Under valagitationen krävde det liberala partiet en noggrann undersökning av våra försvarsbehov samt satte en minskning av försvarsbördorna i utsikt. Valen gåvo de samverkande vänsterpartierna, liberala och socialdemokrater, en stark majoritet inom kammaren. Anseende, att dagens huvudfråga, försvarsfrågan, blott skulle skadas genom en fortsatt strid mot denna opposition, avgingo Lindman och hans kolleger, okt. 1911, samt efterträddes av en liberal ministär med Staaff såsom statsminister.

Den liberala ministären begynte sitt arbete med att igångsätta den utlovade utredningen om försvarsväsendets behov. Under bestämd förutsättning, att denna utrednings resultat skulle utfalla emot de större artillerifartygen, inställde Staaff åtgärderna för den redan beslutade pansarbåtens byggande. Denna handling, vidtagen mitt under växande krigshot ute i världen, vållade allvarsamma farhågor. Ett förslag framställdes att på frivillighetens väg insamla medel för krigsskeppets omedelbara byggande, och detta mötte den livligaste anslutning: på kort tid insamlades över 16 miljoner kronor, d. v. s. mer än nog för ändamålet.

När år 1914 nalkades, det sista i Andra kammarens valperiod 1912—14, förnams ännu intet visst, i vilken riktning den pågående försvarsutredningen skulle utfalla. Det meddelades visserli-

gen, att man under arbetet funnit, att någon förkortning av infanteriets övningstid icke kunde äga rum utan tvärtom någon ökning vore nödvändig, men det var oklart, både huru stor denna ökning skulle bli, och huruvida några förslag därom skulle föreläggas 1914 års riksdag. Om så ej skedde, bleve den centrala punkten i en ny och förbättrad arméorganisation uppskjuten på oviss tid. Dessa osäkra utsikter, medan stormakterna kapprustade på ett sätt, som förrådde fruktan för omedelbar krigsfara, måste väcka stora bekymmer. Då Staaff låtit förstå, att han kände sig bunden av antydningarna om försvarsminskning under valkampanjen 1911, uppstod tanken att genom en allmän opinionsyttring undanröja de styrandes farhågor i detta hänseende. Sverges bönder hade av gammalt varit särdeles motsträviga emot alla ökningar av värnpliktsbördan: nu väcktes förslag, att just bönderna skulle genom gemensam framställning hos konungen betyga sin beredvillighet att bära de ökade bördor, som kunde finnas nödvändiga. Förslaget mottogs med hänförelse, och så kom Bondetåget till stånd. Den 6 februari 1914 samlades vid Stockholms slott omkring 25,000 bönder och lantmän från alla Sverges bygder för att giva uttryck åt sin försvarsvilja. I sitt tal till dem (Borggårdstalet) uttalade konung Gustav sin bestämda önskan, att försvarsfrågan skulle lösas »omedelbart och i ett sammanhang» samt i enlighet med de krav, vilka angivits av den militära sakkunskapen.

Denna storslagna opinionsyttring fick ett överraskande efterspel. Staaff och hans kolleger, vilka ännu ej ville taga bestämd ståndpunkt till försvarsfrågan, förmenade, att konungen förfarit inkonstitutionellt, då han genom sitt tal uttryckt en mening, varöver statsrådet icke hörts, och ingåvo sina avskedsansökningar. En ny ministär bildades (febr.) med landshövdingen *Hjalmar Hammarskjöld* som statsminister. Härefter upplöstes riksdagen och förordnades om nya val till Andra kammaren. Efter en ytterst våldsam valkampanj ägde valen rum; de gåvo till resultat, att högerpartiet gått starkt framåt, socialdemokraterna jämväl ökats, varemot det liberala partiet i hög grad förlorat i anslutning.

I slutet av maj sammanträdde riksdagen åter (sommarriksdagen 1914 eller försvarsriksdagen). De försvarsförslag, som ministären Hammarskjöld framlade för denna, stödde sig i vä-

sentliga delar på de under Staaffs statsministertid verkställda utredningarna. Huruvida de skulle kunna genomdrivas utan nya häftiga partistrider, syntes ännu ovisst, då vid början av augusti det stora världskriget utbröt. Under intrycket av den omedelbara fara, som därav kunde uppstå i Sverge, blev det möjligt att skapa en samverkan mellan riksdagens högerpartier, vilka be-
›t. stämt understödde regeringen, och de liberala därhän, att rege-
14 ringens förslag i allt huvudsakligt antogos, september 1914.

Enligt *1914 års härordning* omfattar värnpliktstiden 20—42:a levnadsåret med 11 år i beväringens forsta uppbåd, 4 år i andra uppbådet och 8 år i landstormen. Infanteriets ovningstid sattes till 340 dagar, specialvapnens till 1 år, ovningstiden vid flottan till 360 dagar. For nyanskaffning av förråd, vapen och krigsfartygsmateriel (bl. a. 2 nya pansarbåtar av F eller Svergetypen) samt befästningsanlaggningar beviljades i s. k. engångskostnader omkr. 78 miljoner kronor att tackas genom en på formogenhet och hogre inkomst lagd extraordinar varnskatt. — I samband med dessa beslut skedde en revision av krigslagstiftningen, varjämte beslut fattades om tillsättande av en militieombudsman, vilken for krigsmaktens verksamhetsområde skulle övertaga motsvarande uppgifter, som annars tillkomma justitieombudsmannen.

Sverge under världskriget. Försvarsbeslutet år 1914 bar starkt vittnesbörd om svenskarnas allvarliga vilja att skydda sin frihet och sitt oberoende. Ett sådant uttalande måste vara av största vikt för den regering, som hade att tillvaratäga landets intressen under det stora krigets farligheter. Genast vid krigsutbrottet angav Sverges regering sin avsikt att iakttaga fullständig neutralitet; den sökte senare för detta syfte anslutning till andra neutrala stater, särskilt till grannarna Danmark och Norge. Omfattande åtgärder vidtogos för att fullkomna vår krigsberedskap och för att mojliggöra att i värsta fall med vapenmakt hävda vår ställning.

Neutralitetspolitiken mötte emellertid avsevärda svårigheter. Under den förbittring, varmed de stridande sökte komma varandra till livs, visades ringa hänsyn till de utomståendes berättigade intressen. Att nå krigets mål — motståndarens besegrande — blev högsta lag, och därvid sköt man åsido eller kränkte öppet många folkrättsliga regler, som dittills skyddat de neutrala. England sökte med sin överlägsna sjömakt spärra tillförseln till Tyskland, och tilltvang sig i detta syfte kontroll över fartygslaster även till de nordiska länderna. Den tyska regeringen svarade

med motåtgärder och tillgrep slutligen (febr. 1917) det oinskränkta u-båtskriget, vilket vände sig mot alla fartyg till eller från engelsk hamn. Som Sverges hushållning var fotad på omfattande export och import åt båda de stridande lägren, drabbade oss dessa åtgärder tungt. Särskilt blev det allvarligt, att med år 1917 tillförseln av brödsäd nästan alldeles avstängdes. Då Sverge i det längsta sökte hävda den neutrala handelns rätt mot dylika övergrepp, uppkommo talrika tvister med de olika krigförande regeringarna. Dessa konflikter avvecklades likväl i godo genom förhandlingar, varför också vår neutralitet kunde bevaras orubbad. Däremot blevo följderna inom landet ganska betydande.

Särskilt under de första krigsåren hade många av våra näringsgrenar en mycket gynnsam tid. Den utländska konkurrensen var så gott som försvunnen, jordbrukets produkter hade på den inhemska marknaden stark efterfrågan, många svenska artiklar köptes begärligt och till höga pris av de krigförande, rederierna gjorde som alltid under sjökrig lysande vinster. Men blomstringen var oviss och kortvarig. Med varje år blev det allt svårare att förse industrin med bränsle och råvaror, jordbruket med gödningsämnen och kraftfoder. Sverge avspärrades alltmera utifrån och hänvisades att till det mesta leva av sina egna resurser. Därtill kom stigande dyrtid. Den hämmade importen vållade knapphet på vissa förnödenheter och därmed tillfälligt stegrade priser. Dyrtiden tillskärptes, då riksbankens sedelutgivningsrätt starkt höjdes, ty när de cirkulerande penningemedlen sålunda ökades, sjönk deras köpkraft.

Regeringen sökte reglerande ingripa för att sörja för tillgång på nödvändiga varor och att förhindra prisstegringen samt erhöll för dessa syften av riksdagen extraordinär myndighet att övervaka näringslivet. Detta ledde till, att slutligen så gott som all utrikes handel och inrikes omsättning kontrollerades av särskilt tillsatta kommissioner. Försöken att genom fastställande av maximipris hejda varors fördyrande misslyckades, däremot blev det möjligt att genom statsbeslag och noggrann fördelning (ransonering) av socker och brödsäd (fr. o. m. vintern 1916—17) trygga en sparsam tillgång på dessa viktiga livsmedel.

Ett dylikt statens förmynderskap på alla områden måste vålla tvång och rubbningar, vilka åter uppkallade ett växande

missnöje hos allmänheten. Trots myndigheternas strävan till opartisk fördelning av förråden inträdde mycken ojämnhet, vilken särskilt var till de större städernas nackdel. Att vissa näringsgrenar gjorde stora vinster på krigskonjunkturen, väckte missbelåtenhet hos dem, som endast med svårighet kunde reda sig genom dyrtiden. Producenter och konsumenter råkade i allt skarpare motsats, vilken statsmyndigheternas ingripande snarast förvärrade. Enskildas illojala affärsspekulationer med krigförande makters undersåtar och utländskt handelsspionage i svenska hamnar försvårade läget.

Den Hammarskjöldska ministären hade under krigets första år vunnit enstämmigt stöd av riksdagen. Emellertid ledde dess försök att upprätthålla den neutrala handelns rätt till allt skarpare konflikter med särskilt Englands sjökrigsföring och bidrog så att skärpa avspärrningen. Vänsteroppositionen började därför (1916) allt skarpare vända den framväxande misstämningen mot ministären, och då denna såg sig ej längre med framgång kunna fortsätta sitt arbete, avgick den, mars 1917. Den efterföljdes av en moderat högerministär med universitetskanslern *Karl Swartz* som statsminister. De i september s. å. företagna valen till Andra kammaren fingo helt sin prägel av det genom dyrtiden och näringssvårigheterna vållade missnöjet och medförde splittring inom de gamla partierna, då bönderna nu begynte bilda särskild partiorganisation. Valens resultat blev en betydande framgång för socialdemokraterna och en mindre sådan för de liberala. Till följd härav avgick Swartz (okt.) och en liberal-socialistisk koalitionsministär bildades med Edén som statsminister och Branting som finansminister.

Vänsterministären skyndade att öppna underhandlingar med England för att trygga tillförseln av förnödenheter och fick även under vintern 1918 sådana avtal till stånd. Innan verkningarna härav hunnit fullt framträda, slutade kriget genom Tysklands och dess allierades nederlag och kapitulation, okt.-nov. 1918. Härigenom blev det möjligt att redan under år 1919 begynna successivt lossa de band, som krigstiden lagt på det ekonomiska livet.

En särdeles vacker insats gjorde Sverge under kriget genom sitt av föreningen Svenska röda korset ledda arbete för krigsfångars vård och förplägnad.

Territoriella förändringar under kriget. Finland självständig stat. Kriget medförde våldsamma förändringar inom Europa. I februari 1917 störtade det ryska kejsardömet samman; det ersattes först av en socialdemokratisk republik, vilken i november s. å. måste vika för en proletärdiktatur (bolsjevikerna*). Nu upplöstes det stora ryska riket fullständigt. Inom det egentliga Ryssland lyckades bolsjevikerna med våldsamma medel, som helt erinrade om forna moskovitiska styrelsemetoder, nödtorftigt hålla sitt välde uppe, men vidsträckta gränsområden gjorde sig oavhängiga. Polen, Finland, Estland, Lettland och Litauen förklarade sig för självständiga stater och fingo småningom sin självständighet erkänd. Under intrycket av nederlaget störtade också i november 1918 det tyska kejsardömet; det följdes av en förbundsrepublik, vars regering växelvis varit socialdemokratisk och borgerlig. Samtidigt gick den österrikisk-ungerska dubbelmonarkin under. Till följd av dessa stora förändringar blev det för de segrande ententemakterna lätt att vid de fredsunderhandlingar, som år 1919 drevos i Paris och grannorter, fullständigt genomdriva sina fordringar. Tyskland och dess forna allierade fingo ytterst hårda fredsvillkor, och när nu (i Versailles 1919) bildades ett *Nationernas Förbund* med angivet syfte att förekomma framtida krig, blevo dessa stater åtminstone tillsvidare uteslutna därifrån.

Av dessa förändringar berörde de ryska oss på det närmaste. Att det forna Ryssland upplöstes, måste innebära en lättnad för vår utrikespolitik, därför gav också Sverge sitt erkännande åt de nyupprättade staterna, främst åt Finland.

I december 1917 hade den finska lantdagen förklarat *Finland* för en självständig stat. Denna erkändes av Sverge liksom av Ryssland, Tyska riket och Frankrike, senare England, i januari 1918. En socialistisk grupp sökte emellertid i samverkan med de ryska bolsjevikerna störta den på lantdagen stödda

* Inom alla länders socialdemokrati har av gammalt bestått en motsats mellan dem, som velat en successiv utveckling (evolution) mot full socialisering, och dem, som påyrkat total omstörtning av allt gammalt (det s. k. maximalprogrammet). De förra (evolutionister, i Ryssland mensjeviker) ha övervägande velat nyttja parlamentariska och lagliga medel, de senare (maximalister, bolsjeviker) ha förklarat, att endast en av massan insatt diktatur kan omdana samhället.

regeringen, besatte med sina trupper (det röda gardet) Hälsingfors och gjorde sig till herrar inom större delen av södra Finland; även de befästningar, som Ryssland under kriget uppbyggt på Ålandsöarna, höllos till de rödas förfogande. Den lagliga finska regeringen tog sitt säte i Vasa och organiserade därifrån under general *Mannerheims* ledning en folkbeväpning (den vita armén) för revolutionens undertryckande. I Sverge var allmänheten varmt intresserad av Finlands sak, då det för oss måste vara av stor betydelse ej blott, att Finland frigjordes, utan lika mycket att där inträdde ordnade förhållanden. Som emellertid den svenska regeringen iakttog en passiv hållning, sökte och erhöll Finland tysk hjälp. Många svenska officerare togo enskild anställning i den vita armén och bidrogo till dess organiserande och ledning, och en av frivilliga bildad svensk legion deltog med ära i striderna. I maj var upproret kuvat. Finland ordnade sig härefter under republikanskt statsskick.

I samband med Finlands frigörelse hade befolkningen å Ålandsöarna givit uttryck åt sin önskan att återförenas med Sverge. Härom liksom om befästningarna på öarna förhandlades mellan de båda grannstaterna; endräkt vanns (dec. 1918) om befästningarnas förstörande men däremot icke om öarnas ställning. Då ålänningarna med stor energi fortforo att kräva sin självbestämmanderätt, och då den finska regeringen visade lust att bryta deras opposition genom våldsåtgärder, androg Sverge saken inför Nationernas Förbunds råd. Detta resolverade (juni 1921), att öarna skulle kvarbliva under Finland men åtnjuta särskilda fri- och rättigheter samt ständigt vara befriade från fästningsanläggningar och militära etablissementer.

Av de territoriella uppgörelser, som under och efter den allmänna freden ägt rum, berörde tvenne våra skandinaviska grannar. Tyska riket måste samtycka till, att genom folkomröstning i Nordslesvig avgjordes, huruvida detta framgent skulle höra till Tyskland eller Danmark. Omröstningen ledde till, att det nordliga området (till Hojer, Tönder och Dybböl) med ön Als år 1920 återställdes till Danmark. Norge fick sig tillerkänd överhöghet över Spetsbergen, som emellertid skulle styras enligt ett uppgjort internationellt reglemente.

År 1920 togo de tre skandinaviska rikena inträde i Nationernas Förbund. Deras strävanden att åstadkomma sådana för-

ändringar i förbundsakten, att förbundet kan utvecklas till en verklig sammanslutning av alla kulturstater, hava hittills icke rönt framgång.

Det svenska statskickets fortsatta demokratisering. Kriget medförde djupt ingripande ekonomiska och inre politiska förändringar. Såväl hos de neutrala som hos de krigförande ägde stora egendomsomflyttningar rum; den burgna medelklassen tyngdes hårt genom växande skattebördor, industriarbetarna gynnades genom rika arbetstillfällen och stegrade löner. Härigenom växte arbetareklassens inflytande, och inför dess ökade makt har man i ett flertal stater genomfört en stark demokratisering av författningarna.

I oktober 1918 sammanträdde i Stockholm en urtima riksdag för att behandla regeringens förslag om löneförbättringar åt statens ämbets- och tjänstemän. Medan riksdagen var samlad, inträffade den tyska revolutionen, under vilken bolsjevistiska riktningar till en tid satte hela Centraleuropas samhällsliv i gungning. De oroväckande intrycken härav föranledde den svenska regeringen att påskynda den förändring av rösträttsbestämmelserna, som länge fordrats från socialdemokratiskt håll. Mot slutet av november framlade regeringen för riksdagen förslag om förändring av den kommunala rösträtten samt program för motsvarande förändringar av den politiska. Förhandlingar mellan partierna ledde till en uppgörelse om författningsrevision, december: förändringarna i kommunallagarna antogos genast, de nödiga grundlagsändringarna genomfördes i laga form på lagtima riksdagarna 1919 och 1921. Genom dessa beslut har Sverges av ålder starkt folkliga statsskick ytterligare så förändrats i demokratisk riktning, att knappast någonstädes ett så vidsträckt inflytande som här inrymts åt folkets massa.

De kommunala korporationer, som hade att utse Första kammaren, nyvaldes under vintern 1919 med tillämpning av de nya rösträttsbestämmelserna; därefter upplöstes och nyvaldes kammaren, sommaren s. å. Resultatet blev, att vänsterpartierna nu vunno en stark majoritet även i denna kammare. På en kort efteråt sammankallad urtima riksdag genomdrev den Edénska ministären lag om 8-timmars maximalarbetsdag för industrin, september 1919.

Sedan sålunda i snabb följd en rad av de viktigaste nyheter

genomdrivits av de allierade vänsterpartierna, upplöstes snart samverkan dem emellan. I mars 1920 avgingo de liberala medlemmarna av ministären och en rent socialdemokratisk ministär bildades med Branting som statsminister. Nyvalen till Andra kammaren samma höst gåvo intet bestämt utslag, varför Branting i oktober avgick, lämnande plats åt en ämbetsmannaministär med först landshövdingen Louis De Geer och senare (från februari 1921) landshövdingen *Oskar von Sydow* som statsminister.

De viktigaste resultaten av de förändringar, som vårt statsskick under de senaste åren undergått, äro följande:

Rösträtten, såväl den politiska som den kommunala, är personlig, allmän och lika samt tillkommer man och kvinna efter fyllda 23 år (27 år

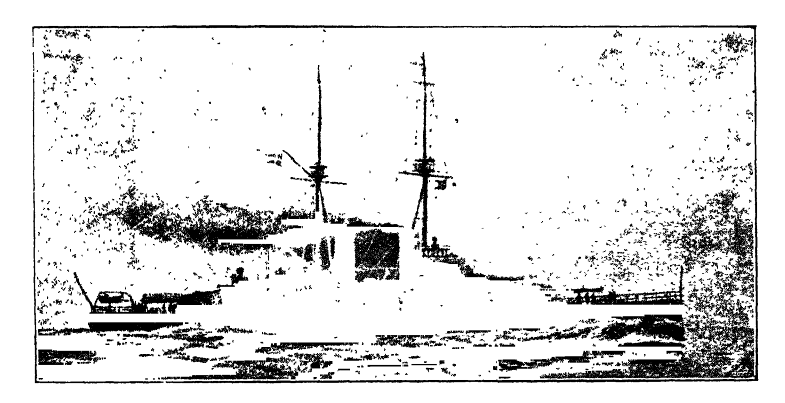

Fig. 196. Pansarbåten Sverge.

vid val av landstingsmän och elektorer till Första kammaren). Valbara till riksdagsmän äro nu även kvinnorna.

Första kammaren väljes för 8 år och förnyas varje år med $^{1}/_{8}$. Valkretsarnas antal är nu 19 (förut 31). Valet förrättas av valförsamlingar, bestående av landstingsmän och för de större städerna utsedda särskilda elektorer. Andra kammaren väljes på 4 år. Valkretsarnas antal är 27 (tidigare 56). Riksdagens kamrar utse själva genom val sina talmän och vice talmän. Riksdagen väljer varje år en utrikesnämnd (8 ledamöter från varje kammare), med vilken regeringen såväl mellan som under riksdagarna kan överlägga om viktigare utrikesärenden.

Statsdepartementens antal är numera 9 och hela statsrådet sålunda **12**.

Enligt avtal, som träffats i samband med den genomförda rösträttsutsträckningen, blev Andra kammaren sommaren 1922 upplöst för att i september nyväljas, varvid de nya valreglerna tillämpades.

Partiställningen blev i stort sett oförändrad. Nu trädde Branting som stats- och utrikesminister i spetsen för en socialdemokratisk ministär. Dennas svåraste omsorg blev att få riksstaten att gå ihop. Under och närmast efter det stora kriget hade näringarna njutit en högkonjunktur och givit statsverket stora skatteinkomster. Från slutet av år 1920 vände sig bladet, industrien hade allt svårare att vinna avsättning, rörelsen avstannade och statsinkomsterna började sina. Till de statsfinansiella bekymmer, som härav vållades, kommo särskilda sociala svårigheter. I följd av industriverksamhetens hejdande blevo stora arbetareskaror utan sysselsättning. Till deras hjälp beviljade staten och kommunerna betydande summor, arbetslöshetsunderstöd, vilka dock som regel skulle utgå såsom ersättning vid de arbetslösas deltagande i offentligt anordnade arbeten (s. k. nödhjälpsarbeten). Under riksdagen 1923 uppstod meningsskiljaktigheter mellan den socialdemokratiska ministären och riksdagens borgerliga partier beträffande grunderna för utdelandet av arbetslöshetsunderstöd, ministären led nederlag och avgick. I dess ställe inträdde (april 1923) en moderat konservativ ministär med Trygger i spetsen.

År 1923 erhöll Sverige uppdraget att insätta en representant i Nationernas Förbunds råd. Till svenskt ombud utsågs Branting.

LITTERATUR:

E. Hildebrand och *L. Stavenow*, Sveriges historia till våra dagar. Sthlm 1923.
Lydia Wahlström, Erik Gustaf Geijer. Sthlm 1907.
Lydia Wahlström, Svenskar från forra seklet, I-II. Sthlm 1915—16.
K. Warburg, Johan Gabriel Richert. Sthlm 1905.
L. De Geer, Minnen. Sthlm 1892.
C. Hallendorff, Illusioner och verklighet. Sthlm 1914.
Sveriges land och folk. Utg. av *J. Guinchard*. Sthlm 1915.
Statistisk årsbok för Sverige.

———

VIKTIGASTE DATA.

Sverge:	*Norge.*	*Danmark:*	*Övriga Europa:*
1818—44 Karl XIV Johan.			1815—48 Reaktion under stormakternas ledning. 1825 Englands första offentliga järnväg. 1830 Julirevolutionen.
1830 Krav på representationsreform. 1832 Gota Kanal fullbordad. 1840—41 Riksdagsoppositionens seger. Departementalstadgan.	1833 Bondeparti uppstår stortinget.	1834 Lantstånder. 1839—48 Kristian VIII.	1832 Englands parlamentsreform. 1841—46 Roberts Peels frihandelspolitik.
1842 Folkskolestadgan. 1844—59 Oskar I. 1846 Skråväsendet upphör. 1853 Beslut om järnvägsbyggnader o brannvinslagstiftning.		1848—63 Fredrik VII. 1848 Uppror i Holstein o. Slesvig. 1851—52 Avtal om tronföljden och hertigdömena	1848 Februarirevolutionen. Marsdagarna. 1853—56 Krimkriget. 1859—61 Italiens enhet.
1855 Novembertraktaten. 1859—72 Karl XV. 1862 Kommunallagar. 1864 Ny strafflag. Näringsfrihet.	1860 Ståthållarstriden.	1863—1906 Kristian IX. 1864 Slesvig-Holstein förloras.	1863—90 Bismarck ledare av Preussens (Tyska rikets) politik.
1866 Ny riksdagsordning. 1872—1907 Oskar II. 1888 Tullskyddssystem. 1892 Arméreform. 1901 Ny härordning.	1884 Riksrättsdomen. 1905 Unionsbrottet Håkan VII konung	1866 Den reviderade grundlagen. 1906—12 Fredrik VIII.	1904—05 Krig mellan Ryssland och Japan.
1907 Gustav V konung. 1909 Rösträttsreform. Storstrejk. 1914 Ny härordning. 1918—19 Författningsrevision		1912 Kristian X konung.	1914 »Världskrigets» utbrott. 1917 Revolution i Ryssland. 1918 Finland fri stat. Revolution i Tyskland. 1919 Fredskongressen i Paris.